Myndigheten för
samhällsskydd
och beredskap

Människors förhållningssätt till risker, olyckor och kriser

Människors förhållningssätt till risker, olyckor och kriser

Ann Enander (reviderad upplaga)

Författare:
Ann Enander är legitimerad psykolog och professor i ledarskapspsykologi vid Försvarshögskolan. Hon forskar och undervisar inom områdena risk- och krispsykologi, beredskap, krishantering och ledarskap. Ann har bland annat studerat människors reaktioner inför risker, människors säkerhetsbeteenden i olika situationer och människors agerande vid olyckor och kriser. Hon är författare till ett flertal rapporter, artiklar och böcker i ämnet.

Människors förhållningssätt till risker, olyckor och kriser

Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB)

Enhet: Enheten för brand- och olycksförebyggande arbete

Foto: TT Nyhetsbyrå
Produktion: Advant
Tryck: DanagårdLiTHO

Publikationsnummer: MSB1316
ISBN: 978-91-7383-894-8

Innehåll

Inledning 9

Olika faser i olycksskeendet 10

Bokens disposition 11

1. Risker och riskupplevelse 15

Gamla och nya risker 15

”Risksamhället” 16

Risker uppmärksammas 17

Uppfattning och bedömning av risk 19

Vi använder oss av ”tumregler” 21

Riskuppfattning – ett flerdimensionellt fenomen 22

Vem berörs av risken? 24

Riskbedömning och känslor 26

Personlig erfarenhet av olyckor 27

Slutsatser 28

2. Risk- och säkerhetsbeteenden i vardagen 31

Vardagssäkerhet 31

Säkerhetsåtgärder och vanor 32

Värdering av åtgärder 34

Säkerhetsstrategier och säkerhetsbeteenden 35

Olika kategorier av säkerhetsbeteenden 36

En fokusgruppsstudie om vardagssäkerhet 37

Från riskperception till handling 41

Riskbenägenhet 42

Leder säkerhetsåtgärder till ökad säkerhet? 42

Riskhomeostasteori 43

Slutsatser 45

3. Skillnader mellan individer och grupper 47

Personlighetsfaktorer 47

Manligt och kvinnligt 48

Biologi eller sociala roller? 49

... Eller en fråga om makt och inflytande? 50

Andra bakgrundsvariabler 52
Ålder 53
Familjeförhållanden 54
Utbildning och inkomst 56
Olika attityd- och tankemönster 56
Slutsatser 59

4. Attityder och beteendeförändring 61
Attityder och beteenden 61
Modeller för att förändra säkerhetsbeteende 63
Beslutsmodeller 63
Stadieteorier 67
Utveckling av modellerna 69
Modelltänkande i praktiken 70
Att anpassa budskapet till målgruppen 71
Exempel 72
Faktorer som bidrar till en lyckad åtgärdsinsats 73
Planering och inriktning 74
Bibehålla beteenden 74
Val av metoder 75
Slutsatser 76

5. Samhällets säkerhet ur medborgarperspektiv 79
Uppfattningar och beslut om risker i samhället 79
Sociala förstärknings- och dämpningsmekanismer 79
Människan vill undvika svåra konsekvenser 81
Vilka riskuppfattningar bör beaktas? 82
Medborgarnas engagemang i säkerhet och beredskap 83
Ett aktivt engagemang för flera 84
Tillämpning av modellen 85
Sociala medier vid risk och kris 86
Starkare beredskap i samhället 87
Allmänheten medverkar vid övningar 87
För- och nackdelar med deltagande från allmänheten 89
Slutsatser 90

6. Beredskap och varning 93
Larmprocessen 93
Reaktioner på varningar 97

Varningens nyckelkomponenter ... 97
Mottagarens reaktioner ... 98
Falsklarm ... 100
Individers beredskap inför hot ... 102
Exempel - Larm och beredskap i svenska kärnkraftslän ... 102
Risk och förtroende ... 103
Utrymning ... 104
Utrymning i Sverige ... 106
Slutsatser ... 106

7. Agerande vid olyckor och akuta hot ... 109

Olyckor ur ett beteendevetenskapligt perspektiv ... 109
Små och stora olyckor ... 110
Upplevda orsaker till händelsen ... 111
Social dynamik vid svåra olyckor ... 112
Stress vid akuta situationer ... 114
Psykologisk stressteori ... 114
Beteende i nödlägen ... 116
Socialt sammanhang ... 116
Erfarenhet och träning ... 117
Utsatta individer och grupper ... 118
Myt och verklighet ... 120
Panik ... 120
Myter är seglivade ... 122
Myter skapar felaktiga förväntningar ... 123
Slutsatser ... 124

8. Osäkerhet och diffusa hot ... 127

Olika typer av hot- eller olyckssituationer ... 127
Hotsituationer ur ett psykologiskt perspektiv ... 128
Diffusa hotsituationer ... 130
Osäkerhet vid toxiska olyckor ... 131
Hantering av diffusa hotsituationer ... 132
Diffusa hot ur svenskt perspektiv ... 133
Olika reaktioner efter Tjernobyl ... 133
Information i osäkert läge ... 135
Agerande i en framtida nedfallssituation ... 136
Slutsatser ... 138

9. Återhämtning efter svåra händelser 141

Sårbarhet och effekter på längre sikt 141

Normala reaktioner på onormala händelser 142
Riskfaktorer för negativa reaktioner 142
Sociala och krishanteringsrelaterade faktorer 145
Sårbarhet hos barn 146

Återhämtning och samhällets stöd 148

Faktorer av betydelse för återhämtning 148
Psykologiskt och socialt stöd 150
Återhämtning efter ”tysta” katastrofer 152
Erfarenhet och kriskultur 152
Ritualer och symbolhandlingar 153

Slutsatser 155

10. Backspegel och framåtblick 157

Några teman i svenska erfarenheter 157

Oförmåga att tänka sig det otänkbara 157
Myter om människors reaktioner 158
Betydelsen av frågan ”Varför?” 159
Utveckling av psykosocialt stöd 159
Förändrad vardag – för lång tid framöver 160
Händelser med stark symbolisk innebörd 160

En blick framåt 161

Grundpelare för det praktiska arbetet 163

Referenser 164

Inledning

Inledning

När man ur ett svenskt perspektiv ser tillbaka på kunskapsutvecklingen inom risk- och krisområdet framträder vissa inträffade händelser särskilt tydligt.

1986	Mordet på statsminister Olof Palme
1986	Kärnkraftsolyckan i Tjernobyl
1988	Bussolycka i Norge med ungdomar från Kista
1990	Brand på fartyget Scandinavian Star
1994	Fartyget Estonias förlisning
1997	Giftskandalen vid Hallandsåsen
1998	Fallet Kevin i Arvika, där ett barn misstänktes ha dödats av andra barn
1998	Diskoteksbranden i Göteborg
1998	Snöovädér i Gävle
2003	Mordet på utrikesminister Anna Lindh
2004	Tsunamivåg i Sydostasien
2005	Svår storm i Sydsverige
2014	Skogsbranden i Västmanland
2017	Terrorattacken på Drottninggatan i Stockholm

Tabellen listar bara några av de nationellt uppmärksammade händelser som har drabbat svenskar under drygt tre decennier kring millennieskiftet. Listan är långt ifrån fullständig, men kan vara en utgångspunkt för att fundera på vad svåra kriser och olyckor kan medföra för ett samhälle. Hur påverkas individer och grupper i samband med svåra olyckor och påfrestningar, och vilka likheter och skillnader finns mellan olika typer av händelser?

Det handlar om dramatiska och svåra erfarenheter, men också om mer vardagliga möten med föreställningar om osäkerhet och fara. Vad känner människor till om faror i sitt dagliga liv, och vad tycker de själva är meningsfullt att göra för att skydda sig från olyckor?

Genom åren har vi i studier och uppföljningar försökt belysa frågor om hur människor uppfattar risk och säkerhet, och vad som påverkar dem att agera på olika sätt inför och i farosituationer. Ibland har det gällt beredskap inför svåra katastrofsituationer, i andra fall har det handlat om riskerna i den mer vardagliga hemmiljön. Syftet med denna bok är att sammanfatta beteendevetenskaplig kunskap från våra egna och andras studier, samt att sätta in dessa i ett bredare sammanhang av några huvudfåror i den internationella forskningen. I centrum står den ”vanliga” medborgaren i Sverige och det vardagliga livet – hur tänker vi om olika risker och hot, och hur reagerar vi när vi plötsligt ställs inför det svåra eller otänkbara?

Boken tar upp frågor som berör hela spännvidden från den lugna vardagen till krisens efterdyningar. I nästa avsnitt presenteras en övergripande modell över olika skeden och vad dessa för med sig. Modellen fungerar som utgångspunkt för bokens disposition, som beskrivs i därpå följande avsnitt.

Olika faser i olycksskeendet

Ett olycksskeende eller en krissituation kan grovt delas in i tre tidsfaser (figur 1). En första fas kan avgränsas som perioden innan en händelse har inträffat. Denna fas kännetecknas av förebyggande insatser och förberedelser. Ibland skiljer man ut dessa två aspekter som egna faser: den förebyggande respektive den förberedande. Under den första fasen handlar det om att uppfatta och bedöma risker samt om att vidta åtgärder för att minska riskerna eller begränsa effekterna om en olycka ändå skulle inträffa.

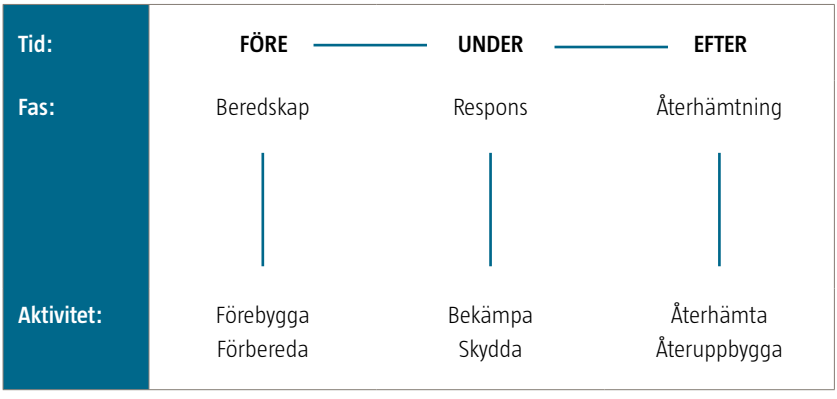

Figur 1. *Tre faser i hanteringen av en kris eller ett olycksskeende.*

Den andra fasen omfattar perioden från att en händelse har inträffat och fram till att den akuta situationen har passerat eller är under kontroll. Det kan handla om en olycka eller någon annan svår händelse. Under detta akuta skede har olika professionella grupper som exempelvis räddningstjänsten och sjukvården i uppgift att bekämpa hotet, att skydda liv och egendom samt att minimera skadekonsekvenserna. För den enskilda individen gäller det att få klarhet i situationen, förstå hotet och hantera sin egen situation. Om hotet till exempel gäller en brand kan fasen vara kort, men om det gäller nedfall av radioaktivitet kan fasen pågå i flera månader eller till och med år.

Den tredje fasen inleds efter att den akuta situationen är över, och den sträcker sig fram till dess att situationens konsekvenser inte längre kräver åtgärd. Perioden kännetecknas av återuppbyggnad och återhämtning – i såväl fysisk som social och psykologisk mening. Perioden avslutas med att övergå i den första ”före”-fasens kännetecken, med värdering och införlivande av erfarenheter, förebyggande åtgärder och förberedelser. Därmed beskriver faserna tillsammans ett cykliskt förlopp.

I verkligheten är inte tidsfaserna så tydligt avgränsade som det kan framstå av figuren. Faserna kan glida in i varandra och vara överlappande. Detta gäller särskilt för diffusa och oklara hot, som till exempel vid olyckor med utsläpp av giftiga ämnen eller radioaktivitet. På liknande sätt kan det vara svårt att avgöra när återhämtningsfasen kan anses vara över. Vissa händelser sätter igång en social dynamik som kan påverka samhället på olika sätt under mycket lång tid. I Sverige kan exempelvis mordet på Olof Palme 1986, förlisningen av fartyget Estonia 1994 och skogsbranden i Västmanland 2014 tjäna som exempel på händelser med utdragna återhämtningsförlopp och långsiktiga effekter på samhället inom ett antal olika områden.

Bokens disposition

Boken följer i stort de olika faser som beskrivits i figur 1. De första fem kapitlen handlar i huvudsak om människors sätt att tänka och reagera i den första fasen, det vill säga innan något allvarligt har inträffat. Följande fyra kapitel behandlar några teman relaterade till människors agerande vid och efter olyckor eller andra svåra händelser, det vill säga i fas två och tre enligt figuren. De olika kapitlen presenteras något mera utförligt nedan.

Kapitel 1 tar upp några huvudspår inom den moderna forskningen om risker och riskupplevelse. En grundfråga i kapitlet handlar om varför människor kan reagera starkt inför vissa risker, men till synes nonchalera andra. Här har den beteendevetenskapliga riskforskningen bidragit med viktiga insikter. Kapitel 2 fokuserar på säkerhetsbeteende i vardagen, det vill säga vad människor gör och inte gör för att öka sin egen säkerhet. Här behandlas olika typer av ageranden, där upplevd meningsfullhet och egen förmåga lyfts som särskilt betydelsefulla. Det tredje kapitlet behandlar sedan olikheter mellan människor när det gäller risk- och säkerhetsfrågor. Det handlar om skillnader mellan olika grupper, till exempel män och kvinnor, men även om de olika sätt eller strategier som människor har att handskas med osäkerhet och fara i vardagslivet.

Kapitel 4 handlar om förändring och påverkan när det gäller säkerhetstänkande och säkerhetsbeteende. Här behandlas olika synsätt på vad som kan påverka människor till att förändra sitt beteende för att öka sin egen eller andras säkerhet. I kapitlet presenteras några olika teorier som har bidragit till att strukturera förståelsen av vad som kan påverka människor till olika beslut och handlingar. Dessa förklaringsmodeller har utvecklats främst inom hälso- och trafikforskningen, och fokuserar på individers agerande för sin egen säkerhet. I det följande femte kapitlet vidgas perspektivet till att diskutera hur individen i rollen som samhällsmedborgare kan förhålla sig till säkerhet i ett bredare gemensamhetsperspektiv. Det handlar om beteenden inriktade mot gemensamma säkerhetsfrågor i samhället, men också om hur individer påverkas i ett socialt sammanhang, exempelvis genom medier.

Som en del i vardagslivet finns även hotet om olyckor. I kapitel 6 diskuteras människors beredskap inför olyckor och svåra påfrestningar, samt olika vanliga reaktioner inför varningar. Det sjunde kapitlet behandlar reaktioner och beteenden när en akut olycka eller kris faktiskt har inträffat. Här ges några inblickar i erfarenheter från svensk och internationell forskning, samt en granskning av några vanliga myter om krisbeteende. Kapitel 8 behandlar reaktioner vid diffusa och oklara hotsituationer och tar bland annat upp svenska erfarenheter efter Tjernobylolyckan. I beteendevetenskaplig krisforskning har man uppmärksammat att dessa svårtolkade och ofta utdragna hotsituationer rymmer en särskild problematik. Kapitel 9 tar upp hur individer och samhällen påverkas efter en olycka eller kris, samt något om villkoren för återhämtning. Erfarenheter från svåra händelser visar hur dessa kan kasta en lång skugga efter sig, men pekar även på faktorer som kan underlätta eller försvåra för individer och samhällen att hantera svårigheter och gå vidare.

Slutligen återvänder jag till det genomgående temat om risk och säkerhet i människors vardagsliv. Jag ger en återblick på några erfarenheter från de senaste decenniernas händelser, och en framåtblick på några möjliga utvecklingar som vi kan skönja redan i dag. Avslutningsvis lyfter jag fram några tankegångar som har varit bärande i boken och diskuterar dessa ur ett ”användarperspektiv”.

1. Risker och riskupplevelse

1. Risker och riskupplevelse

I dagens samhälle är det nästan omöjligt att undgå olika typer av information om risker. Medborgarna möter varningsskyltar i trafiken, och varningstext när de handlar livsmedel eller när de motionerar. Genom massmedier tar de del av inträffade olyckor och de flesta följer debatten om långsiktiga effekter av toxiska utsläpp eller den globala klimatförändringen. Vissa risker är tydliga och möjliga för den enskilda individen att påverka, andra är diffusa och förknippade med konsekvenser som är svåra att överblicka.

Ur ett psykologiskt perspektiv är det inte enbart riskbilden i sig som är av intresse, utan i lika hög grad hur människor uppfattar och tolkar den. Ibland framförs uppfattningen att information om risker gör människor överdrivet oroliga och rädda (Glassner, 1999). Den bild som framträder utifrån beteendevetenskaplig forskning är dock mer komplex och nyanserad (Wilkinson, 2001). Människor reagerar starkt inför vissa typer av risker, men tycks nonchalera andra. Under 1960- och 70-talen uppmärksammades att många oroade sig för kärnkraften, medan rökning och andra livsstilsrisker inte väckte samma engagemang. En grundfråga för den spirande beteendevetenskapliga riskforskningen var att förklara varför människor tycktes uppfatta olika typer av risker på skilda sätt. Varför var människor mer bekymrade för kärnkraften än för rökningens konsekvenser?

I detta kapitel diskuteras forskningsinriktningar som på olika sätt belyser människans sätt att förhålla sig till osäkerhet och fara och som har bidragit till att nyansera synen på dessa frågor. Samtidigt belyses några av de motsättningar och konflikter mellan olika traditioner som karakteriserar detta fortfarande relativt unga och dynamiska forskningsområde.

Gamla och nya risker

Vad människor oroar sig för, och vad som betraktas som risker och faror, skiljer sig mellan olika samhällen och tidsperioder. Människors bedömning av faror påverkas av föreställningar om hur dessa uppkommer och om möjligheterna att skydda sig.

I det traditionella bondesamhället förknippades faror i hög grad med myter, trosföreställningar och seder (Odén, 1998). Folklivsforskaren Jochum Stattin (1990) har på ett belysande sätt jämfört det panorama av rädslor som karakteriserar det svenska industrisamhället med föreställningar och traditioner i det tidigare bondesamhället.

Han menar att där man förr kände rädsla inför naturen och det övernaturliga är det i dag snarare det mänskliga och det människor orsakar som vållar oro. Vår tid präglas i högre grad av:

- Inre rädslor, i motsats till yttre.
- Social kontroll och samvetsnöd, i motsats till äldre tiders tydliga straff och hot.
- Ängslan och oro, i motsats till bondesamhällets tydliga rädslor förknippade med bestämda fenomen eller företeelser.

Stattin menar vidare att rädslor i dag handlar mer om materiella och kroppsliga hot än om det andliga och själsliga, och mer om andra människor eller mänskliga varelser än om väsen.

Historiskt kan man se att det ofta har uppstått en oro när nya teknologier har introducerats. Skräcken inför de första järnvägarna finns exempelvis beskriven i dagboksanteckningar från 1850-talet, men verkar ha varit relativt snabbt övergående (Odén 1998). I dag kan det handla om oro inför möjliga negativa effekter förknippade med exempelvis mobiltelefoner eller elektromagnetiska fält (Siegrist m.fl., 2005). Människan känner oro inför det okända, men tycks också uppvisa en stark förmåga att anpassa sig till det nya.

Inom riskforskningen finns en inflytelserik men också omdebatterad inriktning som lägger stark tonvikt vid hur sociala och kulturella förhållanden påverkar vad som i ett samhälle betraktas som farligt eller inte. Inriktningen benämns ibland socialkonstruktivistisk och förknippas särskilt med socialantropologen Mary Douglas och hennes efterföljare.[1]

”Risksamhället”

Betydelsen av skillnader i riskbilden förr och nu debatteras bland forskare. Vissa menar att riskbilden i det moderna samhället skiljer sig fundamentalt från förr, och att vi lever under en mer påtaglig osäkerhetsstress än tidigare generationer har gjort. Två välkända sociologer som särskilt har förknippats med den här tesen är tysken Ulrich Beck och hans brittiske kollega Anthony Giddens.

Becks bok *Risikogesellschaft* gavs först ut på tyska 1986 och har haft stort inflytande på riskdebatten, bland annat genom att mynta

1. Se exempelvis Lupton (1999) för en belysande jämförelse mellan socialkonstruktivism och andra teoretiska perspektiv, och Boholm (2015, kapitel 3) för en kritisk diskussion om Douglas kulturteori.

uttrycket *"risksamhället"*. En central tanke som fångas i detta uttryck säger att risker är en del av själva samhället i dag – de är inbyggda i det. I uttrycket är det en särskild riskprofil som avses. För det första karakteriseras riskerna i det moderna samhället av en globalisering i intensitet och utbredning. Vissa hot, såsom exempelvis klimatförändringar eller miljökatastrofer, kan ha konsekvenser av en sådan intensitet att de drabbar alla människor. Riskerna respekterar inte några gränser och är av den karaktären att de inte kan kontrolleras av enskilda personer eller grupper – eller ens av stater. En annan aspekt har att göra med förändringar i typer av risker. Riskerna kommer till stor del från den så kallade socionaturen, det vill säga från den förändrade relationen mellan människan och hennes fysiska miljö. Det är alltså inte längre naturen och naturfenomen som i första hand betraktas som hot, utan snarare människans inverkan på och förändring av naturen (Beck, 1992).

Becks teser har också kritiserats. Det ligger en paradox i att tala om att utvecklingen i samhället medför att samhället präglas alltmer av risk, samtidigt som statistiken i vår del av världen pekar på ökad livslängd, minskad dödlighet i olyckor och sjukdom samt en ökad levnadsstandard inom en rad olika områden (Andersson, 2003). Analyser över tid visar exempelvis att teknikrelaterade skaderisker vad gäller trafik, industri och farliga produkter minskar (Schyllander & Andersson, 2015). Mot den bakgrunden är det svårt att hävda att det är farligare att leva i dag. Samtidigt visar statistiken även att socialt relaterade skaderisker såsom självtillfogade skador eller förgiftningar från alkohol och droger ökar. Säkerheten är också ojämnt fördelad bland befolkningen (Schyllander & Andersson, 2015). Det som forskare som Beck och Giddens lyfter fram fångas emellertid inte särskilt väl i denna typ av statistik, utan handlar snarare om att vår tillvaro kännetecknas av en större osäkerhet och en ökad potential för olyckor med vidsträckta och okontrollerbara konsekvenser. De menar alltså att livet i dag är förknippat med större osäkerheter än någonsin förr.

Risker uppmärksammas

Oavsett hur riskbilden har förändrats reellt står det klart att risker i samhället i dag får stor uppmärksamhet, inte minst i medierna. Inom den politiska sfären kunde forskaren Lennart Sjöberg och hans medarbetare visa att andelen motioner i riksdagen med bäring på riskfrågor ökade från 11 procent åren 1964–1965 till 28 procent under perioden 1993–1995 (Sjöberg m.fl., 1998). I absoluta tal var ökningen under den studerade perioden trefaldig. Mediernas bety-

delse handlar om mängden information, men även om hur olika mediekanaler bidrar till tolkning och meningsskapande av risker och svåra händelser (Pantti, Wahl-Jorgensen & Cottle, 2012). Här spelar medier en betydande roll i att forma samhällsdebatten, bland annat genom att lyfta frågor om exempelvis sårbarhet, ansvar och skuld (Scott & Enander, 2017).

De risker som tas upp i samhällsdebatten spänner över många områden. Lupton (1999) identifierar minst sex huvudkategorier:

- **Miljörisker** som toxiska utsläpp, strålning, kemikalier och översvämningar.
- **Livsstilsrisker** som alkohol, rökning, droger, kostvanor och stress.
- **Medicinska risker** förknippade med läkemedel, barnafödande, kirurgi och medicinsk behandling.
- **Interpersonella risker** relaterade till intima förhållanden, sociala interaktioner, könsroller, föräldraskap.
- **Ekonomiska risker** som arbetslöshet, felinvesteringar, låntagande med mera.
- **Kriminalitet** – antingen som delaktig i eller som offer för brottslighet.

På samhällsnivå är vi alltså alltmer sysselsatta med riskfrågor. Gäller det även den enskilda individen? Är vi mer oroliga och riskmedvetna i dag än förr? I en historisk analys belyser Green (1997) att det var först under andra hälften av 1900-talet som olyckor kom att betraktas som möjliga att förhindra. Tidigare tolkningar handlade snarare om en syn på olyckor som oundvikliga svårigheter eller helt enkelt utslag av ödet. Förändringen i synen på olyckor har också medfört att människor i dag ställer andra krav på säkerhet och kontroll. Även när det gäller naturkatastrofer förs i dag en övertygande argumentation om betydelsen av sociala, politiska, ekonomiska och kulturella faktorer som bidragande orsaker till att sådana händelser uppkommer och till deras omfattning (Tierney, 2014). Om man ser mänsklig aktivitet som upphov till risker finns följaktligen en förväntan att riskerna även bör kunna påverkas och kontrolleras av människan.

Det finns olika uppfattningar om hur mycket och på vilket sätt vi faktiskt påverkas av all den riskinformation vi möter i dag (Wilkinson, 2001). I en amerikansk studie kunde ett tydligt samband påvisas mellan hur mycket människor sett på tv-nyheter med terrorrelaterat innehåll och den upplevda risken för framtida attacker. Medie-

konsumtionen var även relaterad till oro och rädsla, men intressant nog gällde denna oro andra människor (den egna familjen) snarare än för egen del (Nellis & Savage, 2012). Exemplet illustrerar att människor visserligen påverkas av medierapporteringen, men att det inte automatiskt behöver leda till att man känner större personlig oro. Liknande slutsatser kan dras från en svensk studie med fokus på hur olika grupper i samhället uppfattar de ”nya” risker som Beck med flera har framhållit (Olofsson & Öhman, 2007). Människor var väl medvetna om dessa risker, men var i regel i högre grad upptagna av och engagerade i mer närliggande risker i den egna vardagen.

Uppfattning och bedömning av risk

Psykologer som studerar våra vanligaste rädslor påpekar att våra rädslor ofta hänger samman med de hot som våra förfäder ställdes inför. Forskaren Arne Öhman (1994, 2009) studerade de mest omedelbara reaktionerna på hot och fann att människor reagerar på en instinktiv nivå på ”gamla” faror såsom ormar, spindlar, blod, instängdhet, öppna platser och social utfrysning. Inför bilder som väcker associationer till sådana faror sker en omedveten fysiologisk mobilisering, som hos vissa människor är så påtaglig att man kan tala om fobier. När det gäller evolutionärt utvecklade rädslor diskuterar Öhman (2009) tre kategorier:

- **Naturfobier** – rädsla för exempelvis höjder, vatten och åska.
- **Sociala fobier** – rädsla för att exempelvis möta främlingar.
- **Djurfobier** – rädsla för spindlar, ormar med mera.

Forskningen indikerar att människor är genetiskt särskilt förberedda att reagera på subtila signaler när det gäller dessa typer av hot.

De faror som är mer relevanta för livsvillkoren i dag är ofta inte så omedelbart förnimbara, utan kräver att individen medvetet kan uppfatta och värdera dem för att reagera på dem. För den enskilda individen är det den subjektiva bedömningen av risken eller hotet som är avgörande för reaktionen.

En grundläggande tes inom stressforskningen säger att sanningen bor i betraktarens ögon. Människors beteende inför olika riskkällor styrs i grunden av hur de upplever och tolkar olika risker, och inte av vilka riskerna faktiskt är. En bedömning av konsekvenserna av olika risk- och hotsituationer måste därför grundas dels på förståelse för hur människor upplever risk, dels på förståelse för de faktorer som påverkar riskupplevelsen.

Riskbegreppet är komplext och det finns många olika sätt att definiera risk utifrån skilda sammanhang och tillämpningsområden (se exempelvis Aven, 2012; Aven & Renn, 2009; Hansson, 2010 för diskuterande inlägg kring olika definitioner). Tekniska beskrivningar av risk uttrycks ofta som någon form av sammanvägd bedömning av sannolikheten för att något ska inträffa och de konsekvenser som händelsen kan få, exempelvis i termer av skada eller förlust. Psykologisk forskning har visat att den typen av beskrivning stämmer dåligt överens med hur människor intuitivt uppfattar och bedömer risker.

Det har länge pågått en debatt mellan olika discipliner och inriktningar kring huruvida risk ska ses som objektiv och faktabaserad eller som något subjektivt och värdebaserat. Hansson (2010) har elegant visat på orimligheten i en extrem hållning åt båda riktningar och argumenterar för att vi i stället behöver ta med båda aspekterna och förstå bättre hur dessa interagerar med varandra. Utifrån liknande tankegångar har Aven och Renn (2009) bidragit med en relativt enkel och lättfattlig karakterisering som fångar in såväl osäkerhet som sociala och psykologiska aspekter av risk: *risk betecknar osäkerhet kring och omfattningen av konsekvenser (eller utfall) av en aktivitet med avseende på något som människor värdesätter* (min översättning).[2]

Människor använder olika definitioner av risk, vilket också påverkar deras bedömningar i olika situationer (Drottz-Sjöberg, 1991). Vi kan också tänka på olika sätt kring risker, beroende på hur problemet eller frågan formuleras. När MSB hösten 2016 tillfrågade landets 18-åringar[3] vad de var mest rädda för att personligen drabbas av svarade en av fem ”terrorism”. Terrorhotet toppade listan. På frågan hur stor de bedömde att risken för att personligen drabbas av olika olyckor var hamnade däremot trafikolyckor i topp, tätt följt av ithaveri, upplopp samt terrorism. Drygt hälften av de svarande trodde att mänskligheten skulle komma att dö ut (men utifrån skilda tidshorisonter), och bland dessa respondenter angavs klimatförändringar som den överlägset främsta orsaken till mänsklighetens undergång. Man kan alltså uppleva stor personlig rädsla inför en typ av fara, bedöma en annan fara som den största risken för egen del, men sedan också känna oro för andra hot på en mer övergripande nivå. I en komplex värld rymmer vårt sätt att förhålla oss till faror flera fasetter och nyanser.

2. “Risk refers to uncertainty about and severity of the consequences (or outcomes) of an activity with respect to something that humans value”. Aven & Renn, (2009).
3. Notera att undersökningen genomfördes innan terrorattacken på Drottninggatan våren 2017 och alltså inte påverkades av den händelsen.

Vi använder oss av ”tumregler”

Forskningen om hur risker uppfattas och bedöms har sina rötter i ekonomisk beslutsteori, där man tidigt intresserade sig för hur människor fattade beslut förknippade med olika grad av osäkerhet (se till exempel Bernstein, 1996 för en fascinerande belysning av området ända tillbaka till antikens matematiker och filosofer). En stor del av grunden inom den senare beslutsforskningen utvecklades genom laboratorieexperiment baserade på hypotetiska problem. På 1960-talet visade två psykologer, Daniel Kahneman och Amos Tversky, att människor använder ett antal underförstådda, ungefärliga tankemässiga ”tumregler” när de ska bedöma hur ofta vissa saker sker. En av de viktigaste tumregler de pekade på var ”tillgänglighet”[4], det vill säga hur lätt vi kommer att tänka på en risk (Tversky & Kahneman, 1973). Vi tenderar att uppleva att händelser som har inträffat nyligen eller som är lätta att minnas också händer oftare än sådana som är svårare att dra sig till minnes eller föreställa sig. Detta innebär också att vi tar intryck av hur händelser framställs i medier, om det exempelvis visas dramatiska bilder från olycksplatser eller av svårt drabbade människor. Bilder med starkt känslomässigt innehåll förmedlar inte enbart information, utan påverkar även genom sina symbolladdade budskap (Boholm, 2015).

När människor tillfrågas framkommer oftast en ganska realistisk uppfattning om risker i samhället. De flesta vet exempelvis att vägtrafiken skördar fler offer än flyget, även om antalet dödsfall från dramatiska händelser ofta tenderar att överskattas (Enander, 1990). Däremot underskattas frekvensen av mer vardagliga typer av olyckor ganska påtagligt. I en studie genomförd på uppdrag av MSB (MSB, 2014) jämfördes människors uppfattningar om olyckor, faktisk olycksstatistik och mediernas rapportering om olyckor. Enligt statistiken dör årligen 3–5 gånger så många människor i fallolyckor jämfört med i vägtrafikolyckor. År 2012 dog exempelvis 1 627 människor i fallolyckor, jämfört med 289 i trafiken. I undersökningen uppskattade dock en tydlig majoritet bland allmänheten (65 procent) att vägtrafiken stod för flest dödsfall, och endast 14 procent uppgav fallolyckor som vanligaste orsaken till dödsfall. Även bland tillfrågade politiker svarade 57 procent vägtrafik (35 procent svarade fallolyckor). Precis som beslutsforskarna Tversky och Kahneman skulle ha predicerat framkom alltså en tendens att överskatta olyckstyper som är mer dramatiska och som framhålls i medierna, samt en motsvarande tendens att underskatta vanliga och mer alldagliga olyckor som sker i tysthet i hemmet.

---

4. Eng. *availability.*

Tversky och Kahneman visade också i sina experiment att människor påverkades av hur problem och beslutsval formulerades eller ”ramades in”[5]. Beroende på hur man betonade möjliga vinster respektive förluster med en viss risktagning kunde man påverka hur människor valde att agera – alltså om de var villiga att ta en risk eller inte. Kahneman, som tilldelades Nobelpriset år 2002 för den forskning som han och kollegan Tversky genomförde, har sammanfattat mycket av deras gemensamma arbete i en tänkvärd bok där han även belyser ett antal vardagliga konsekvenser av vårt sätt att uppfatta riskförhållanden i det dagliga livet (Kahneman, 2012).

Riskuppfattning – ett flerdimensionellt fenomen

Hur vi uppfattar en risk som är förknippad med en viss *aktivitet* – till exempel att bestiga Mount Everest – eller en viss *riskkälla* – såsom radioaktiva utsläpp från kärnkraftverk – är komplexa fenomen som påverkas av ett antal faktorer utöver sannolikhet och konsekvens. Ganska tidigt fördes tanken fram att frivillighet hade stor betydelse för upplevelsen av risk (Starr, 1969). Människor tycktes vara mer villiga att acceptera risker som de uppfattade som frivilliga eller självvalda. I mitten av 1970-talet började en grupp forskare vid universitetet i Oregon mer systematiskt kartlägga dimensioner i riskskattningar. Dessa arbeten kom att bli början på en inflytelserik forskningsansats som har benämnts den *psykometriska* traditionen[6].

Forskarna i Oregon bad människor att skatta ett antal riskkällor på en mängd olika skalor. Sedan försökte de med olika statistiska tekniker få fram vilka faktorer som tycktes ha betydelse för hur människor bedömde risk. Några av de faktorer som i dessa och senare studier har visat sig påverka den bedömningen är:

5. Eng. *framing*.
6. Nyckelarbeten inom området finns sammanställda i flera böcker av en av portalfigurerna, psykologen Paul Slovic (2000, 2010).

Faktorer som har med uppfattning om **riskkällan** att göra, till exempel:

- Om man utsätts för risken frivilligt eller upplever någon form av tvång.
- Om riskkällan uppfattas som naturlig eller konstgjord.
- Om risken medför risker för barn och framtida generationer.
- Vilken typ och omfattning av konsekvenser som risken kan medföra.

Faktorer som har med **bedömarens person** att göra, såsom:

- Tidigare erfarenhet av risken i fråga.
- Upplevd förmåga att kontrollera risken.
- Grad av personliga fördelar eller nytta av riskkällan.
- Sympati eller antipati mot riskkällan.
- Personlighetsfaktorer som exempelvis ångest eller neuroticism.

Faktorer som har med **sociala och samhälleliga frågor** att göra, såsom:

- Rättvisa och etiska aspekter.
- Publicitet om risken i medier och andra sammanhang.
- Förtroende för den som bedömer eller kontrollerar risken.

Listan ovan är inte fullständig, men illustrerar att människors bedömning av olika riskkällor också är förknippad med föreställningar, attityder och värderingar (Breakwell, 2014). Tidig forskning visade att risker allmänt bedömdes vara större för riskkällor som i hög grad upplevdes

- Vara okända.
- Ha stor katastrofpotential (många människor kan drabbas).
- Vara svåra att kontrollera.

Senare studier lyfte även fram en annan faktor av central betydelse, nämligen om riskkällan uppfattas som ”mot naturen” eller förknippas med att människan gör våld på naturen (Sjöberg, 2000). På så vis kan en strålningskälla som bedöms som naturlig, såsom radon, upplevas som mindre riskfylld än exempelvis motsvarande inverkan från en kärnkraftsanläggning, som vissa kan uppleva som en påtvingad och onaturlig källa. Några kännetecken som tenderar att bidra till en mer negativ uppfattning om och inställning till riskkällor sammanfattas i tabell 1.

1.	Ofrivillig exponering
2.	Bristande personlig kontroll över utfallet eller effekterna
3.	Osäkerhet om sannolikhet för exponering eller konsekvenser av exponering
4.	Avsaknad av personlig erfarenhet av riskkällan, riskkällan är okänd
5.	Svårigheter att föreställa sig riskexponering
6.	Effekterna av exponering är tidsmässigt fördröjda
7.	Genetiska effekter hotar framtida generationer
8.	Sällsynta men katastrofala olyckor med ett stort antal offer
9.	Fördelarna är inte uppenbara
10.	Fördelarna gynnar främst andra, orättvisa föreligger
11.	Olyckorna är orsakade av en mänsklig faktor snarare än av naturliga orsaker

Tabell 1. *Kännetecken som bidrar till att riskkällor uppfattas mer negativt (efter Royal Society, 1992: baserad på Otway & von Winterfeldt, 1982).*

Frågan om vilka dimensioner som är betydelsefulla för den subjektiva upplevelsen av risk är alltjämt aktuell och fortsätter att generera ny forskning. Bassarak med flera (2017) har exempelvis föreslagit att graden av debatt och konflikt kring en risk samt frågor om etik och moral är viktiga dimensioner i upplevelsen. Detta demonstrerar de även i en empirisk studie. Forskarna för en intressant diskussion om att dessa dimensioner kan ha fått en klart större betydelse i takt med att riskfrågor har blivit alltmer framträdande i den allmänna debatten. Det gäller inte minst miljö- och klimatrisker.

Vem berörs av risken?

Individens riskbedömning påverkas av vem som berörs av risken. Det finns en väsentlig skillnad mellan att bedöma risker i största allmänhet och att bedöma personlig risk, det vill säga risken att man själv drabbas. Ett viktigt och väldokumenterat forskningsresultat visar att människor generellt bedömer risken för egen del som mindre än risken för ”folk i allmänhet”. Vi tenderar att tro att vi är mindre sårbara än andra. Fenomenet har förklarats psykologiskt i termer av *optimism* vad gäller den egna osårbarheten och föreställningar om att man för egen del kan kontrollera vissa risker (Weinstein, 1984). Tendensen är också starkast när det gäller aktiviteter som upplevs medföra hög egenkontroll, till exempel bilkörning. Men

även risker som rimligen i hög grad ligger utanför individens egen kontroll – exempelvis risken för att drabbas av vissa sjukdomar, att skadas i en jordbävning eller till och med att omkomma i ett kärnvapenanfall – tycks vara föremål för en viss optimistisk felbedömning.

Det är inte nödvändigtvis så att den som har varit utsatt för en hotsituation eller ett tillbud har en mer realistisk syn på den egna sårbarheten. Felkällor i vårt sätt att tolka våra egna erfarenheter och i efterhand omtolka orsaker till händelseförlopp, så kallade efterklokhetsfel[7], bidrar till att vi ändå tenderar att underskatta den egna risken.

Det finns uppenbara risker förknippade med en överdriven och orealistisk optimism om den egna osårbarheten (Bortolotti, 2015). En sådan inställning kan till exempel leda till att man tar onödiga risker eller låter bli att vidta förebyggande åtgärder. Samtidigt har medvetenhet om risker också sitt pris. Vissa forskare menar att ett visst mått av osårbarhetskänsla är nödvändig för det egna välbefinnandet (Taylor & Brown, 1988). Freudenburg (1988) talar om ”osäkerhetskostnader” som kan ta sig uttryck i reella åtgärder (ändrade vanor, skyddsåtgärder) men även i emotionella reaktioner (ökad oro, otrygghet). Det är därför inte alltid önskvärt att människor ska bli mer medvetna om den egna sårbarheten. I en studie bland cateringpersonal på oljeplattformar i Nordsjön påvisades exempelvis ett samband mellan hög riskmedvetenhet (bedömning av egen risk till följd av olika riskkällor) och negativa emotionella och hälsorelaterade faktorer (Hellsöy m.fl., 1998). Hög riskmedvetenhet var förknippad med ökad grad av utbrändhet, ångest, depression, flera kroppsliga symtom och en mer pessimistisk livssyn.

Positiva illusioner hos människan är väldokumenterade fenomen som kan ta sig olika uttryck. De röner fortfarande ett stort forskningsintresse (Jefferson m.fl. 2017) och frågan om vilka konsekvenser sådana illusioner kan ha är fortsatt omdebatterad. Skadliga konsekvenser i form av onödigt risktagande och en orealistisk verklighetsuppfattning – som sedan kan leda till stor besvikelse när verkligheten visar sig vara en annan än man trott – kan till exempel ställas emot personliga och sociala fördelar av att känna sig optimistisk och hoppfull (Shepperd m.fl., 2017). I samband med risk- och kriskommunikation kan man behöva väga dessa aspekter mot varandra när man formulerar sitt budskap.

---

7. Eng. *hindsight bias.*

Riskbedömning och känslor

Forskningen om riskuppfattning har huvudsakligen bedrivits utifrån en kognitiv och beslutsorienterad utgångspunkt. Under senare år har dock intresset för betydelsen av emotionella faktorer ökat. Vissa forskare menar att vår bedömning av risk påverkas, och i vissa fall styrs, av de känslomässiga reaktioner som väcks när vi tänker på ett visst fenomen. Vi förknippar positiva eller negativa känslor med olika företeelser genom våra erfarenheter i livet, och skapar på så vis ett ”förråd” av känslorelaterade associationer (Finucane m.fl., 2000). Glada minnen och associationer till fest kan exempelvis tänkas minska upplevd risk förknippad med konsumtion av alkohol, medan negativa känslor förknippade med berusade människor och bråk på motsvarande sätt kan förstärka riskupplevelsen. Enligt detta synsätt kan människor uppfatta risk utifrån två skilda och delvis parallella tankesystem där det ena är baserat på logisk analys och det andra bygger på intuitiva och affektdrivna reaktioner (Slovic m.fl., 2004).

Vissa risker kan alltså väcka starka känslor, men omvänt kan även olika typer av känslotillstånd påverka hur en risksituation uppfattas. Genom att i experimentella studier manipulera känslotillstånden hos försökspersoner har forskare påvisat att känslor av rädsla tenderar att förstärka upplevelsen av risk, medan känslor av ilska däremot har den motsatta effekten (Lerner & Keltner, 2001). Med ilska följer minskad riskperception och en mer optimistisk hållning beträffande den egna sårbarheten. Resultaten har intressanta implikationer för kommunikation i samband med exempelvis terrorhot mot samhället. Beroende på vilka känslor man vädjar till i kommunikationen skulle man kunna påverka hur människor uppfattar risken och agerar. På så vis kan medborgare bli föremål för påverkan i krissituationer, där kommunikationen kan vinklas till att väcka ilska och därmed stöd för en aggressiv politik, eller till att skapa rädsla som ökar acceptansen inför omfattande säkerhetsåtgärder (Fischoff m.fl., 2005).

Bristande inlevelse

Fokus i debatten hamnar ofta på föreställningar om rädsla och oro hos medborgarna och huruvida dessa känslor är befogade eller inte. Den andra sidan av myntet handlar dock om *bristande* oro inför de verkligt stora problem som mänskligheten står inför. Med den utgångspunkten är problemet inte nödvändigtvis att vi oroar oss för mycket, utan snarare att vi inte förmår bry oss tillräckligt om verkligt allvarliga förhållanden såsom när hundratusentals människor är utsatta för krig, terror eller svält. Som psykologen Paul Slovic (2010) uttrycker det, ”ju fler som dör, desto mindre bryr vi oss”. Det krävs

en stark bild – en liten livlös kropp på en strand – eller ett öde som vi kan identifiera med för att vi ska reagera. Vår psykologi är också dåligt rustad för att agera inför långsamt smygande hot såsom klimatförändringen. Amerikanska psykologer talar om att ”passivitetens drakar”[8] ligger inbäddade i vår psykologi och bidrar till att vi har svårt att greppa vissa hot och försummar att agera i tid (Gifford, 2011).

Personlig erfarenhet av olyckor

Det ligger nära till hands att tro att egna erfarenheter av en negativ händelse påverkar individens riskuppfattning. Har man varit med om en olycka kan man kanske förväntas vara mer riskmedveten och mer beredd att vidta åtgärder. Den forskning som belyser effekterna av erfarenhet uppvisar dock blandade och delvis överraskande resultat.

Att ha varit med om en olycka eller svår händelse verkar, åtminstone under vissa förhållanden, medföra en ökad riskperception. I en tysk studie av överlevande efter svåra händelser, till exempel bränder eller översvämningar, fann man att denna grupp generellt upplevde större risk än normalpopulationen – i synnerhet när det gällde den erfarenhetsspecifika risken (Knuth m.fl., 2015). Om individen hade varit med om en brand så upplevde personen större risk för just bränder jämfört med andra människor. I en svensk studie med liknande frågeställning fann Öhman (2017) att människor med en specifik erfarenhet av till exempel trafikolycka eller våld också uppgav högre riskbedömning för just den risken. I fortsatta analyser undersökte Öhman huruvida vissa typer av erfarenhet kunde resultera i en mer generell påverkan på riskbedömningen, exempelvis om erfarenhet av våld medförde högre riskupplevelse även för andra typer av risker. Studien uppvisade blandade och delvis svårtolkade resultat, men där vissa typer av erfarenheter ändå kunde förknippas med högre riskuppfattning inom några andra riskområden. Frågan om huruvida vissa erfarenheter kan ha en särskilt stark genomslagskraft på riskupplevelsen är intressant och väl värd ytterligare studier, som Öhman också påpekar.

Det är dock inte självklart att erfarenheter alltid gör oss mer riskmedvetna, utan effekten beror på hur erfarenheterna tolkas och sätts in i ett vidare sammanhang (Brehmer, 1980). Det har påvisats ett antal källor till felbedömningar när det gäller människors sätt att tolka egna erfarenheter och situationer de varit med om. Viktiga

8. Eng. *the dragons of inaction.*

aspekter i den tolkningen kan vara hur mycket man bedömer att man har påverkats av händelsen, samt hur negativ alternativt positiv den påverkan har upplevts vara (Barnett & Breakwell, 2001). Att vara med om en svår händelse men ändå klara sig relativt väl själv kan till och med resultera i att riskupplevelsen minskar – det var inte så farligt som man kanske hade befarat (Halpern-Fisher m.fl., 2001).

En annan fråga handlar om effekten av erfarenhet när det gäller att faktiskt agera och vidta någon form av åtgärd. Weinstein (1989) ger en översikt över sambandet mellan personlig erfarenhet och vidtagande av förebyggande och skyddsinriktade åtgärder inom flera områden, bland annat trafikolyckor och naturkatastrofer. Han finner att i situationer där ansvaret för att vidta åtgärder vilar på individen är det *den individuella tolkningen* av vad man har varit med om som är avgörande för det framtida agerandet. Personlig erfarenhet tycks bidra till en starkare riskuppfattning och upplevelse av sårbarhet, samt till att man tänker mer på risker. Samtidigt tycks erfarenhetseffekterna i termer av handling och åtgärder vara specifika för en viss risk och typ av situation, samt relativt kortlivade. Om man har varit med om en översvämning kanske man förbereder sig för just den risken och ungefär den svårighetsgrad som man själv har varit med om. Efter en tid klingar beredskapen ofta av.

Slutsatser

Forskningen om hur människor upplever risker har bidragit med kunskaper som är betydelsefulla inte minst för att värdera och kommunicera risker i samhället. Det faktum att människor väger in flera dimensioner när de bedömer risker, och dessutom påverkas starkt av sina värderingar, innebär att bedömning och värdering av samhällsrisker aldrig kan ses som en enbart teknisk fråga. Att en risk bedöms vara förknippad med mycket låg sannolikhet innebär inte att den kommer att försvinna från den samhälleliga debatten. Konsekvensernas art och allvar har betydelse. Kunskap om att vissa typer av risker väcker starka reaktioner måste tas med i beräkningen i samband med olika former av riskkommunikation.

Utifrån forskningen om riskperception är ett antal avvägningsfrågor värda att särskilt lyftas fram:

- När man kommunicerar om risker är det vanligt att man gör jämförelser mellan olika risker, till exempel ”cancerrisken från X motsvarar risken förknippad med att röka en cigarett i månaden”. En lärdom från riskperceptionsforskningen är att man bör vara försiktig i sitt val av jämförelseobjekt, särskilt när det gäller jämförelser mellan frivilliga och ofrivilliga risker vilket blir som att ”jämföra äpplen och päron”.
- Riskinformation handlar ofta om att öka människors medvetenhet om de faror som de kan vara utsatta för. Den som vill stimulera andra till att ta större säkerhets- och beredskapshänsyn genom att öka deras riskmedvetenhet bör ta med i beräkningen att:
    - Det kan vara svårt att bryta igenom osårbarhetskänslan hos enskilda individer.
    - En ökad känsla av sårbarhet också kan medföra negativa psykologiska och sociala konsekvenser på individnivå.

Det kan vara lätt att förvänta sig att människor som har varit med om samma risksituation eller olyckshändelse har liknande erfarenheter och därför också kommer att påverkas i sina handlingar på ett likartat och riskundvikande sätt. Den individuella tolkningens betydelse innebär dock att detta inte nödvändigtvis är fallet, eftersom människor kan dra helt skilda slutsatser av sina erfarenheter. Om två personer är med om samma bilolycka kan den ena dra slutsatsen att ”olyckan visar hur farligt det är att färdas med bil i dag”, medan den andra tänker ”tänk så bra man kan klara en krock numera om man bara ser till att ha en bra bil och att använda säkerhetsbältet”.

2. Risk- och säkerhets-beteenden i vardagen

2. Risk- och säkerhetsbeteenden i vardagen

I Sverige använder de flesta människor säkerhetsbälte när de kör bil. Samtidigt visar såväl vardagliga iakttagelser som statistiken att det fortfarande är en minoritet av cyklisterna som regelbundet använder cykelhjälm, även om andelen långsamt ökar. Brandvarnare lär finnas i över 90 procent av hushållen i Sverige, men hur många kontrollerar batterierna regelbundet? Vissa säkerhetsåtgärder är självklara, men andra har många svårt att tänka sig. Att vidta åtgärder handlar inte bara om att känna till riskerna. Vissa beteenden kan ha mer med rutiner och personligt förhållningssätt att göra än med medvetenhet om risker. En annan faktor som påverkar hur en person agerar är hur personen uppfattar ansvarsfördelningen mellan individen och samhällets aktörer.

Detta kapitel diskuterar några resultat från studier som belyser hur människor uppfattar och agerar i vardagliga säkerhetsfrågor. Det handlar om vad människor gör och är beredda att göra för sin egen säkerhet, varför de ibland tar risker samt om faktorer som påverkar tänkandet i olika situationer. En fråga i sammanhanget är huruvida säkerhetsåtgärder också leder till ökad säkerhet.

Vardagssäkerhet

Enligt en sammanställning av statistik från olika källor (Andersson & Schyllander, 2015) inträffar den övervägande andelen av alla olyckor i Sverige i hem- och fritidsmiljöer. År 2013 handlade det om 89 procent. Intresset för att studera hur människor tänker och handlar när det gäller risker och egen säkerhet i vardagsmiljön har också ökat under senare år. Forskningen om riskuppfattning har tidigare till stor del fokuserat på riskkällor som ligger relativt långt ifrån det vardagliga, till exempel storskaliga teknologiska risker och katastrofhändelser. På motsvarande sätt har studier av människors beteende för att förebygga olyckor och hantera faror främst behandlat olyckor i trafiken, olyckor i samband med idrottsutövande eller olyckor förknippade med olika arbetsmiljöer. Här har det ofta handlat om miljöer som är starkt reglerade, eller om särskilda typer av skador. Resultaten från dessa studier går inte alltid att tillämpa direkt för att förstå generella tanke- och handlingsmönster i vardagliga miljöer. Metoder som har visat sig vara effektiva för att påverka säkerhetsattityder på olika arbetsplatser lär till exempel inte alltid vara tillämpliga i bostadsområdet. Där arbetsmiljön är reglerad med föreskrifter och tydlig ansvarsfördelning kännetecknas hem- och

vardagsmiljön av personliga val och vanor, och ibland av otydliga gränser mellan olika aktörers ansvarsområden. I mindre reglerade miljöer får individens egen uppfattning om och prioritering av säkerhet särskilt stor betydelse.

Frågan om vilket ansvar den enskilda individen har för sin egen och andras säkerhet har stått alltmer i fokus under senare år (Asp & Sjölund, 2014; Hobbins & Enander, 2015). I en kritisk analys belyser Sparf (2015) att frågan är komplex och rymmer flera oklarheter vad gäller exempelvis vilken typ av ansvar som avses (ekonomiskt, socialt?), om det handlar om att ta eller tilldelas ansvar samt om vilka situationer det kan handla om (hemma, i vissa eller i alla miljöer?). I sin analys lyfter Sparf fram tre förutsättningar av betydelse för förmågan att ta ansvar: privatekonomi, hälsa och sociala kontakter. Från ett myndighets- eller organisationsperspektiv är det inte heller självklart enkelt att definiera vilket ansvar som medborgare bör eller kan ta inför risk- och krissituationer (Asp, 2014; Hobbins, 2017).

Säkerhetsåtgärder och vanor

MSB har under 2000-talet genomfört flera större enkätundersökningar om individers uppfattningar om trygghet och säkerhet. Frågorna spänner över olika områden såsom brand, inbrott, it-säkerhet och krisberedskap och behandlar såväl uppfattningar om risker som vilka säkerhetsåtgärder som människor har vidtagit. Resultaten ger en överblick över hur vanliga olika uppfattningar och beteenden är samt viss belysning av skillnader med avseende på bakgrundsfaktorer såsom utbildning, inkomst eller bostadstyp. En annan typ av information om hur människor tänker kring säkerhetsåtgärder kan fångas genom att be dem själva uppge vad de betraktar som egna säkerhetsbeteenden och vanor, utöver dem som har fördefinierats i ett frågeformulär. Som svar på frågan: ”Finns det andra, för dig viktiga säkerhetsåtgärder, som du brukar göra?” fann vi exempelvis i en studie (Enander & Johansson, 2002) att svaren kunde delas in i två huvudkategorier: åtgärder i hemmet och åtgärder utanför hemmet. I den fortsatta analysen undersökte vi hur olika beteenden och vanor kunde grupperas vidare.

Åtgärder i *hemmet* kunde sorteras i två skilda kategorier. Den första handlade om kontrollåtgärder när man lämnade hemmet, exempelvis att kontrollera att man stänger dörrar, stänger av spisen och släcker ljus innan man går ut. Den andra kategorin handlade om aktiva, preventiva åtgärder såsom att installera timer, dammsuga tv och dator, sanda och salta utanför dörren, alltid vända kastrullhandtag mot väggen och ställa farliga saker så att småbarn inte når dem.

Åtgärder *utanför hemmet* kunde sorteras i fyra huvudkategorier:

- Aktiva preventiva åtgärder
- Förutseende säkerhetsbeteenden
- Riskundvikande beteenden
- Mental förberedelse

Den första kategorin handlar om *aktiva preventiva åtgärder* i form av att skaffa utrustning inför olika situationer eller händelser som man kan tänkas råka ut för. Exempel på sådana åtgärder är att ha med sig kompass och visselpipa i skogen, mobiltelefon vid vandring och bilfärd, ficklampa samt rep och handskar för att kunna hala sig ut genom fönster på resa, dragkedja på innerfickan för att försvåra fickstöld, ficklampa och reflexer utomhus i mörker samt kontroll av bilens utrustning.

Nästa kategori rör *förutseende säkerhetsbeteenden* där man kontrollerar förhållanden och beter sig förutseende inför olika potentiella risksituationer. Exempel här kan vara att kontrollera utetemperaturen innan man går ut, att se till att skridskoisen är absolut säker, att sätta sig nära nödutgången om möjligt, att kontrollera livbåtar och flytvästar på färjor, att titta uppåt i bebyggda områden vid risk för is- och snöras på vintern eller att lämna ett färdmeddelande vid fjälltur.

En tredje kategori handlar om *riskundvikande beteenden*, det vill säga sådant som man *inte gör* i syfte att undvika att råka ut för något. Det kan handla om att inte åka svarttaxi, att aldrig gå hem ensam sena kvällar, att undvika platser där man tror att överfallsrisken är stor eller att aldrig sitta ensam i en tunnelbanevagn.

Den fjärde kategorin kan sammanfattas som *mental förberedelse.* Till skillnad från den förra kategorin, där man undviker situationer och miljöer, rör det sig här om att utveckla en mental förberedelse för hur man ska hantera risker och eventuella olyckor. Respondenterna gav exempel som att identifiera närmaste utgång i flygplanet, att skaffa säkerhetsutbildning på jobbet, att inte låta stressen ta överhand, att ta reda på närmaste väg till sjukhus eller polis när man är på annan ort och att tillämpa specialkunskaper (en respondent gav ett exempel utifrån att han som trafikflygare använder nödchecklistor i jobbet och tänker likadant när han kör andra fordon).

Värdering av åtgärder

Vissa saker kan de flesta tänka sig att göra, medan andra beteenden tycks väcka mer motstånd. Flera faktorer kan bidra till att förklara hur människor uppfattar och värderar olika åtgärder och vanor. Senare i boken (kapitel 4) presenteras några teoretiska modeller som har utvecklats och prövats för att förklara olika typer av skydds- och hälsobeteenden.

I vår studie (Enander & Johansson, 2002) undersökte vi om det fanns faktorer som kunde påverka om människor vidtog många eller få säkerhetsåtgärder respektive hade fler eller färre sådana vanor. Ålder visade sig vara en sådan faktor. Ju äldre de tillfrågade var desto fler åtgärder och beteenden uppgav de. Störst betydelse hade dock *upplevda kunskaper* inom säkerhetsområdet, det vill säga att man tror att man har kunskaper om hur man ska bete sig i svåra situationer, samt *upplevd meningsfullhet* i att vidta åtgärder. Resultaten stämmer väl med tidigare forskning, som har visat att det är av betydelse för handlingen huruvida man känner att man kan påverka och att det man gör har effekt (Bandura, 1997). När vi undersökte vad som kunde förklara varför människor inte kunde tänka sig vissa åtgärder framträdde *bristande meningsfullhet* samt upplevd besvärlighet som de starkaste hindrande faktorerna.

Tilltro till att man kan påverka sin egen situation tycks vara en viktig faktor. En studie genomförd i USA visade att människor generellt tillskrev det egna beteendet stor betydelse för den egna säkerheten (Norris, 1997). I samma amerikanska studie konstaterades ett samband mellan tro på betydelse av egna åtgärder och den underliggande variabeln *försiktighet*[9], som i sin tur samvarierade med olika säkerhetsbeteenden. Variabeln försiktighet kan möjligen jämföras med tanken på ”säkerhetsmedvetande” som en generell faktor bakom olika säkerhetsbeteenden.

Analyser av data från MSB:s trygghetsundersökning 2014 visade också att upplevelsen av att kunna påverka sin egen säkerhet och självuppskattad säkerhetsmedvetenhet var de två faktorer som bidrog mest till att förklara graden av vidtagna säkerhetsåtgärder (Börjesson m.fl. 2017). Ju starkare upplevelse av att kunna påverka, och ju starkare självbild av att vara säkerhetsmedveten, desto fler säkerhetsåtgärder hade man vidtagit. I en diskussion kring agerande inför naturolyckor påpekar Eiser m.fl. (2012) vikten av att inte bara förstå hur människor tänker kring risker, utan även hur de värderar

9. Eng. *precaution.*

och uppfattar de handlingar som kan krävas för att minska eller förebygga dessa risker. Hinder mot agerande kan vara att man inte litar på att åtgärderna är meningsfulla och effektiva, eller att man uppfattar att handlingarna strider mot normer och värderingar hos grupper som man identifierar sig med – eller mot den egna självbilden. Här lyfts alltså även betydelsen av sociala relationer och dynamiken mellan människor.

Sammantaget pekar resultaten inom olika områden alltså på att *tro på den egna förmågan, upplevd betydelse av meningsfullhet i egna åtgärder samt normer och personligt ansvar* är viktiga för medvetande om faror och agerande för egen säkerhet.

Säkerhetsstrategier och säkerhetsbeteenden

När vi talar om säkerhetsbeteenden är det oftast bara ett eller några få beteenden inom ett särskilt område som fokuseras. En intressant fråga är dock om vi beter oss konsekvent när det gäller risk- och säkerhetsagerande. Finns det till exempel systematiska mönster i de åtgärder som en individ väljer att vidta respektive inte vidta inom ett antal olika områden? Om man beter sig försiktigt i trafiken, innebär det också att man är säkerhetsmedveten i det egna hemmet?

Frågan om huruvida människors förhållningssätt till faror är relativt stabila är betydelsefull och har varit föremål för några studier. Frågan har exempelvis belysts i en amerikansk studie (Norris, 1997) där beteenden studerades inom fyra områden:

- Olycks- och katastrofberedskap[10]
- Brottsförebyggande
- Trafiksäkerhet
- Hälsa

Undersökningsgruppen fick ta ställning till om de vidtog olika åtgärder inom respektive område, samt till hur betydelsefulla de ansåg att dessa åtgärder var för den egna säkerheten.

Studien uppvisade flera intressanta resultat. För det första uppgav en betydande andel av de svarande att de faktiskt vidtar säkerhetsåtgärder. Beteendena inom olika områden uppvisade dock stor variation och viss brist på konsekvens. Flertalet (76 procent) hade exempelvis brandvarnare, men betydligt färre hade under den senaste tiden

10. Eng. *hazard preparedness.*

testat om den fungerade. Beteendet inom området brandsäkerhet var alltså inte nödvändigtvis konsekvent. Trots detta fann man ändå en viss systematik i att människor tenderade att visa vissa preferenser eller strategier för säkerhetsbeteende som var giltiga över flera olika områden, exempelvis när det gällde såväl olycksförebyggande som hälsoinriktade beteenden.

Hur konsekventa vi är i olika sammanhang och miljöer är än så länge oklart. Lund & Hovden (2003) fann exempelvis att säkerhetsbeteenden på arbetet hade lågt eller inget samband med liknande beteenden i hemmet, medan beteenden inriktade mot nödsituationer hade större generaliserbarhet mellan olika miljöer. Flera faktorer kan påverka huruvida vissa beteenden är stabila mellan olika miljöer eller inte. En fråga här är också om vissa beteenden tenderar att ”höra ihop”, det vill säga att om man gör det ena så brukar man även göra det andra. Rundmo (1999) har exempelvis påvisat att hälsoinriktade beteenden är positivt relaterade till omsorg om miljön (sorterar avfall, kör miljövänligt och så vidare) samt till miljövänliga konsumentval.

Olika kategorier av säkerhetsbeteenden

I Norris (1997) studie identifierades tre huvudsakliga strategier för säkerhet som människor tillämpade. Den första kan kallas *disciplinerade beteenden*, där man skaffar sig säkra och hälsoinriktade vanor (använda säkerhetsbälten, undvika tobak och alkohol). Den andra strategin utgörs av *uppmärksamhetsbeteenden* där det krävs att man aktivt bevakar och agerar inför faror (låser, stänger av apparater i hemmet). Tredje strategin omfattar *proaktiva beteenden* i form av planering för olyckssituationer, såsom att söka råd från experter och så vidare. Dessa handlingar karakteriseras av att de inte behöver utföras ofta, och av att de är inriktade mot framtida hot.

Analysen antyder att strategierna kan klassificeras enligt två huvuddimensioner, där den ena dimensionen utgörs av hotets tidsfördröjning (omedelbart förestående eller fördröjt, framtida hot) och den andra av frekvens för att utföra handlingen (handlingar som ska utföras ofta i jämförelse med sällan eller bara en gång).

Dessa tre strategier kan jämföras med de kategorier av beteenden som vi utvecklade utifrån en studie genomförd i Sverige (Enander & Johansson, 2002). Tabell 2 visar ett försök att sammanställa och karakterisera principiellt olika strategier eller förhållningssätt.

TYP AV BETEENDE	KARAKTERISERING	FREKVENS
1. Disciplinerade beteenden t.ex. använda säkerhetsbälte, undvika alkohol	• Självkontroll • Rutiner och vanor	Dagligen eller ofta
2. Aktiva preventiva åtgärder t.ex. dra ur sladdar, ställa undan farliga saker	• Uppmärksamhet • Aktivt förebyggande	Dagligen eller ofta
3. Riskundvikande t.ex. inte sitta ensam i tunnelbana, inte åka med svarttaxi	• Uppmärksamhet • Undvikande beteenden	Dagligen eller ofta
4. Införskaffa utrustning för nödsituationer t.ex. kompass, ficklampa, rep	• Proaktivt • Inriktat mot hjälpmedel för att hantera framtida situationer	Vid vissa tillfällen eller sällan
5. Mental förberedelse för nödsituationer t.ex. identifiera utgångar, gå sjukvårdsutbildning	• Proaktivt • Inriktat mot egen förmåga att hantera framtida situationer	Vid vissa tillfällen eller sällan

Tabell 2. *Olika kategorier av säkerhetsbeteenden härledda från Norris (1997) samt Enander & Johansson (2002).*

Tabellen illustrerar att människor kan uppvisa ett flertal olika strategier för att kontrollera en viss typ av risk eller situation. Studier av vad människor faktiskt gör i sin vardag ger möjligheter att identifiera strategier och ageranden som kanske inte omedelbart förknippas med säkerhet, men som indirekt stärker förmågan att hantera risker och svåra händelser. Ett intressant sådant exempel belyste hur hushåll i Sverige och Norge hanterade elbortfall, där forskarna baserade studien på hembesök och rundvandringsintervjuer tillsammans med de boende i hemmet (Heidenstrøm & Kvarnlöf, 2017).

En fokusgruppsstudie om vardagssäkerhet

Undersökningar med frågeformulär kan ge kunskap om hur grupper av människor ställer sig till olika formulerade frågor och skalor. För att förstå olika sätt att resonera och värdera säkerhetsrelaterade frågor kan det vara värdefullt att komplettera kunskapen genom mer kvalitativa studier i form av exempelvis intervjuer eller observationer. En fruktbar metod kan även vara diskussioner i så kallade fokusgrupper.

Fokusgrupper är diskussionsgrupper där deltagarna är valda för att representera olika intressenters synpunkter. Flera sådana undersökningar har genomförts i Sverige under senare år och har bidragit till att belysa skilda inställningar och erfarenheter kopplade till risk- och säkerhetsfrågor (Olofsson & Öhman, 2007; Sparf, 2016). Under perioden 2003–2004 genomförde vi ett antal sådana diskussioner med olika kategorier av deltagare (Sjöberg & Enander, 2005). Diskussioner fördes bland annat i en grupp bestående av pensionärer, i en grupp med yngre manliga studenter, i en med personer med invandrarbakgrund och i en med kvinnor kontaktade via brottsofferjouren. Andra grupper var mer blandade och bestod av människor med olika bakgrund och ålder.

Gruppintervjuernas teman var *säkerhetsvanor*, *säkerhetsbeteenden* och *ansvar*. Data från dessa intervjuer kompletterades med svar på öppna frågor från den tidigare beskrivna enkätstudien (Enander & Johansson, 2002). Analysen av dessa data sammantaget resulterade i en övergripande modell som beskriver tre tankesfärer som kan användas för att beskriva resonemang och förhållningssätt (se figur 2). Varje tankesfär samlar uppfattningar och synpunkter som beskriver en väsentlig aspekt av människors sätt att resonera om sitt eget säkerhetstänkande och säkerhetsbeteende.

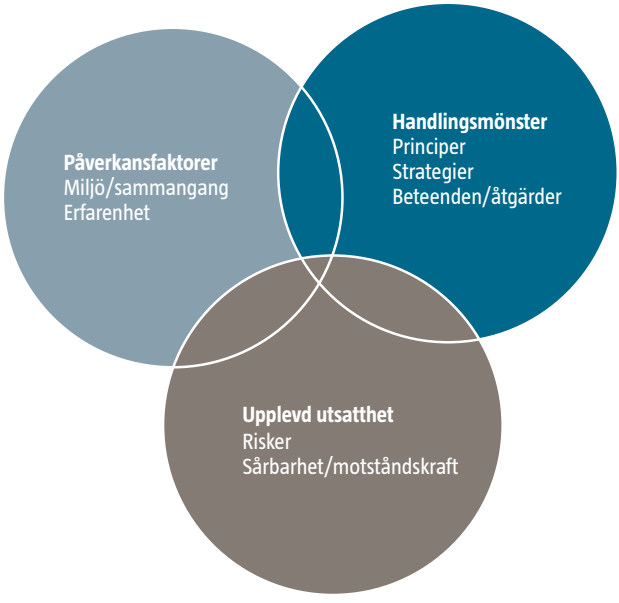

Figur 2. *Tre tankesfärer kring risker och säkerhet i vardagslivet.*

Tre tankesfärer

Den första tankesfären handlar om påverkansfaktorer, det vill säga faktorer som människor anser påverkar deras agerande och förhållningssätt inför vardagliga risker och säkerhetsfrågor. Här framträder två huvudkategorier av påverkansfaktorer, nämligen den *miljö* eller det *sammanhang* som man befinner sig i och de *erfarenheter* man har med sig. Miljö och sammanhang kan handla om plats – man kan bete sig olika om man är i hemorten eller utomlands – men även om skilda roller, till exempel föräldrarollen hemma eller rollen tillsammans med kompisgänget. Erfarenheter kan vara direkta och personliga, men kan också förvärvas indirekt genom medier eller berättelser från andra.

Den andra sfären utifrån vilken våra respondenter formulerade sina tankar och handlingar om risk och säkerhet benämner vi här *handlingsmönster*. Handlingsmönster kan handla om enskilda vanor och beteenden, om mer genomtänkta strategier eller om övergripande principer för hur man tycker att man vill eller bör handla. Exempel på en övergripande princip kan vara föräldern som anser att barn inte bör skyddas för mycket, utan måste lära sig att umgås med faror genom att göra egna erfarenheter (*”dom kan få bränna sig lite ibland … har man bränt sig en gång så förstår man också”*).

Den tredje tankesfären som lyfts fram i resonemang om risker och säkerhet kan sammanfattas i termer av *upplevd utsatthet*. Det handlar om vad som kan vara farligt och vem som kan drabbas, där uppfattningar om *risker*, *sårbarhet och motståndskraft* samspelar. Utsatthet kan gälla för egen del, men även för andra. Man kan också vara sårbar på olika sätt. Sårbarhet eller motståndskraft kan vara fysisk, men kan även handla om tillgång till eller brist på psykiska, ekonomiska eller sociala resurser.

Dessa tankesfärer kan ses som ramen utifrån vilken individer resonerar om sin egen syn på risker och säkerhet i vardagslivet. De är relaterade till och påverkar varandra. I beskrivningar av olika handlingsmönster relaterar man exempelvis till tidigare erfarenheter. Handlingsmönster kan vara olika i skilda miljöer eller sammanhang. Handlingsmönster utvecklas utifrån den egna uppfattningen om risker och hur man bedömer att man kan skydda sig eller agera inför dessa. Egen upplevelse av risk och utsatthet formas i relation till tidigare erfarenheter och det sammanhang man befinner sig i.

Utifrån modellen kan man även identifiera ett antal motsättningar och till synes paradoxala förhållanden som speglar olikheter i hur vardagsrisker uppfattas. Miljöer och sammanhang där man känner sig trygg utgör exempelvis en viktig grund i människors tänkande, men vilka dessa miljöer är kan variera avsevärt. För den som är mycket medveten om en viss risk kan den kända miljön upplevas som farlig, där vet man att det finns ett hot. Men betydligt vanligare torde det motsatta förhållandet vara, att man känner trygghet i det välbekanta.

Andra synbara motsättningar handlar om olika sätt att relatera till egna erfarenheter, eftersom människor kan tolka dem på skilda sätt. Tidigare forskning om sambandet mellan personlig erfarenhet och vidtagandet av förebyggande och skyddsinriktade åtgärder visar på just betydelsen av den individuella tolkningen för det framtida agerandet (Weinstein, 1989; se även kapitel 1 i den här boken). Personlig erfarenhet kan bidra till en starkare riskuppfattning och upplevelse av sårbarhet, men effekterna i termer av handling har även visat sig vara specifika för en viss risk eller situation samt relativt kortlivade. Reflektioner hos deltagarna i fokusgruppsstudien speglar också att individen med tiden många gånger återgår till att göra som tidigare och att det kan vara svårt att vidmakthålla nya beteenden.

Modellen ger även indikationer på vissa förhållanden då människor kan vara särskilt sårbara, men samtidigt mer mottagliga för att modifiera eller ändra sitt beteende förutsatt att de själva uppmärksammar förhållandet. Byten mellan olika miljöer och sammanhang är sådana förhållanden där beteenden kan påverkas, till exempel när man befinner sig geografiskt på en ny plats, eller i en ny roll som förälder. Att människor anpassar sitt beteende i relation till hur de uppfattar miljön har exempelvis illustrerats i en studie av stadsbeteende, där det rapporterade agerandet varierade i förhållande till storleken på staden som man befann sig i (Devlin, 2000).

Från riskperception till handling

Det ligger nära till hands att tro att när människor väl har uppfattat en risk som allvarlig så skulle de sedan vara mer beredda att vidta åtgärder för att förebygga den faran eller lindra dess konsekvenser. Men sambandet mellan hur risker uppfattas och beredskapen att vidta åtgärder är inte så självklar. I en sammanställning av forskning om riskperception och beteenden avseende naturrelaterade risker, till exempel översvämningar, stormar och jordbävningar, lyfter Wachinger m.fl. (2013) fram några nyckelfaktorer som framstår som särskilt betydelsefulla. En sådan nyckelfaktor är erfarenheter, såväl direkt personliga (att själv ha varit med om en katastrof) som indirekta (att man har fått erfarenheter via medier eller utbildning). Egen erfarenhet kan öka villigheten att vidta åtgärder, förutsatt att erfarenheten även är förknippad med insikt om svåra konsekvenser kopplade till riskkällan. Att ha varit med om en potentiell fara där det ”gick bra” kan däremot paradoxalt nog göra individen mindre benägen att agera.

En annan faktor är förtroende, det vill säga att man litar på experter och myndigheter och på att de föreslagna skyddsåtgärderna verkligen är effektiva. Förtroende för myndigheter är betydelsefullt för att människor ska lita på information, men samtidigt kan ett starkt förtroende för myndigheter och skyddsåtgärder även minska motivationen till att själv agera. Forskarna pekar alltså på flera till synes paradoxala aspekter som kan bidra till att relationen mellan hur människor uppfattar risker och hur de agerar kan vara svag. Utifrån dessa resonemang diskuteras tre olika anledningar till bristande överensstämmelse mellan perception och agerande. För det första kan individer mycket väl förstå en risk, men ändå acceptera den eftersom man värdesätter fördelarna förknippade med den. Ett exempel på detta är att man värdesätter att bo med utsikt över vatten och därför accepterar översvämningsrisken. För det andra kan individer förstå en risk, men inte uppleva att de själva har ansvaret att agera för att hantera den, till exempel för att man tror att myndigheter tar hand om frågan. En tredje anledning kan vara att individer förstår risken, men saknar resurser att påverka sin egen situation. Man känner sig helt enkelt hjälplös inför faran.

Riskbenägenhet

En annan aspekt av vardagligt beteende handlar om benägenheten att själv ta mer eller mindre medvetna risker. Det kan handla om allt från att satsa pengar i ett lotteri till att klättra i berg eller följa med en för kvällen ny bekantskap efter festen. Inom vissa yrken, såsom militären, räddningstjänsten eller polisen, är villighet att ta risker en grundförutsättning och forskningsintresset har särskilt fokuserat på frågor om personlighet och motivation hos dessa individer (se till exempel Börjesson & Enander, 2017; Österberg & Börjesson, 2017). I dessa studier framkommer olika former av spänningssökande som betydelsefulla, både som personlighetsdrag och som motiverande till yrkesvalet. I mer vardagliga sammanhang har benägenheten att ta risker ofta kategoriserats utifrån fem sfärer (Blais & Weber, 2006):

- Den ekonomiska sfären
- Den hälso- och säkerhetsrelaterade sfären
- Sfären med fritidsaktiviteter
- Den sociala sfären
- Den etiska sfären

Här visar sig risktagning vara tämligen områdesspecifik, vilket betyder att det faktum att man hoppar bungee-jump inte behöver innebära att man också är beredd att ta risker med sin ekonomi eller i det sociala livet. Benägenheten att ta risker inom en viss sfär tycks vara förknippad med vilka mål man har med aktiviteten (exempelvis nå berömmelse eller uppleva egen tillfredsställelse) och vilka drivkrafter som motiverar eller styr den egna handlingen (exempelvis beröm från andra eller egna värderingar). Att vilja bli berömd och vinna erkännande från andra kan exempelvis göra en individ mer benägen att ta ekonomiska risker, men däremot mindre benägen att ta sociala risker (Djeriouat, 2017).

Leder säkerhetsåtgärder till ökad säkerhet?

Det finns en allmän förväntan att en ökad användning av säkerhetsutrustning och liknande åtgärder också leder till att vi får en säkrare tillvaro och färre olyckor. Relationen mellan säkerhetsåtgärder och ökad faktisk säkerhet är dock inte så självklar. Minskar exempelvis trafikskadorna om vi skaffar säkrare bilar? Vissa forskare menar att så inte är fallet och hänvisar till så kallad riskkompensation.

Riskhomeostasteori

Debatten om effektiviteten hos olika säkerhetsåtgärder tar sin utgångspunkt i den så kallade riskhomeostasteorin. Förespråkare för den teorin (Wilde, 1982, 1994; Adams, 1995) liknar människans sätt att förhålla sig till risker vid en termostat. Termostaten är inställd på en viss risknivå. Genom vårt beteende vidmakthåller vi risken på den nivån. Om det sker en förändring i risknivån, till exempel genom att en säkerhetsåtgärd introduceras, så anpassar vi vårt beteende på så vis att den faktiska risknivån bibehålls konstant. Vi ”kompenserar” för säkerhetsvinsten genom ett mer riskfyllt beteende.

Homeostasteorin har framför allt utvecklats och tillämpats inom trafiksäkerhetsområdet. Ofta används dubbdäck som ett exempel. Genom att montera dubbdäck på bilen upplever vi att risken för sladd minskar vid halt underlag. Vi ”kompenserar” för detta genom att, medvetet eller omedvetet, köra fortare. Olycksrisken förblir konstant. Att försöka införa säkerhetsåtgärder inom ett område där människor redan upplever en mycket låg risknivå kan vara svårt. Om den nya åtgärden ändå anammas kan det innebära att människor samtidigt slutar med någon annan åtgärd.

Det är lätt att förstå att riskhomeostasteorin har väckt starka känslor. I sin starkaste form innebär teorin ett ifrågasättande av om säkerhetsåtgärder överhuvudtaget är särskilt meningsfulla. Förespråkare för riskhomeostas menar att ökad säkerhet bara kan uppnås genom att ”termostaten” ställs om, det vill säga ställs in på en lägre nivå av accepterad risk. Huvuduppgiften för säkerhetsbefrämjande insatser blir då att påverka människor till den omställningen, exempelvis genom olika former av belöning (Wilde, 1994).

På samhällsnivå, och särskilt inom området trafiksäkerhet, finns många exempel på åtgärder som har införts för att öka säkerheten men där olycksfrekvensen förblivit densamma (Adams, 1995). Kritiker menar dock dels att teorin förenklar och inte tar hänsyn till komplexiteten i förklaringen av förändringar på samhällsnivå, dels att man tydligt måste skilja mellan individ- och samhällsnivå (Stetzer & Hofmann, 1996).

Stödet för att människor medvetet skulle välja och vidmakthålla en viss risknivå är inte helt övertygande. Att teorin skulle ge en giltig beskrivning av hur vi som individer agerar har därför ifrågasatts. Däremot finns ett starkt empiriskt stöd för att vi som människor ständigt anpassar och förändrar vårt beteende i förhållande till hur vi upplever omvärlden, inklusive dess risker och säkerhetsmarginaler

(Rasmussen, 1994). Även om det saknas belägg för att riskkompensation sker på individnivå i den utsträckning som riskhomeostasteorin menar finns det ändå anledning att uppmärksamma möjliga anpassningsmekanismer i samband med att säkerhetsåtgärder införs. Ett sådant resonemang har exempelvis förts vad gäller en risk att förbättrad utrustning hos räddningstjänstpersonal skulle kunna leda till överdriven tilltro och ökad risktagning (Ash & Smallman, 2008). Det är även intressant att notera att riskhomeostasteorin under senare år återigen har tagits upp till debatt, men nu med tillämpning inom informationssäkerhet (Wayne & Kruger, 2016). Här kan det handla om risker förknippade med en överdriven tilltro till effektiviteten hos brandväggar och andra säkerhetsåtgärder vid användning av datorer och internettjänster.

Slutsatser

När man planerar insatser för att stödja individers säkerhetsbeteende måste man beakta att säkerhet betyder olika saker för olika individer. Vidare kan man behöva påminna sig om att säkerhet inte alltid är det som människor sätter i första rummet i sina aktiviteter. Säkerhetstänkande handlar också om att skapa en balans mellan åtgärder som är ändamålsenliga och accepterade utan att dessa hämmar normal livsföring eller skapar onödig oro. När kunskaper om säkerhetstänkande och säkerhetsbeteende ska tillämpas kan det vara värt att särskilt komma ihåg följande:

- Studier av säkerhetsbeteenden inriktas ofta på enskilda handlingar, med fokus på varför människor *inte* utför dessa (”varför använder vissa människor inte cykelhjälm?”). Det är dock viktigt att också studera de beteenden som människor faktiskt utövar för sin säkerhet och fråga sig varför dessa beteenden utövas. Det kan vara lika viktigt att förstärka positiva aspekter som att bearbeta negativa föreställningar.
- *Tilltro till egen förmåga, upplevd betydelse av egna åtgärder* samt *personligt ansvar* är betydelsefulla faktorer för att människor ska agera för sin egen säkerhet. Detta innebär att det kan vara lika viktigt att inrikta information mot att övertyga människor om att de har förmåga att påverka säkerheten för sig själv och andra som att betona vilka risker de löper.

Åtgärder för att stärka säkerhetsbeteenden fokuserar ofta på enskilda handlingar inom ett visst område, till exempel brandsäkerhet. Här utgår vi från riskkällan när vi utvecklar säkerhetsprogram. Det är inte säkert att det sättet att tänka stämmer helt överens med hur människor i sin vardag bygger upp säkerhetsinriktade handlingar och rutiner. Förståelse för hur olika beteendemönster byggs upp och hur människor själva tänker kring olika typer av åtgärder är värdefull kunskap vid utformningen av effektiva säkerhetsinsatser.

3. Skillnader mellan individer och grupper

3. Skillnader mellan individer och grupper

Risk- och säkerhetsfrågor uppfattas inte på samma sätt av alla individer och grupper i samhället. Där vissa aktivt söker information om olika risker och reagerar med oro på larmrapporter kan andra rycka på axlarna eller uppfatta det hela som överdrivet. Sådana skillnader i uppfattningar kan relateras till olikheter i bland annat livsvillkor, erfarenheter och påverkansmöjligheter. Att människor reagerar olika finns alltid med som en variationsfaktor när det gäller att förutse vilka reaktioner som kan uppstå i en risksituation, eller när det gäller att utvärdera effekterna av exempelvis en kommunikationsinsats.

I detta kapitel redovisas några olika teman som har använts för att studera skillnader mellan individer och grupper. Dessa teman relateras till resultat från andra undersökningar och diskuteras utifrån några centrala teser inom forskningsdebatten.

Personlighetsfaktorer

Studier av personlighetsfaktorer inom riskområdet har särskilt intresserat sig för benägenheten att ta risker och medvetet utsätta sig för faror. Den personlighetsteori som har varit mest dominerande är den så kallade Big Five-teorin (Costa & McCrae, 1992; se vidare Börjesson & Enander, 2017 för en utvecklad redovisning av teorin i relation till riskbenägenhet). Som namnet antyder beskriver teorin personligheten utifrån fem grundläggande dimensioner[11]:

- Öppenhet
- Samvetsgrannhet
- Utåtriktning
- Vänlighet
- Emotionell instabilitet

Generellt har personlighetsegenskaperna samvetsgrannhet, vänlighet och emotionell instabilitet visat sig ha samband med högre upplevd risk och undvikande av riskbeteenden, medan öppenhet och utåtriktning har samband med lägre grad av upplevd risk samt en högre frekvens av riskbeteenden. Mönstret förefaller vara ganska

11. På engelska benämns dimensionerna *openness*, *conscientiousness*, *extraversion*, *agreeableness* och *neuroticism*, ibland sammanfattade med akronymen *OCEAN*.

generellt över olika tillämpningsområden, även om individer också kan ha olika benägenhet beroende på vad risken gäller. Den som är beredd att ta ekonomiska risker är inte nödvändigtvis beredd att utsätta sig för fysisk fara, även om det tycks finnas samband mellan dessa. Nicholson m.fl. (2005) sammanfattar dessa ganska komplexa samband med att det finns människor som relativt konsekvent tar risker, andra som konsekvent undviker risker och en tredje kategori som är riskbenägna bara inom vissa områden.

Manligt och kvinnligt

Betydelsen av kön hör till de mest studerade gruppeffekterna inom risk- och säkerhetsområdet. Generellt framkommer skillnader mellan kvinnor och män i en rad avseenden. Typiska resultat från våra och andras studier är exempelvis att:

- **Kvinnor tenderar att skatta högre risk** och uppger större oro inför risker av olika slag. Skillnaderna mellan könen är oftast mindre när det gäller bedömning av allmän samhällelig risk än när det gäller personlig risk (”risken för mig”).
- **Fler män än kvinnor uppger egen direkt erfarenhet** av olika typer av olyckor. Dessutom har männen i genomsnitt varit i kontakt med fler olyckshändelser.
- **Kvinnor bedömer sina egna kunskaper i risk- och säkerhetsfrågor som sämre** och är mer tveksamma till hur väl förberedda de själva är i olika avseenden.
- **Män anser i högre utsträckning att de är tillräckligt informerade** om risk- och säkerhetsrelaterade frågor och att de förstår informationen. De är också mindre benägna att fråga efter ytterligare information. En större andel män än kvinnor anser sig redan vara mer säkerhetsmedvetna än människor i allmänhet.
- **Kvinnor är generellt mer positiva till säkerhet** och säkerhetsåtgärder. De tenderar att bedöma säkerhetsåtgärder som mindre besvärliga och mer meningsfulla, är mer villiga att vidta olika förberedande åtgärder samt är mer positiva till lagstiftning inom säkerhetsområdet.
- **Män uttrycker en starkare tilltro till egna möjligheter** att hantera risker och att kunna agera i risksituationer, samt upplever större trygghet i flertalet vardagliga sammanhang.

- **Kvinnor förväntar sig positiva reaktioner från vänner och bekanta** och ser även mer positivt på sig själva om de agerar säkerhetsinriktat.
- **Män tenderar i mindre utsträckning att uppleva samhället som sårbart** och anser i mindre utsträckning än kvinnor att de själva tar intryck av inträffade händelser eller större olyckor.

De skillnader som beskrivs ovan återkommer i mycket av den internationella forskningen. Kvinnor upplever i regel större risk (Savage, 1993; Sund m.fl. 2017) och är mer säkerhetsmedvetna (Crowe, 1995). Det finns dock avvikande forskningsresultat, exempelvis fann Olofsson & Öhman (2015) att män upplevde större risk för egen del när det gällde kontrollerade livsstilsrisker såsom rökning och alkohol. Skillnaderna kan alltså bero på vilken typ av risk som studeras. Harris & Jenkins (2006) fann exempelvis att män generellt var mer positiva till att ta olika typer av risker, men detta gällde inte sociala risker. Valet av metod är betydelsefull när det gäller vilka skillnader som har identifierats. Gustafson (1998) påpekar att kvalitativa studier indikerar att det kan finnas andra typer av olikheter än *grad* av riskupplevelse, exempelvis att män och kvinnor prioriterar *olika* risker eller tillskriver samma risker *olika betydelse*. Han tar här exemplet *våldsbrott*, där det har visat sig att män associerar den risken till fysiskt våld i samband med brott, medan kvinnor i första hand tänker på våldtäkt och andra former av sexuellt våld. Det kan alltså ligga olika föreställningar bakom skilda bedömningar av en viss typ av risk.

Biologi eller sociala roller?

Hur tolkas skillnader mellan könen? Speglar skillnaderna skilda villkor i samhället, en grundläggande olikhet i hur risker uppfattas, eller handlar det om skillnader i hur kvinnor och män använder ord och om deras respektive benägenhet att uttrycka känslor och farhågor? Om det finns upplevelsemässiga skillnader, är dessa i så fall biologiskt betingade eller är de snarare knutna till sociala förhållanden och roller? Wester-Herber (2004) redovisar fem förklaringsmodeller och påpekar att samtliga är problematiska på något sätt. En modell utgår exempelvis från att kvinnor har mindre kunskaper om komplexa tekniska processer, och därför är mer bekymrade över dessa. Skillnader mellan könen finns dock även hos expertgrupper med samma utbildning. Förklaringsmodeller med utgångspunkt i sociala roller och vardagsaktiviteter röner stöd i flera översikter inom området

(Davidson & Freudenburg, 1996). Enligt det synsättet skulle kvinnor vara mer orienterade mot vård och omsorg, och därför reagera starkare på risker som kan medföra skador och engagera sig mer i hälso- och säkerhetsfrågor. Vissa forskare betonar ett evolutionärt biologiskt perspektiv, medan andra betonar hur män och kvinnor socialiseras till att uppmärksamma och reagera på olika sätt samt de skilda förväntningar som ställs på respektive kön.

... eller en fråga om makt och inflytande?

Skillnader mellan män och kvinnor har rönt stor uppmärksamhet inom risk- och säkerhetsforskningen. Få försök till mer genomarbetade förklaringar till dessa skillnader har dock gjorts. Till exempel har det till stor del saknats anknytningar till genusteori (Gustafson, 1997; 1998). Intressant är dock att också notera situationer där man *inte* finner uppenbara könsskillnader. Det tycks exempelvis vara så att skillnaderna minskar i *stressade* eller *belastade* miljöer, där människor utsätts för någon typ av påfrestning eller har daglig kontakt med ett bredare spektrum av risker (Greenberg & Schneider, 1995). Könsskillnader beträffande riskuppfattning skulle alltså vara mindre framträdande bland mer utsatta grupper.

När skillnader i riskuppfattning mellan män och kvinnor diskuteras bör man slutligen komma ihåg att det handlar om gruppskillnader, och att spridningen inom respektive grupp oftast är stor. Även om män och kvinnor oftast skiljer sig åt på gruppnivå så förekommer naturligtvis stark oro inför risker också bland män, och stor tilltro till egna påverkansmöjligheter även hos kvinnor.

I sammanhanget är det intressant att notera en svensk studie där självrapporterad erfarenhet av olyckor eller incidenter inom olika vardagliga riskområden, såsom brand, trafik och fall, jämfördes med rapporterad riskperception (Sund m.fl., 2017). På gruppnivå fann man att män tenderade att rapportera fler incidenter inom nästan alla områden men angav lägre riskskattningar. På en aggregerad nivå skulle detta kunna tolkas som inkonsekvens hos både män och kvinnor – de som är mest utsatta upplever minst risk. Huruvida män underskattar sina risker, kvinnor överskattar sina eller den synbara diskrepansen egentligen speglar betydligt mer komplexa förhållanden kan inte utläsas från en sådan övergripande analys. Exemplet illustrerar dock återigen att förhållandet mellan erfarenhet av risker och riskupplevelse inte är enkel och linjär, utan rymmer flera aspekter.

WME, ”Vitamanseffekten”

Tolkningen av könsskillnader i riskuppfattning tog en ny vändning när en amerikansk studie jämförde män och kvinnor med olika rastillhörighet (Flynn m.fl., 1994). Det visade sig då att det inte handlade om en generell skillnad mellan kvinnor och män, utan att det var vita män som avvek från de övriga. Dessa, och i synnerhet en resursstark undergrupp inom denna kategori, uppfattade genomgående *mindre* risker än andra och var mer negativa till olika begränsande och kontrollerande åtgärder från samhällets sida. En tolkning av resultaten menar att denna grupp vita män ser mindre risker i sin omvärld på grund av att de själva utgör dem som främst kontrollerar och drar fördelar av dessa risker, ett fenomen som utifrån dessa resultat kallats för *vitamanseffekten* (på engelska *White Male Effect,* ibland förkortat WME). Enligt detta resonemang ser kvinnor och icke-vita män större fara i omvärlden eftersom de har mindre kontroll över riskkällorna och får färre fördelar av dem. Studien har väckt stor debatt och har bidragit till att inrikta uppmärksamhet på betydelsen av faktorer som *kontroll* och *makt* när det gäller hur olika grupper uppfattar risker i samhället (Finucane m.fl. 2000; Palmer, 2003). Vidare studier har lyft fram upplevelser av *sårbarhet och orättvisa* vad gäller fördelningen av vissa typer av risker, exempelvis sådana som är miljörelaterade, som betydelsefulla faktorer (Satterfield m.fl., 2004).

I senare arbeten har WME även kopplats mer tydligt till den egna kulturella identiteten och till hot mot värderingar och föreställningar förknippade med den (Kahan m.fl., 2007). Olofsson & Rashid (2011) undersökte huruvida fenomen liknande WME kunde identifieras i Sverige. I deras studier framkom inga generella skillnader mellan män och kvinnor, men däremot skillnader avseende ursprung, där infödda svenskar upplevde generellt mindre risk än utlandsfödda. Forskarna diskuterar resultaten i termer av att ursprung är förknippat med social sårbarhet och diskriminering, varför man snarare skulle tala om en ”social ojämlikhetseffekt”.

Andra bakgrundsvariabler

Gruppjämförelser i risk- och säkerhetsrelaterade frågor kan vara intressanta utifrån ett antal olika variabler. Exempel på sådana variabler är:

- Ålder
- Civilstånd
- Med eller utan barn
- Bostadsort och typ av bostad
- Ursprung
- Yrke

Den här typen av skillnader bör ses som beskrivande snarare än förklarande, inte minst eftersom det alltid finns interaktioner mellan olika gruppindelningar. Ålder och yrke är relaterade till utbildning, bostad har samband med sociala förhållanden och så vidare. Forskningen visar också att demografiska variabler i regel bara förklarar en mindre del av variationen i riskperception eller säkerhetsattityder (Sjöberg, 2000). Vissa skillnader mellan demografiska grupper kan troligtvis härledas till mer grundläggande variationer i värderingar och erfarenheter. I en svensk studie kunde exempelvis Olofsson & Öhman (2015) påvisa ett komplext mönster av skillnader relaterade till genus, ålder, sexuell läggning och ursprung, där såväl typ av risk som generella värderingar och sårbarhet framkom som bidragande faktorer i vissa, men inte alla, jämförelser.

Skillnader på gruppnivå bör alltså tolkas med försiktighet. Icke desto mindre kan små men systematiska skillnader ändå ge betydelsefull information när det gäller specifika risker och riskförhållanden. Genom att se i vilka sammanhang skillnader förstärks eller försvagas kan man bättre förstå viktiga aspekter av olika riskrelaterade problem och situationer. Olika variabler kan vara mer eller mindre betydelsefulla i olika situationer. Studier efter Tjernobylolyckan visade exempelvis att andelen oroliga var särskilt hög bland grupperna föräldrar, kvinnor samt jordbrukare (Drottz-Sjöberg & Sjöberg, 1990). Dessa grupper kännetecknas av en nära relation till produktion och hantering av livsmedel samt till reproduktion och vård, alltså områden som i hög grad berördes av effekterna av Tjernobylolyckan. I samband med den så kallade svininfluensan A(H1N1) 2009 var det kvinnor och föräldrar med småbarn som var särskilt oroade och uppvisade högst frekvens av skyddsbeteenden (Börjesson & Enander, 2011).

Nedan exemplifieras kortfattat några områden där skillnader mellan grupper har studerats. Redovisningen bygger i huvudsak på en litteraturstudie av Börjesson m.fl. (2017), här med några kompletterande exempel och kommentarer. Fullständiga referenser redovisas i rapporten.

Ålder

Generellt ökar intresset för risk- och säkerhetsfrågor med ökad ålder. Upplevelsen av egen sårbarhet tycks också öka med åldern. Äldre tenderar att uppleva större risker och mer oro samt uppvisar lägre riskacceptans än yngre åldersgrupper. Här kan dock även nämnas att egenrapporterad hög allmän risktagning har kopplats till både yngre och äldre åldersgrupper. Hos yngre grupper har risktagning relaterats till omedvetenhet och upplevelse av lågt ansvar, medan äldre utifrån sina utgångspunkter kunde rapportera mindre upplevt ansvar att vara försiktig relaterat till att barnen nu var vuxna och utflugna (Lupton & Tulloch, 2002).

I en studie av säkerhetsbeteenden (Enander & Johansson, 2002) jämförde vi tre åldersgrupper: en yngre grupp 18–35 år, en medelgrupp 36–55 samt en äldre grupp 56–75 år. Vi fann bland annat:

Skillnader i upplevelser av risk och sårbarhet

- Yngre upplevde mindre risk i hemmet än övriga.
- Den äldre gruppen upplevde minst möjlighet att påverka sin egen säkerhet.
- När det gäller olyckor ute i samhället upplevde medelgruppen störst risk.
- Äldre kände mindre trygghet än övriga i olika situationer, och skillnaden mellan åldersgrupper var störst i hemmet och ute dagtid.

Skillnader i säkerhetsvanor och beteenden

- Antalet åtgärder som respondenterna hade vidtagit ökade med åldern.
- Äldregruppen upplevde också åtgärder som mer meningsfulla, medan de yngre tenderade att uppleva dem som mer besvärliga. Undantagna var *bilbälte* och *brandvarnare*, som bedömdes ungefär lika positivt av alla åldersgrupper.
- Stödet för lagstiftning i säkerhetsfrågor var starkare hos äldre, liksom intresset för risk- och säkerhetsfrågor.

Skillnader i syn på egen förmåga och kunskap

- Äldre, framför allt pensionärsgruppen, var mer tveksamma till sin förmåga att agera i en olyckssituation.
- Äldre ansåg sig generellt bättre informerade om risker i hemmet och i den egna kommunen.
- Yngre bedömde sig som sämst informerade och tillmätte också information från olika källor minst vikt.

Ålder samvarierar också med andra faktorer, såsom utbildning och familjesituation. Många av de skillnader vi fann mellan olika åldersgrupper kan direkt hänföras till olikheter i livssituationen. Det är knappast förvånande att yngre i mindre utsträckning har vidtagit olika förberedelser i hemmet eller för bilen, eller att de i mindre utsträckning har installerat larm eller deltagit i utbildningar. Det kan vara intressant att granska de skillnader som framkommer i attityder och inställningar förknippade med risk- och säkerhetsfrågor. En faktor som tycks ha betydelse för hur människor agerar i riskhänseende är den förväntan de har på omgivningens reaktioner. Förväntan kan vara korrekt eller felaktig, men det väsentliga för agerandet är hur man själv tror att andra reagerar. I en fokusgrupp med yngre män framkom tydliga värderingar med innebörden att vad som gör en åtgärd acceptabel eller inte kan hänga samman med den egna självbilden eller med upplevda förväntningar från andra (Sjöberg & Enander, 2005). Det ansågs till exempel ” … *mer socialt acceptabelt att ha cykelhjälm när man tränar, tror jag*”. Man skulle hellre skaffa en brandsläckare än en brandvarnare eftersom släckaren ansågs som en *”fräck pryl”*, något som man *”skulle låta hänga framme”*. I diskussionen inom en pensionärsgrupp i samma studie framkom att förväntningar från andra även kunde bidra till att göra äldre människor ännu mer försiktiga och säkerhetsmedvetna. En kvinna säger sig exempelvis vidta vissa säkerhetsåtgärder – sluta cykla – mest för att hon inte vill att dottern ska vara orolig.[12]

Familjeförhållanden

Upplevelsen av att ha ansvar för andra, och särskilt för barn, påverkar agerandet i risk-och säkerhetsfrågor. En vanlig kommentar bland nyblivna föräldrar är att man har fått upp ögonen för andra risker och har intagit en annan inställning till dessa frågor. Civilstånd och

12. Betydelsen av sociala normer och förväntningar från andra för säkerhetsrelaterade beslut diskuteras närmare i kapitel 4.

familjesituation visar sig därför ofta vara betydelsefulla variabler i dessa sammanhang. Detta illustreras här med några exempel på frågor där familjeförhållanden har visat sig ge statistiskt signifikanta skillnader:

Sammanboende eller ensamstående. I flera studier återfinner vi resultat som tyder på att sammanboende i högre utsträckning har vidtagit olika typer av säkerhetsåtgärder och förberedelser för nödsituationer. Gruppen sammanboende tenderar att uppleva åtgärder som mer meningsfulla, och även några åtgärder som mindre besvärliga att vidta (till exempel att skaffa brandvarnare, handbrandsläckare och cykelhjälm), än de ensamstående. Sammanboende lägger också större vikt vid information från flertalet källor, anser sig i större utsträckning vara informerade om risker i hemmet och inom den egna kommunen samt ser sig själva som säkerhetsmedvetna.

Skillnader mellan sammanboende och ensamstående kan handla om resurser och praktiska frågor, men även om sociala nätverk och tillgång till hjälp och stöd i olika frågor. En intressant skillnad som kom fram i en studie gällde om man själv påverkades i sin riskuppfattning och i sitt beteende i samband med större händelser, något som sammanboende uppger i högre utsträckning. Intryck i samband med svåra händelser kan förstärkas och fördjupas på olika sätt, bland annat genom diskussion med närstående. Den egna familjen eller anhöriga hamnar också i topp när människor ombeds rangordna vilka informationskällor som är viktigast för dem för att få kunskap om risker. Familj och nära vänner tycks även vara viktiga när det gäller att fatta riskrelaterade beslut, såsom beslutet att vaccinera sig eller inte i samband med en pandemi (Börjesson & Enander, 2011; 2014).

Barn i hemmet eller ej. Upplevelsen av risk är starkare hos de med hemmavarande barn. Detta gäller i flera avseenden, både i hemmet och utanför, till exempel upplevelsen av risken för trafikolycka eller utsläpp av farliga kemikalier. Generellt har gruppen med barn vidtagit fler säkerhetsåtgärder, framför allt i hemmet (exempelvis skaffat petskydd, brandvarnare och förbandslåda), men de har även gjort fler förberedelser för katastrofer eller stora olyckor. De som har barn uttrycker dessutom starkare positiva förväntningar på hur vänner och bekanta ser på att de vidtar säkerhetsåtgärder och olycksförberedelser.

Utbildning och inkomst

Enligt flera studier uppvisar högutbildade generellt en högre frekvens av säkerhetsbeteenden. Andra aspekter som har relaterats till högre utbildning är exempelvis en mer positiv attityd till trafiksäkerhet samt en starkare känsla av kontroll kopplad till naturkatastrofer.

Olika attityd- och tankemönster

Skillnader mellan grupper kan studeras utifrån bakgrundsvariabler eller andra förbestämda variabler. Kartläggning av samband mellan demografiska variabler och beteenden kan bidra till att identifiera grupper med särskilda behov, men är till mindre hjälp när det gäller att förstå varför olika grupper agerar på skilda sätt och när det gäller hur de kan påverkas (Lindell & Whitney, 2000). Demografiska variabler kan inte påverkas eller förändras i någon nämnvärd utsträckning. Män kan inte bli kvinnor, äldre kan inte bli yngre.

En annan utgångspunkt är att studera variationen i respondenternas svar och försöka identifiera olika mönster som kan spegla skilda sätt att tänka eller förhålla sig. I flera studier har vi genomfört sådana analyser, exempelvis för att beskriva attityder och planerade beteenden hos boende i den inre beredskapszonen kring de svenska kärnkraftverken (Enander & Johansson, 1995) eller attityder i samband med den så kallade svininfluensan A(H1N1) (Börjesson & Enander, 2011; 2014). Den statistiska tekniken klusteranalys har då använts för att hitta grupperingar med liknande och sinsemellan skilda svarsprofiler. Figur 3 ger ett exempel på resultaten från en sådan analys, i det här fallet baserad på en studie av attityder och beteenden när det gäller vardagsrisker (Enander & Johansson, 2002). Fyra tolkningsbara och skilda svarsmönster kunde identifieras. De illustreras i de fyra fälten i figuren. I den fortsatta analysen grupperades respondenterna utifrån dessa skilda svarsmönster. Vi fann då att dessa grupper också skilde sig åt i de beteenden och vanor som de uppgav.

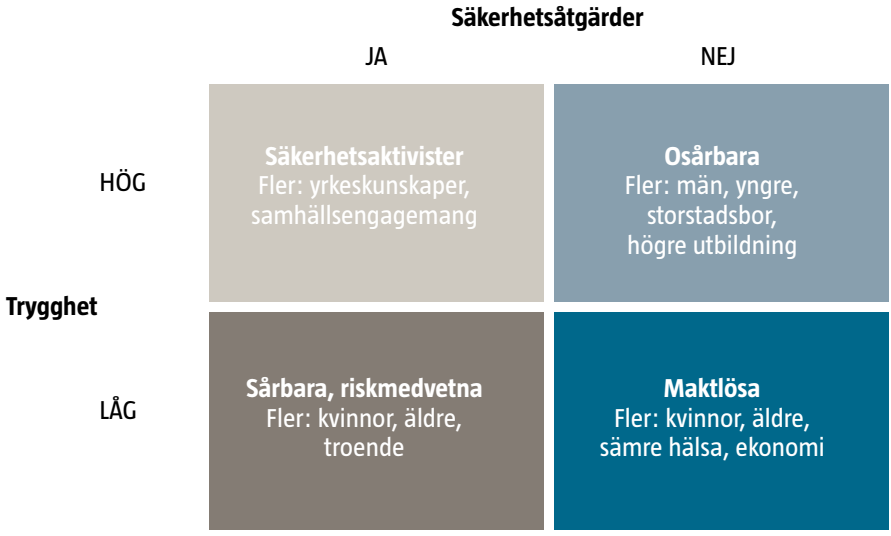

Figur 3. *Sammanfattande karakterisering av fyra skilda sätt att uppfatta och tänka kring risk- och säkerhetsfrågor.*

I analysen framkom två grupper som båda kan karakteriseras som starka och trygga, men med vitt skilda förhållningssätt till säkerhet. Den ena utgör en resursstark och trygg grupp som karakteriseras av samhällsengagemang och kunskap, samt en känsla av att kunna påverka sin egen säkerhet. Vi benämnde denna grupp *säkerhetsaktivister*, eftersom de uppger en positiv inställning till att arbeta för både egen säkerhet och andras. Inom denna grupp vidtar man flest åtgärder och etablerar säkerhetsinriktade vanor. Den andra starka gruppen kännetecknas av att inte tillmäta säkerhetstänkande eller åtgärder någon större vikt. Inom denna grupp tenderar man att uppfatta för mycket säkerhetstänkande som något negativt, och man vidtar inte heller så många åtgärder. De som uppvisar detta svarsmönster kan karakteriseras som *osårbara*. I den gruppen är det fler män, högutbildade och stadsbor, medan vi i den förra gruppen *säkerhetsaktivister* framför allt finner en överrepresentation av människor med yrkesmässig erfarenhet av olyckor och olycksarbete. Att känna sig trygg tycks alltså kunna relateras dels till upplevelser av att vara resursstark och därför inte i behov av att vidta åtgärder, dels till kunskaper och erfarenheter som medför att man aktivt vidtar åtgärder och engagerar sig i säkerhetsfrågor.

De andra två grupperna i de nedre rutorna i figuren karakteriseras av lägre känsla av trygghet och en upplevelse av att samhället blir mer sårbart och osäkert. Det är fler kvinnor och äldre i båda dessa grupper. Ena gruppen uppvisar en genomgående resurssvag profil, med låg tilltro till egna möjligheter att påverka sin egen situation eller agera. Människor med den svarsprofilen kan beskrivas som *maktlösa*. Den andra av de två mindre trygga grupperna karakteriseras främst av hög personlig riskupplevelse, samt av att de tillmäter säkerhetsåtgärder mycket stor betydelse. Den senare gruppen kan tänka sig att vidta nästan alla typer av åtgärder och kan beskrivas som *sårbar*, *riskmedveten*. Känsla av otrygghet tycks alltså kunna relateras dels till egen upplevelse av bristande resurser och påverkan, dels till föreställningar om omvärlden som riskfylld och osäker.

Resultaten tyder på att känslan av egen trygghet kan vara relaterad till olika handlingsmönster. Inom hälsoområdet diskuterar Schwarzer (1994) två olika kategorier av optimism som kan associeras till olika utfall vad gäller hälsobeteenden. En naiv och förnekande optimism kan vara förenad med tron att man inte löper risker själv, varför man inte vidtar några åtgärder. En funktionell optimism baserad på tilltro till egen förmåga och egna påverkansmöjligheter är däremot en drivkraft till att vidta hälsoinriktade åtgärder. Kombinationen av en realistisk syn på den egna sårbarheten och en tilltro till den egna förmågan att påverka sin situation torde vara den mest gynnsamma för att främja säkerhetsinriktade beteenden.

Den starka gruppen *osårbara* – som inte vidtar lika många säkerhetsåtgärder, som tydligast uttrycker att det finns åtgärder som de inte kan tänka sig att vidta och som är mest negativ till lagstiftning inom säkerhetsområdet – uppvisar en överrepresentation av resursstarka män. Det är intressant att jämföra dessa resultat med den tidigare redovisade studien om *vitamanseffekten*, där betydelsen av makt och inflytande över risker lyfts fram.

Det är avslutningsvis viktigt att påpeka att den här typen av modell bör ses som en pedagogisk illustration av hur skilda mönster i attityder och uppfattningar kan ta sig uttryck. I verkligheten är naturligtvis enskilda individer mer eller mindre ”typiska” i sin profil, och kan dessutom höra till olika ”rutor” beroende på vad frågan gäller och vilka uppgifter som har kartlagts.

Slutsatser

Studier av skillnader mellan olika grupper bildar en central kunskapskärna inom risk- och säkerhetsforskningen. Vilka skillnader som är relevanta att lyfta fram, och hur skillnaderna bör tolkas, är dock frågor där även forskarna har klart skilda uppfattningar. Redan formuleringen av gruppskillnader kan styra tänkandet åt olika håll. Man kan exempelvis roa sig med att formulera om de skillnader mellan män och kvinnor som beskrivs i avsnittet *Manligt och kvinnligt* i detta kapitel. Tendensen att *kvinnor skattar högre risk* kan formuleras om till att *män skattar lägre risk*. På motsvarande sätt kan k*vinnor förväntar sig mer positiva reaktioner från andra* formuleras om till att *män förväntar sig mindre positiva reaktioner* och så vidare. Omformuleringsövningen kan vara nyttig för att leda tankarna till olika typer av konsekvenser, beroende på hur jämförelsenormen uttrycks.

Trots svårigheter i tolkning har kunskapen om skilda sätt att uppfatta risk- och säkerhetsfrågor ändå en viktig tillämpning i olika informations- och stödinsatser. I sådana sammanhang kan man exempelvis tänka på att:

- **Människor med olika förhållningssätt till risk och säkerhet kan behöva olika typer av information och stöd.** Grupper som känner sig trygga, men som har mindre positiva attityder till säkerhetsfrågor och som vidtar få åtgärder, kan exempelvis behöva en annan typ av information än grupper som upplever otrygghet och låg egen förmåga till påverkan.
- **Att känna sig trygg och att ha en god säkerhet är inte samma sak.** Människor kan ha en god trygghetskänsla utan att de för den skull har vidtagit några åtgärder för den egna säkerheten. Ännu tydligare är det kanske att människor kan vidta många åtgärder och bete sig försiktigt, utan att detta nödvändigtvis ökar känslan av säkerhet och trygghet. Vid insatser för att öka säkerheten hos olika grupper kan det vara viktigt att fundera över båda dessa aspekter, upplevelsen och den yttre verkligheten, och hur dessa kan vara relaterade hos den tänkta målgruppen.

4. Attityder och beteendeförändring

4. Attityder och beteendeförändring

Redan i tidigare kapitel har det framkommit att människor i dag utsätts för oerhört mycket information om risker i det dagliga livet. En betydande del av informationen har som syfte att påverka till ett förändrat beteende för att öka säkerheten för individen själv och för andra. Människor uppmuntras att leva sundare, att vara försiktigare i trafiken och att vidta åtgärder som skydd mot olika typer av faror.

Samtidigt är det välkänt att det ofta är svårt att förändra vanor eller stimulera människor till att vidta åtgärder. Man funderar på att införskaffa en handbrandsläckare men kommer aldrig riktigt till skott, den gamla stegen är lite ranglig och borde bytas ut men ”den håller nog ett tag till”. De flesta känner nog igen sig i detta. Men det händer också att man bestämmer sig för en ändring, antingen plötsligt eller som resultat av en gradvis påverkan. I detta kapitel ska vi granska närmare hur det kan gå till när vi ändrar beteenden och vad som kan påverka oss till detta. Här presenteras några teoretiska modeller som har varit betydelsefulla för förståelsen av hur beteenden kan förändras, samt några exempel på hur modellerna har använts i praktiska insatser och interventioner.

Attityder och beteenden

Attityder har varit ett centralt koncept inom socialpsykologin sedan åtskilliga decennier tillbaka. Forskningen inom området är närmast oöverblickbar (se till exempel Albarracin m.fl., 2005, för en gedigen översikt). Särskilt två frågor kan dock lyftas fram som exempel på vad centrala debatter inom attitydforskningen har kretsat kring. Den första frågan handlar om attityders egenskaper och hur de kan definieras och mätas. Enligt en klassisk uppfattning består attityden till ett visst objekt, en idé eller en person av kognitiva, affektiva och beteendemässiga komponenter:

Kognitiva	**fakta, kunskap och uppfattning om objektet**
Affektiva	**känslor inför objektet**
Beteendemässiga	**individens villighet att reagera på objektet**

Som exempel kan nämnas en persons attityd gentemot kärnkraft som energikälla. Den *kognitiva* komponenten omfattar sådant som information om hur mycket kärnkraften bidrar till energiförsörjningen, kunskap om hur processerna går till och statistik över inträffade tillbud. Den *affektiva* komponenten kan vara rädsla för en kärnenergiolycka eller oro över att människan handskas med krafter som hon kanske inte behärskar. *Beteendekomponenten* kan vara att individen deltar i informationsmöten, skriver på protestlistor eller medverkar i demonstrationer.

Ett senare synsätt på attityder har kommit att betona den värderande dimensionen, som är baserad på kognitiva, affektiva och beteendemässiga informationer (Fiske & Taylor, 2013). Här definieras en attityd i termer av positiva och negativa tankar och föreställningar om ett fenomen. En attityd kan vara för eller emot, stark eller svag. Attityder till specifika beteenden kan alltså påverka inställningen till vissa åtgärder. Till exempel kan halkskydd under mattor och timer på spisen uppfattas som åtgärder som är förknippade med att bli äldre, och kan därför värderas negativt och väcka motstånd.

En annan fråga som attitydforskningen har kretsat kring handlar om relationen mellan attityder och beteenden. Det påvisades tidigt att sambandet mellan människors uttalade attityder och deras beteenden kan vara lågt eller obefintligt. Det finns många vardagsexempel på detta fenomen. Man kan exempelvis hålla med om att rökning inte är bra men ändå röka. Människor kan ha den allmänna uppfattningen att det är viktigt med brandvarnare, men det behöver inte innebära att de själva skaffar en.

Relationen mellan attityder och beteende är komplex. Senare forskning har bland annat studerat hur relationen påverkas av faktorer i situationen och av individrelaterade egenskaper. Ytterligare en fråga har gällt om attitydförändring är en förutsättning för beteendeförändring, eller om det snarare är så att attityder anpassas som en konsekvens av ändrade beteenden. Vissa forskare menar att det är först när en person har ändrat sitt beteende, vilket bland annat kräver att personen upplever att denna har gjort egna val och tagit ansvar, som personen så småningom även ändrar sina attityder. Det innebär att en lag kan införas utan att den enskilda individen till att börja med ändrar sina attityder. Om beteendet ändras enligt lagens föreskrift ändras så småningom också attityderna efter hand. Med det synsättet är inte säkerhetsmedvetande en förutsättning för ändrat säkerhetsbeteende, utan snarare en konsekvens. Man börjar använda säkerhetsbälte för att lagen säger det, och så småningom förändras attityden från negativ (*besvärligt med bälte*) till positiv (*tryggt med bälte*).

Modeller för att förändra säkerhetsbeteende

Ett antal modeller har utvecklats för att förklara beteende inriktat mot skydd och säkerhet. Flertalet av dessa har tillämpats främst inom hälsoområdet, där man försöker identifiera sådana faktorer som har betydelse för att människor exempelvis ska börja motionera, sluta röka, vara försiktiga med alkohol och så vidare. Intresset för att identifiera dessa faktorer har motiverats dels av behovet av att utveckla effektiva åtgärdsinsatser, dels av önskan att förstå varför människor utför olika typer av beteenden. Conner & Norman (2015) ger en bra överblick över olika modeller och diskuterar likheter och skillnader mellan dessa.

Grovt sett kan man i litteraturen identifiera två skilda typer av modeller som beskriver hur individer kan komma att förändra sitt eget beteende. Den ena typen handlar om enskilda beslut och om vilka överväganden som kan ligga bakom intentionen att fatta ett sådant beslut (till exempel att välja att använda cykelhjälm när man ska cykla till arbetet). Den andra typen av modell är mer dynamiskt inriktad och fokuserar på vägen fram till ett beslut och de olika stadier en individ genomgår under tiden. Utgångspunkten här är att ett beslut sällan sker momentant, utan växer fram gradvis. I följande avsnitt presenteras grundtankarna i dessa två typer av modeller utifrån ett exempel inom varje kategori. Därefter diskuteras vilken innebörd tankarna bakom dessa modeller kan ha för utvecklingen av säkerhetsbeteenden.

Beslutsmodeller

Beslutsmodellerna bygger på grundtanken att människor, medvetet eller omedvetet, gör någon form av bedömning av kostnaden och insatsen respektive utfallet och vinsten med ett visst beteende eller en beteendeförändring. Utfallet av avvägningen mellan kostnader och vinster avgör hur man sedan beslutar sig för att agera. Modellerna försöker precisera vilka föreställningar eller attityder som väger tungt i sådana beslut.

Två av de mer kända beslutsmodellerna inom hälsoområdet är *health belief* model respektive *protection motivation theory*. Viktiga variabler i båda dessa modeller är upplevd sårbarhet för exempelvis en viss sjukdom, graden av allvar i hotet samt upplevda fördelar med en viss åtgärd såsom att sluta röka. En svaghet med dessa modeller som har påpekats är dock att de förutsätter att individens beslut inte påverkas av sociala hänsyn eller normer (Conner & Norman, 2015). Inom säkerhetsområdet finns det anledning att tro att sådana

faktorer spelar en betydande roll. Vi har exempelvis sett tidigare (se kapitel 2) att föreställningen om vad andra tycker och tänker kan påverka villigheten att vidta olika typer av åtgärder. Som exempel på beslutsmodeller väljer vi därför en teori som betonar just den sociala aspekten och som har haft stor spridning inom ett brett tillämpningsområde av säkerhetsfrågor, nämligen den av Ajzen (1988) utvecklade *teorin om planerat beteende*. Teorin är en vidareutveckling av den av Fishbein och Ajzen (1975) utvecklade teorin om *genomtänkt agerande*.

Teorin om planerat beteende

En viktig aspekt av *teorin om planerat beteende* är att den syftar på specifika och väldefinierade attityder och beteenden, till skillnad från allmänna och mindre precisa inställningar av typen *jag brukar vara försiktig när jag är ute på kvällen*. Det handlar om rationella tankeprocesser som baseras på tillgänglig information.

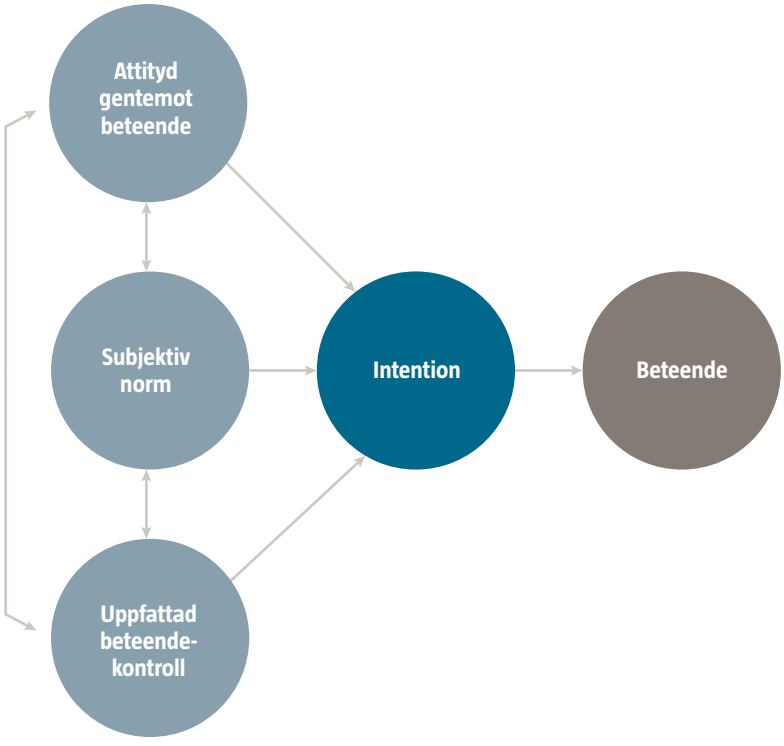

Figur 4. *Modell utifrån teorin om planerat beteende (efter Ajzen, 1988).*

Enligt modellen förväntas individen agera utifrån sin *intention*, ”jag avser agera på ett visst sätt”, och intentionen i sin tur är en funktion av tre huvudvariabler:

- Attityden gentemot beteendet
- Den subjektiva normen
- Uppfattad beteendekontroll

Attityden gentemot beteendet handlar om individens positiva eller negativa värdering av att bete sig på ett visst sätt. Värderingen innefattar uppfattningar om huruvida det blir ett visst utfall eller vinst av beteendet, eller en kostnad för att utföra beteendet. I allmänhet kan sägas att personer som tror att ett visst beteende leder till ett positivt utfall kommer att ha en positiv attityd till beteendet, medan individer som tror att beteendet får ett negativt utfall kommer att ha en negativ attityd till beteendet.

Den s*ubjektiva normen*, handlar om hur individen uppfattar att andra personer av betydelse värderar beteendet. Man är mer benägen att genomföra en handling om man själv värderar den positivt och dessutom samtidigt tror att andra personer som är viktiga för en också skulle värdera handlingen högt. Ju mer betydelsefulla dessa personers omdömen är, desto mer troligt är det att personen kommer att genomföra beteendet.

Uppfattad beteendekontroll handlar om i vilken utsträckning individen uppfattar att det finns en möjlighet att utföra beteendet, alltså hur lätt eller svårt det är i termer av tid, pengar, förmåga, samarbete med andra och så vidare. Denna variabel reflekterar både tidigare erfarenheter och förväntade hinder. Uppfattad beteendekontroll har en motiverande funktion. En individ som inte tror sig ha varken resurser eller möjlighet att utföra ett visst beteende kommer troligen inte att skapa någon stark intention om att engagera sig i det. Detta oavsett om individen har en gynnsam attityd till beteendet och tror att andra skulle gilla att beteendet utfördes.

Sammanfattningsvis innebär *teorin om planerat beteende* att det är mer troligt att en individ vidtar ett visst beteende om individen:

- Tror att beteendet får effekter som individen värdesätter.
- Tror att andra personer som är viktiga för individen tycker att beteendet borde utföras.
- Tror sig själv om att ha de resurser och möjligheter som är nödvändiga för beteendet.

Man kan notera att teorin om planerat beteende inte lyfter fram betydelsen av *upplevt hot* respektive *egen sårbarhet* lika tydligt som andra säkerhetsrelaterade modeller gör (exempelvis *health belief* model eller *protection motivation model*). Synpunkten att detta skulle utgöra en svaghet för tillämpning av modellen i risk- och säkerhetssammanhang har bemötts med att bedömningar av hot och sårbarhet betraktas som en del i formandet av attityden gentemot ett visst beteende (Conner & Norman, 2015). Om jag tror att jag själv löper en risk och att ett visst beteende kan skydda mig så påverkar dessa föreställningar min attityd till att bli mer positiv till beteendet ifråga.

Tillämpning av modellen

Den teoribildning om intentioner och beteende som Fishbein och Ajzen utvecklade har tillämpats inom ett flertal olika områden. Inom trafiksäkerheten har Ajzens teori om planerat beteende visat sig användbar för att förklara flera trafikrelaterade beteenden såsom rattonykterhet, hastighetsöverträdelser och användning av säkerhetsbälte. Man har även lyft fram att teoribaserad kunskap om normer och förväntningar hos olika grupper har klara praktiska implikationer. Studier har exempelvis visat att unga människor har mindre negativa förväntningar på utfall och på hur andra kan reagera när det gäller vissa trafiköverträdelser, samt mer positiva förväntningar på fördelar förknippade med dessa beteenden (Parker, 2002). Den kunskapen ger en fingervisning om var fokus bör läggas i informations- och påverkanskampanjer riktade mot unga bilförare.

Olika grupper kan vara mottagliga för olika typer av kommunikation inom ramen för samma insats. En israelisk kampanj för att öka cykelhjälmsanvändningen bland barn kan tjäna som exempel. Förberedande analyser indikerade att det var sociala normer och reaktioner från andra som var viktigast för barnen själva i beslutet att använda hjälm. Med andra ord var det alltså viktigast vad kompisarna tyckte. För föräldrarna var de viktigaste faktorerna i beslutet att agera för bruk av cykelhjälm föreställningar om effektiviteten i skyddet från hjälmen, samt tilltro till den egna förmågan att övertyga barnet (till exempel genom att ha tillgång till bra argument). Kampanjen inriktades, med viss framgång, mot att bearbeta dessa skilda föreställningar hos barnen respektive föräldrarna (Ressler & Toledo, 1998).

Stadieteorier

Beslutsmodellerna har kritiserats för att de beskriver beteendeförändring i termer av en enda händelse eller ett beslut, snarare än som ett förlopp eller en serie beslut. Vissa forskare menar att utvecklingen mot ett säkert beteende snarare bör beskrivas som en process där individen passerar genom olika stadier (Conner & Norman, 2015). En modell som presenterades av Weinstein (1988) bygger på den tankegången.

Weinsteins PAPM model

PAPM står för *Precaution Adoption Process Model*, vilket kan översättas något klumpigt till ungefär *processmodell för att anamma försiktighet*. Grundtanken är att utvecklingen mot ett visst beteende utgör en process där individen gradvis anammar en ny åtgärd eller ett annat sätt att bete sig. Modellen skiljer ut sju olika stadier som en individ går igenom under processen (se figur 5).

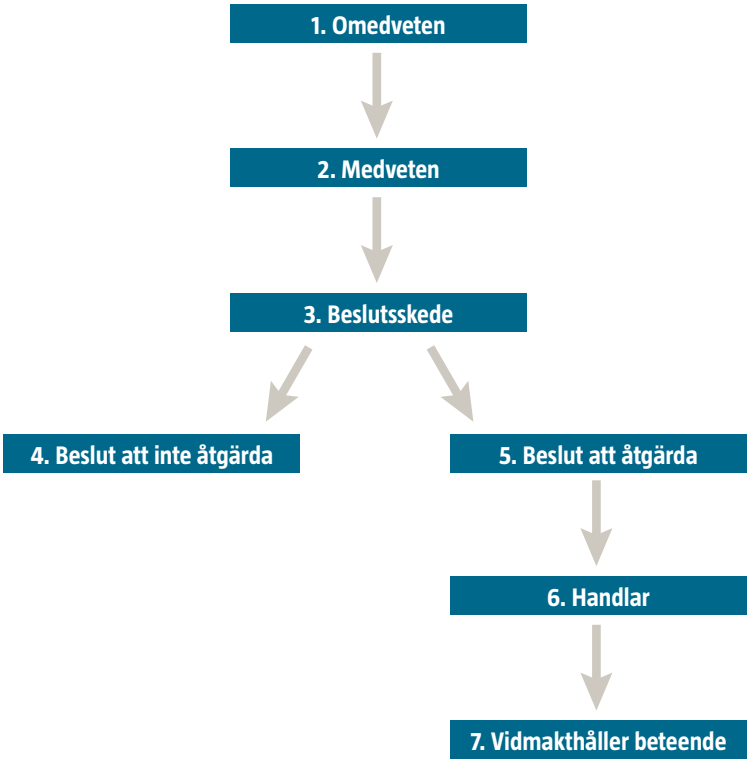

Figur 5. *Stadier i utvecklingen mot ett säkerhetsinriktat beteende (efter Weinstein 1988).*

Från början är individen omedveten om åtgärden (1). Sedan blir individen medveten men inte personligen berörd (2). Efter det blir individen personligen engagerad, men försöker bestämma sig för att handla eller inte (3). Individen kan då bestämma sig för att inte handla och stiger ur sekvensen (4), eller bestämma sig för att handla men handlar inte ännu (5). Därefter handlar individen (6) och vidmakthåller det nya beteendet (7). Vägen mot ett nytt beteende beskrivs alltså genom stadierna 1-2-3-5-6-7.

Tillämpning av stadieteorin

Den huvudsakliga poängen med stadieteorin är tanken att det som kan stimulera en individ mot ett säkrare beteende varierar beroende på vilket stadium individen befinner sig på. Det som kan få en individ att *uppmärksamma* en risk är till exempel inte nödvändigtvis det mest effektiva för att få individen att *bestämma* sig för att handla. Skilda typer av åtgärder kan vara olika effektiva i olika stadier. Weinstein, Rothman, & Sutton (1998) har exempelvis föreslagit att *ökad riskupplevelse för egen del* kan vara betydelsefull för att människor ska besluta sig för en åtgärd (från stadie 3 till 5), medan steget till faktisk handling (från stadie 5 till 6) kan påverkas mer av att handlingen *underlättas praktiskt*.

Visst stöd för stadieteorin påvisades i ett storskaleexperiment som tillämpades på testning av radonhalten i hemmen bland boende i en stad i Ohio, USA (Weinstein, Lyon, Sandman & Cuite, 1998). Två olika typer av kommunikation med hemsända videor med information användes. Den ena videon betonade radonrisken i det egna bostadsområdet, medan den andra gav råd och hjälp för att skaffa en egen testutrustning för radon. Informationen fördelades slumpmässigt inom en population där man genom telefonintervjuer hade fastställt aktuell ”stadietillhörighet”. Resultaten gav stöd för den förväntade effekten att *riskinformation* var mer effektiv för att människor skulle *fatta beslut att agera* (ta steget från 3 till 5), medan *underlättande råd* hade mest betydelse för *steget från beslut till handling* (från stadie 5 till 6).

Utveckling av modellerna

I föregående avsnitt presenterades två typer av modeller för att förklara hur förändringar som leder till nya eller ändrade beteenden kan förstås. I forskningssammanhang prövas modellerna strikt för att utröna hur väl den enskilda modellen kan förklara ett visst skeende. I praktiska sammanhang kan det vara lämpligt att använda flera modeller som utgångspunkt för att planera en insats eller liknande. Det är exempelvis rimligt att tänka sig att betydelsen av olika beslutsaspekter varierar beroende på vilket stadium individen befinner sig i. Under senare år har också flera intressanta ansatser att kombinera besluts- och stadiemodeller prövats, bland annat inom hälsoområdet (se till exempel Lippke & Plotnikoff, 2009).

Från teorin om planerat beteende är det särskilt relevant att lyfta fram betydelsen av sociala normer, och vad vi tror att andra tänker om oss. En del motstånd till vissa säkerhetsåtgärder, alltså saker som människor inte kan tänka sig att göra (Enander & Johansson, 2002), kan troligen härledas till att man inte vill framstå som löjlig i andras ögon. Från stadieteorin är det värt att lyfta fram hur människor ofta närmar sig ett beslut eller ändrat beteende gradvis. I de tidigare nämnda fokusgruppsdiskussionerna framkom exempel där individer reflekterade över de olika steg som de själva upplevde att de hade genomgått innan något slutligen fick dem att handla på ett visst sätt, exempelvis att sluta cykla eller att skaffa larm (Sjöberg & Enander, 2005).

Fler variabler

Beroende på vad det handlar om för beteende kan olika modeller vara mer eller mindre tillämpliga. I senare forskning har utvecklingar av de ”klassiska” teorierna förts fram, där också andra variabler har påvisats som betydelsefulla (Conner & Norman, 2015; Rutter & Quine, 2002). En sådan variabel är *Egen upplevd identitet*. Förutom upplevd förväntan från andra kan individen även ha förväntningar utifrån sin egen syn på sig själv. Om man uppfattar sig själv som en säkerhetsmedveten person kan det påverka vilka beslut man fattar och hur man agerar i säkerhetsfrågor. I en analys av data från MSB:s trygghetsundersökning 2014 framkom att upplevelsen av att vara en säkerhetsmedveten person var tydligt relaterad till antal vidtagna säkerhetsåtgärder inom olika områden (Börjesson m.fl., 2017).

Ytterligare en intressant variabel handlar om individens *förväntade känslor*, exempelvis förväntade känslor av ånger (René m.fl., 1998; Sandberg & Conner, 2008). Om man föreställer sig att man kommer att ångra ett visst beteende är det mer troligt att man kommer att avstå från den handlingen. Genom att lyfta fram och förmå människor att fokusera på sådana känslor har det visat sig möjligt att exempelvis motivera människor till att sluta röka. Det har också visat sig möjligt att motivera ungdomar till att använda kondom med frågor som ”Hur tror du att du kommer att känna dig morgonen därpå om du låter bli?”.

Modelltänkande i praktiken

Modeller kan vara till hjälp vid planering av effektiva insatser, och när man försöker tolka varför människor agerar på olika sätt. De kan också användas i analyser av effekter efter genomförda kampanjer eller åtgärder. Under senare år har betydelsen av ett nära samspel mellan teoretisk kunskap och praxis lyfts fram alltmer när det gäller utformningen av olika kampanjer och förändringsinsatser inom risk- och säkerhetsområdet (se till exempel Glanz & Bishop, 2010; Fischoff m.fl., 2011). Forskare som diskuterar behovet av teori och evidensbaserad kunskap lyfter särskilt fram två typer av problem. Det första problemet handlar om avsaknad av uppföljningar och utvärderingar av genomförda insatser. Att det är svårt att dra lärdomar behöver naturligtvis inte innebära att insatserna har varit misslyckade eller ineffektiva. Det tenderar dock att innebära att insatserna förblir isolerade ”öar” som inte kan utvecklas vidare eller förbättras. Det är svårt att veta om, eller varför, de har haft någon effekt.

Det andra problemet som forskare särskilt lyfter fram handlar om bristande analys av målgruppen. Kritiken syftar på att få insatser grundas på teoretiska eller empiriska analyser av målgruppens attityder, föreställningar, värden eller normer. I vissa fall kan målgruppen definieras utifrån tydliga demografiska variabler, så att man riktar sig till unga kvinnor, äldre på landsbygden och så vidare. I andra situationer kan det vara så att man riktar sig till en bredare grupp, väl medveten om att budskapet man försöker förmedla troligen kan tas emot på olika sätt av olika grupper beroende på skilda attityder och uppfattningar. Här kan det vara värdefullt att genomföra en fördjupad analys av hur budskapet eventuellt kan formuleras och anpassas för att nå olika grupper.

Att anpassa budskapet till målgruppen

En modell som tar fasta på att identifiera olika grupper utifrån riskrelevanta uppfattningar går under benämningen *Risk Perception Attitude Framework* (RPA). RPA-ramverket (Rimal & Real, 2003) utgår från hur människor dels uppfattar graden av risk[13], dels själva upplever att de kan påverka risken[14]. Genom att kombinera olikheter i hur människor uppfattar båda dessa aspekter identifierar ramverket fyra attitydrelaterade grupperingar:

1. Människor som upplever att risken att drabbas av något negativt är låg, och som dessutom anser att de inte själva kan påverka utfallet (*likgiltiga*).
2. Människor som upplever att de är utsatta för en risk att drabbas negativt, men som inte upplever att de själva kan påverka utfallet (*undvikare*).
3. Människor som upplever att de inte är utsatta för en risk att drabbas negativt, men som upplever att de själva kan påverka utfallet (*proaktiva*).
4. Människor som upplever att de är utsatta för en risk att drabbas negativt och som dessutom upplever att de själva kan påverka utfallet (*responsiva*).

Utifrån ramverkets kategorisering förväntas det vara mest sannolikt att responsiva individer vidtar säkerhetsinriktade åtgärder – de både uppfattar en risk och ser möjlighet att handla. Därefter följer i tur och ordning de proaktiva, de undvikande och sist de likgiltiga (Rimal & Real, 2003). När det gäller kommunikation skulle det därför vara viktigt att betona handlingsmöjligheter för att engagera likgiltiga och undvikare.

Ansatser att testa modellen har visat blandade resultat, men det finns också stöd för att ramverket fångar en relevant variation i risk- och säkerhetssammanhang (Real, 2008; Dillow m fl. 2015). Börjesson & Enander (2009) prövade RPA-ramverket på data från en svensk enkätundersökning av säkerhetsuppfattningar och -beteenden och fann en signifikant högre frekvens vidtagna säkerhetsåtgärder bland dem som hade klassats som proaktiva och responsiva jämfört med grupperna likgiltiga och undvikande.

13. Eng. *perceived risk.*
14. Eng. *self-efficacy.*

Exempel

Hur kan då modeller såsom de som har presenterats i detta kapitel tillämpas i praktiken? Ett första steg i planeringen av en insats kan vara att identifiera vilken typ av beteendeförändring man eftersträvar. Handlar det om medvetna beslut eller en gradvis förändring av vanor?

Genom att utgå från den eftersträvade beteendeförändringen går det att identifiera olika faktorer av betydelse för att påverka och upprätthålla beteendet. Insatser kan planeras för att stödja främjande faktorer och minska hindrande faktorer.

Låt oss som exempel anta att MSB gör bedömningen att skadorna till följd av lägenhetsbränder skulle minska om fler människor skaffade och lärde sig använda handbrandsläckare. Man vill därför verka för att fler människor ska skaffa handbrandsläckare. Utifrån teoretisk kunskap kan man härleda ett antal relevanta frågor om målgruppen och det önskade beteendet:

- Vad handlar det om för *typ av beteenden*?
- Handlar det om ett medvetet beslut? Närmar man sig beslutet gradvis? Vad kännetecknar i så fall de olika stadierna?
- Vilka *föreställningar* har människor om lägenhetsbrand – egen risk och risk för andra?
- Vilka föreställningar finns om effektiviteten hos handbrandsläckare?
- Tror människor att de kan avhjälpa en nödsituation eller är de skeptiska?
- *Tror man sig kunna* använda en släckare?
- Finns det föreställningar om att de är svåra eller för tunga att hantera?
- Tror man att de är väldigt dyra?
- Vilka *sociala förväntningar och gruppnormer* finns när det gäller handbrandsläckare? Vilka reaktioner förväntar man sig från andra om man skaffar brandsläckare – att man är förutseende och klok, eller lite töntig?
- Vilka grupper är viktigast att nå och vilka värderingar omfattar de?

Svaren på dessa frågor kan man få på olika sätt. Det är naturligtvis inte alltid möjligt att göra en stor undersökning av målgruppen, men vissa frågor kan besvaras ganska väl genom en stunds eftertanke eller med hjälp av tidigare kunskap. Att samla några från målgruppen i en diskussionsgrupp kan ge värdefull kunskap om olika tänkesätt och förväntningar. Utifrån sådan kunskap kan man sedan fundera över olika sätt att främja det önskade beteendet. Är det exempelvis viktigast att

- påverka människors uppfattningar om värdet av beteendet (*handbrandsläckare är verkligen effektiva för att släcka mindre bränder*) eller bearbeta negativa föreställningar om beteendet (*det är inte sant att handbrandsläckare kan explodera och förstöra i hemmet*)

eller att

- bearbeta uppfattningar om att vänner kommer att tycka att man är överdrivet orolig om man har en handbrandsläckare i hallen (*det är coolt med släckare*)

och kanske även att

- stärka målgruppens tilltro till den egna förmågan att handskas med släckaren (*den är inte alls så tung eller svår att använda som vissa tror)*?

Faktorer som bidrar till en lyckad åtgärdsinsats

Vågar man utifrån empiriska erfarenheter dra några generella slutsatser om hur man bör gå tillväga för att lyckas med en säkerhetsinriktad insats? Palm (1994) påpekar att de råd man finner i litteraturen ofta är mycket allmänna, till exempel att man bör planera noga, göra fortlöpande utvärderingar, välja lämpliga kanaler för att nå målgruppen och så vidare. Samtidigt visar uppföljningarna av ett antal stora (och dyra) satsningar att det till synes självklara ändå inte alltid tillämpas. Sammanställningen nedan tar upp några av de slutsatser som återkommer i den vetenskapliga och mer praktiskt orienterade litteraturen (Covello, 2003; Fischoff m.fl., 2011; Breakwell, 2014) när det gäller dels hur interventioner planeras och inriktas, dels med vilka metoder de genomförs.

Planering och inriktning

Specifik information hellre än allmän. Kampanjer inriktade på ett specifikt beteende eller ett avgränsat problem uppvisar större effekt än breda satsningar på säkerhet generellt. Effekten är störst när kunskapen hos mottagaren är låg.

Kunskap om målgruppen ökar effektiviteten. Kunskap om målgruppens behov, egenskaper och ”stadium” kan tillämpas för att utforma budskap, förmedlingsstrategier med mera och därigenom öka effektiviteten i insatsen. Vetenskapliga analyser av attityder, föreställningar, värden och normer hos målgruppen är – något förvånande – sällsynta. Det finns visst stöd för att teoribaserade insatser är mer framgångsrika och kostnadseffektiva.

Användning av fokusgrupper ger insikt. Fokusgrupper är diskussionsgrupper där deltagarna är valda för att representera olika intressenters synpunkter. Det är en teknik som förespråkas för att få ökad insikt i målgruppens tankar och värderingar.

Bibehålla beteenden

Program kan bli mer effektiva om mer uppmärksamhet ägnas åt att vidmakthålla önskade beteenden. Återföring om effekterna av olika åtgärder efter avslutad insats bör föras ut för att förstärka att beteendena upprätthålls.

Se långsiktigt på insatsen. Det kan verka något paradoxalt att förespråka uppföljningar samtidigt som det betonas att beteendeförändring är en långsiktig process. Detta innebär också att förhoppningar på snabba resultat av kampanjer så gott som alltid är orealistiska. När det gäller utvärdering måste insatserna ses i ett långsiktigt verksamhetsperspektiv. Det innebär att uppföljningar av enskilda insatser bör tolkas med försiktighet.

Val av metoder

Kombinera flera metoder. Om det är möjligt bör flera strategier och metoder användas. Åtgärder som kombinerar utbildning och information med miljöinriktade åtgärder, och dessutom lagstiftning, är mer effektiva.

Kombinera flera olika typer av medier. När det gäller informationskampanjer har det även visat sig effektivt att använda flera olika kanaler (tidningar, tv, affischer, m.fl.). Sociala medier öppnar upp helt nya möjligheter att nå särskilda grupper, men här behövs ytterligare studier när det gäller effektivitet och trovärdighet (se även kapitel 5).

Profilera genom nyckelpersoner och förebilder. Vi profilering behöver valet av personer stämma överens med värderingar hos målgruppen.

Gruppinriktade insatser kan vara mer effektiva. Program som utnyttjar socialt stöd och gruppeffekter lyckas bättre. Sociala normer och gruppens inflytande är betydelsefulla till exempel för att rekrytera intresse, för att skapa gemensamma säkerhetsnormer, för att ge förstärkning och för att bibehålla beteenden. Tillfälle till diskussion inom grupper kan också bidra till att gruppnormer utvecklas och till att stärka det personliga beslutet hos individer.

Face-to-face är bättre än masskommunikation. Direkta kontakter person till person är mer effektiva än olika former av masskommunikation. Direkt kontakt bidrar till att öka individens engagemang och upplevelse av åtagande. Kampanjer kan inte nå alla, men budskap kan hållas vid liv och spridas vidare genom agenter som själva agerar som modeller och förstärker budskapet. Rätt nyckelpersoner kan ha en viktig roll för att föra ut ett program som därefter kan spridas som ”ringar på vattnet” (se även kapitel 5).

Betona det positiva. Det är i regel bättre att lyfta fram fördelarna med det nya, ändrade beteendet än att betona det negativa med det felaktiga och icke-önskvärda beteendet. Värdet av att använda skräckexempel och skrämseltekniker är tveksamt, och den typen av information innebär oftast en svår balansgång.

Slutsatser

Det kan vara på sin plats att än en gång påminna om det flitigt citerade påståendet från socialpsykologen Kurt Lewin: *ingenting är så praktiskt som en bra teori*. En god modell kan också vara mycket användbar för att strukturera förståelsen av ett fenomen. När det gäller risk- och säkerhetsrelaterade beteenden finns ett flertal modeller som vid första anblick kan te sig rätt likartade. Modellerna har också flera gemensamma nämnare, men definierar grundvariabler på delvis skilda sätt och med betoning på delvis olika aspekter. Gemensamt för flera av modellerna är dock upplevelsevariablerna:

- (Egen) sårbarhet
- Allvaret i risken eller hotet
- Fördelar med det aktuella beteendet
- Förmåga till kontroll

Hos vissa modeller är också *sociala normer* en sådan gemensam upplevelsevariabel.

Vi argumenterar här för att modeller är användbara också i det praktiska säkerhetsarbetet. När man vill tillämpa modelltänkandet i praktiken bör man tänka på att:

- **Modeller kan vara en hjälp för att identifiera tänkbara främjande och hindrande faktorer när det gäller olika typer av beteenden.** Beroende på sammanhanget kan olika faktorer vara mer eller mindre betydelsefulla. Förmågan att sätta sig in i målgruppens sätt att tänka och uppfatta omvärlden är kanske den viktigaste förutsättningen för en lyckad säkerhetsinriktad intervention.
- **När det gäller beteendeförändring ligger fokus ofta på beslutsskedet.** Stadieteorier ger en bra påminnelse om att man även bör fundera på skedena fram till beslutet, det vill säga hur människor uppmärksammar och tänker kring en fråga innan de agerar, samt skedet efter beslutet, alltså vad som påverkar människor till att fortsätta med ett visst beteende.

- **Det finns ett element av manipulation i alla planerade insatser för att påverka människors beteende.** Det är lätt att frestas till att snegla på reklamvärldens knep och att anamma dessa okritiskt. Säkerhetsfrågor handlar dock sist och slutligen om liv, olyckor och skador, där man alltid bör noga överväga grunderna och metoderna för en intervention. Det kan exempelvis vara befogat att tänka särskilt på om, och i så fall hur, humor och lättsamma knep bör tillämpas för att inte bagatellisera frågorna eller behandla dem på ett felaktigt eller stötande sätt.
- **Långt ifrån alla beteenden är ett resultat av medvetna beslut eller ställningstaganden.** Mycket av det vi gör till vardags handlar om rutiner och vanor, där vi inte alls väger för- och nackdelar på något medvetet plan. I detta kapitel har fokus legat på förändring av attityder och beteenden för att uppnå ökad säkerhet. Naturligtvis är det i flertalet situationer mest önskvärt att kunna skapa säkra miljöer och livsvillkor där människor inte behöver vara särskilt medvetna, utan kan ägna sig åt andra livsvärden.

5. Samhällets säkerhet ur medborgarperspektiv

5. Samhällets säkerhet ur medborgarperspektiv

Det är inte alltid lätt att engagera medborgarna i samhälleliga säkerhetsfrågor. Det är inte heller självklart i vilka frågor detta ska ske, och hur ett sådant engagemang kan eller bör utvecklas. I detta kapitel vidgar vi perspektivet om den enskilda individens säkerhet från hemmet och den egna närmiljön till att ta upp några frågor kring rollen som medborgare i förhållande till den kollektiva säkerheten. I sin helhet är frågan om medborgarrollen i utvecklingen mot ett säkrare samhälle naturligtvis oerhört komplex och mångfasetterad. I detta kapitel diskuteras några aspekter av frågan utifrån två skilda infallsvinklar. Den ena handlar om medborgarnas riskuppfattning i förhållande till beslut om risk och säkerhet i samhället. Den andra tar upp exempel på hur medborgare kan engageras i att utveckla säkerheten och beredskapen inom det egna lokalsamhället.

Uppfattningar och beslut om risker i samhället

I kapitel 1 diskuterades olika faktorer som kan påverka människors uppfattning om risker. Det har betydelse om en risk uppfattas som frivillig eller påtvingad, om den kan ge upphov till stora förluster eller inte, om den är välkänd eller främmande, om källan till risken upplevs som naturlig eller onaturlig och så vidare. Bedömningen av risker påverkas av kännetecken hos risken eller riskkällan och av personliga egenskaper hos bedömaren, men även av sociala faktorer och sammanhang. När det gäller hur riskproblem uppfattas och behandlas i samhället har dessa senare aspekter lyfts fram alltmer.

Sociala förstärknings- och dämpningsmekanismer

Ibland kan riskrelaterade beslut eller mindre händelser verka få oproportionellt stor uppmärksamhet i samhället och därmed skapa överdriven eller obefogad oro hos allmänheten. Å andra sidan kan en olycka som kräver många liv väcka relativt liten social uppmärksamhet – förutom hos de omedelbart berörda – om den inträffar i ett välkänt och vardagligt sammanhang såsom inom biltrafiken. Psykologiska faktorer bidrar till att förklara varför individer uppmärksammar vissa risker mer än andra, men utgör också bara en del i ett komplext mönster av sociala och kulturella mekanismer. Den teoretiska debatten inom riskforskningen handlar till stor del om att försöka beskriva och förklara hur dessa mekanismer samverkar. Det ligger nära till hands att uppfatta medierna som en huvud-

aktör – vi påverkas av det som står i tidningar och visas på tv. Men vilka faktorer påverkar vad medierna rapporterar om, blåser upp eller tonar ned?

Ett teoretiskt ramverk som försöker beskriva komplexiteten i hur olika strukturer i samhället samverkar och påverkas har gett fenomenet beteckningen *social förstärkning av risk*[15] (Kasperson m.fl., 1988; Renn m.fl., 1992). Inom kommunikationsteorin betecknar *förstärkning* den process som intensifierar eller försvagar överföringen av information från en informationskälla till mellanliggande sändare och slutligen till en mottagare. Varje sändare förändrar det ursprungliga meddelandet genom att förstärka eller försvaga vissa inkommande signaler, genom att lägga till eller ta bort andra och genom att skicka nya signaler till den slutliga mottagaren som avkodar informationen. Liknelsen vid en sådan process ligger till grund för tankarna om den *sociala förstärkningsprocessen*.

Processen inleds med att det inträffar en händelse, eller att en potentiell händelse (en riskkälla) uppmärksammas. Detta fångas upp av *transmittorer* i samhället, såsom medier, lobbygrupper eller andra nätverk. Signalen om händelsen skickas vidare mellan olika institutioner och nätverk i samhället, som kan bidra till att förstärka eller tona ned informationen. En tidning fångar upp händelsen och skriver en larmartikel, eller en intressentgrupp passar på att markera sin inställning. På så vis formas den samhälleliga responsen till händelsen och det skapas effekter som ringar på vattnet. Genom processen skapas sekundära effekter i samhället: börsen faller, människor undviker vissa produkter, starka känslor väcks och kanaliseras i nya lobbygrupper och så vidare.

Den teoretiska modellen om sociala förstärkningsprocesser ger ett ramverk för att kunna förstå hur olika faktorer på individ-, grupp- och organisationsnivå samverkar i att forma den sociala responsen till olika händelser. Den kritik som har riktats mot modellen handlar främst om att den har en förenklad och alltför mekanistisk syn på förstärknings- och dämpningsprocesser (Boholm, 1998; 2015). Utifrån ett socialkonstruktivistiskt perspektiv, där man betonar att risker är sociala konstruktioner, är risker djupt inbäddade i samhällets kulturella och sociala strukturer och därmed mycket mer än enbart ”signaler”. Debatten mellan de olika perspektiven behandlas inte närmare här, men intresserade läsare finner den väl beskriven i exempelvis Lupton (1999) och Boholm (2015, kapitel 3). En styrka

15. Eng. *social amplification of risk.*

i förstärkningsmodellen är dock att den utgör ett av de första seriösa försöken att integrera faktorer på individ-, grupp- och organisationsnivå och riktar in sig på hur dessa interagerar.

Svininfluensan i en social kontext

Om vi ser tillbaka på när den så kallade svininfluensan, A(H1N1), drabbade Sverige 2009 kan vi i efterhand identifiera ett antal transmittorer, förstärkningsmekanismer och dämpningsmekanismer som tillsammans torde ha påverkat hur människor reagerade inför sjukdomsrisken och inför beslutet att vaccinera sig eller låta bli (se till exempel Börjesson & Enander, 2011; 2014). Myndigheter och sjukvårdsansvariga lyfte betydelsen av vaccination både för individen och för kollektivet, medan vissa medier ifrågasatte relevansen. Medborgare nåddes av såväl drastiska larmrapporter med paralleller till digerdöden som mer sansad rapportering om ett mycket begränsat antal faktiskt insjuknade i Sverige. Debatten kom att präglas av frågor om solidaritet, lojalitet och förtroende för myndigheter, där olika intressenter med skilda ståndpunkter kom att bidra. Frågan blev ytterligare polariserad i efterskedet av pandemin, i samband med att narkolepsifallen började identifieras med särskilt hög frekvens i Sverige (Scott & Enander, 2017).

Människan vill undvika svåra konsekvenser

För myndigheter innebär det uppenbara problem när människors upplevelse av risker inte stämmer överens med den kunskap som finns tillgänglig som underlag för beslut. Statistiken visar på en sak, människor upplever något annat. Vardagliga risker upplevs som naturliga och förstärks sällan i samhällsdebatten – de tenderar att underskattas. Risker som upplevs som onaturliga och har en potential att orsaka stora masskatastrofer väcker starka reaktioner, även om sannolikheten för att något inträffar bedöms som mycket liten. Vissa studier visar också att människors krav på riskreduktion, till exempel att myndigheter bör vidta åtgärder mot en risk, har starkare samband med bedömningar av konsekvensernas allvar än med bedömningar av sannolikheten för att något inträffar (Sjöberg, 1999). Människor vill i första hand gardera sig mot oönskade konsekvenser. Konsekvenser som man vill undvika kan exempelvis vara sådana som drabbar barn, framtida generationer eller många människor vid ett visst tillfälle (en katastrof) snarare än utspridda över tid och rum.

När den som riskerar att skadas tydligt kan pekas ut reagerar vi mycket starkare än när det handlar om en statistisk men ej identifierbar individ. När vi läser om gruvarbetaren som är instängd i den kollapsade gruvgången anser nog de flesta av oss att nästan vilka kostnader som helst är befogade för att rädda hans liv. Jenni & Loewenstein (1997) har studerat vad de kallar *identifierbara-offret-effekten* för att närmare granska de bakomliggande psykologiska mekanismerna. De finner att den viktigaste aspekten är referensgruppens relativa storlek. Ju större andel av en identifierad referensgrupp som kan räddas, desto mer benägna är vi att stödja hjälpaktioner. Den drabbade gruvarbetaren utgör sin egen referensgrupp, genom att rädda honom lyckas man till 100 procent. Motsatsen inträffar däremot när den identifierade referensgruppen är mycket stor (hundratusentals svältande) och de planerade åtgärderna endast kan rädda en mindre andel (som i praktiken dock utgör många tusen människor).

Denna bristande känslighet inför människoliv när den hotade gruppen är mycket stor har kallats ”psykofysisk bedövning”[16] och beskrivs närmast som en upplevelse- och tankemässig avtrubbning (Fetherstonhaugh m.fl., 1998; Slovic 2007). Fenomenet ger en pessimistisk antydan om att människor är psykologiskt sämre rustade när det gäller att sätta igång insatser för att hantera katastrofsituationer såsom massvält eller effekter av krig än när det gäller engagemang i ett enskilt människoöde.

Vilka riskuppfattningar bör beaktas?

Den beteendevetenskapliga forskningen har bidragit till att lyfta fram ett antal psykologiska, sociala och kulturella faktorer som påverkar hur människor som individer och medborgare i samhället uppfattar och reagerar på risker. Samtidigt som insikten om komplexiteten ökar blir frågan om integrering av olika uppfattningar i samhälleliga riskbeslut allt svårare (Renn, 2008; Renn m.fl., 2011). En vanlig kritik av den psykometriska traditionen, som företräds av forskaren Paul Slovic med flera (se kapitel 1), har menat att den har bidragit till att underblåsa föreställningar om att lekmän skulle vara irrationella och styrda av emotioner och vanföreställningar i sitt sätt att uppfatta risker. Kritiker menar att den psykometriska forskningens resultat ibland har tagits som intäkt för att ifrågasätta värdet av att ta hänsyn till allmänhetens uppfattning i riskfrågor. Samma

16. Eng. *psychophysical numbing*.

kritiker lyfter fram det i grunden sunda och tänkvärda i att människor reagerar inför risker som är förknippade med stor osäkerhet, samt att de väger in moraliska hänsyn i sin bedömning.

Frågan om integrering av medborgarnas medverkan i samhälleliga beslut har i dagens debatt flyttats fram tydligt från ett ”om” till ett ”hur” – frågan handlar nu om hur man bäst kan ta till vara och balansera olika intressenters uppfattningar vid samhälleliga beslut. Frågan kan inte behandlas mer ingående här, men intresserade rekommenderas arbeten av Renn (2011) och andra ledande forskare inom området *Risk Governance* (riskstyrning).

Medborgarnas engagemang i säkerhet och beredskap

Teoriutvecklingen när det gäller säkerhetsbeteende har huvudsakligen fokuserat på den personliga säkerheten, det vill säga varför man vidtar åtgärder för att skydda sig själv och sina närmaste eller för att främja sin egen hälsa. Ett allt större intresse har dock börjat ägnas åt att förklara vad som kan få människor att ställa upp för samhällets bästa eller för att engagera sig i andras säkerhet och välbefinnande. Stadieteorin (se kapitel 4) utgår ifrån att människor kan befinna sig på olika stadier i förhållande till ett nytt beteende eller en ny tanke. Rogers (1987) tar upp en liknande tanke, men diskuterar utifrån ett samhällsperspektiv hur nya beteenden gradvis vinner fotfäste och sprids[17]. Vissa anammar ett beteende snabbt, medan andra kan behöva rollmodeller som föregår med ”gott exempel” innan de själva motiveras till att följa efter. Vad som kan karakterisera dessa rollmodeller belyses inom ramen för teoribildning om sociala insatser.

17. I den engelska litteraturen kallas fenomenet för *diffusion of innovations* (Rogers, 1987).

Ett aktivt engagemang för flera

Ett exempel på en modell för att förklara samhälls- eller grupporienterade säkerhetsbeteenden är *Actively Caring (AC)* (Geller, 1991). Modellen, som ursprungligen utvecklades inom arbetsmiljöområdet, illustreras i figuren nedan. Geller identifierar tre faktorer som bidrar till att öka chansen att personen bryr sig om (*actively cares*) att ändra sitt beteende:

1. **Positiv självuppfattning** – att individen känner sig betydelsefull
2. **Inflytande och optimism** – att individen känner att det egna beteendet är av vikt
3. **Tillhörighet och ansvar** – att individen känner samhörighet med den grupp eller det samhälle som förespråkar beteendeförändringen.

I modellen skapas fyra intersektorer som påverkar förutsättningarna för ”actively caring”:

1. Jag kan spela en värdefull roll
2. Jag är en värdefull gruppmedlem
3. Vi kan spela en roll
4. Vi kan göra en värdefull insats

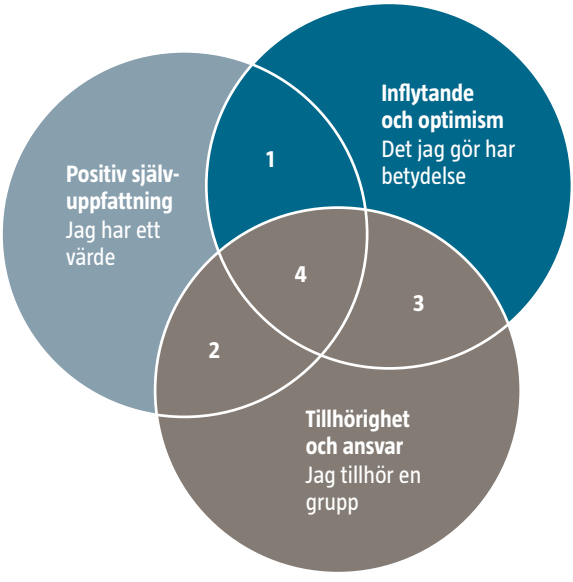

Figur 6. *Modell över förutsättningar för “actively caring”, efter Geller (1991).*

Tillämpning av modellen

Actively caring-modellen (AC-modellen) kan verka ha en idealistisk prägel, ett intryck som förstärks vid läsning av hur den ibland presenteras (se till exempel Geller, 2016). Här framhålls att en framgångsrik intervention kräver att människor aktivt bryr sig om andra utanför den egna familjen eller inre kretsen av vänner för att optimera systemet. Modellen bygger dock på en mer jordnära grundtanke att det är omöjligt att nå alla genom säkerhetskampanjer och information. Geller m.fl. (1990) menar till och med att den typen av insats i huvudsak når dem som redan har vidtagit åtgärder eller är beredda att vidta åtgärder. Däremot kan effekterna av sådana insatser förstärkas genom att nyckelpersoner i lokalsamhället agerar som motorer för att hålla informationen vid liv, sprida den vidare och på så vis åstadkomma ringar på vattnet. Det är dessa nyckelpersoner, så kallade agenter, som AC-modellen försöker identifiera.

Modellen betonar betydelsen av att ha tilltro till den egna förmågan samt att känna sig som en del i ett större sammanhang. I studien av säkerhetsbeteenden hos svenska allmänheten (Enander & Johansson, 2002) identifierade vi en gruppering som karakteriserades av just egen upplevd kontroll, meningsfullhet i att agera samt engagemang i samhället (se kapitel 3). Människor som klassificerades i den grupperingen vidtog flera säkerhetsåtgärder och engagerade sig i säkerhetsfrågor. Vi kallade den grupperingen *säkerhetsaktivister* och fann även en överrepresentation av människor med säkerhets- och vårdrelaterade yrken bland dessa. Här finns uppenbara likheter med faktorerna i Gellers AC-modell. Dessa människor torde vara de som också kan vara, och kanske redan är, effektiva agenter för säkerhetsarbete och troligen även beredda att ställa upp som frivilliga för samhällets beredskap. Känslan av att vara en del av ett större sammanhang, att bli synliggjord och att få erkännande för sina insatser – aspekter som ligger nära AC-modellens komponenter – har också framkommit som viktiga motivationsfaktorer när det gäller frivilliga insatser (Mattson m.fl., 2016).

Tankemodellen ”ringar på vattnet” kan ge en association till den tidigare beskrivna modellen för sociala *förstärkningsmekanismer*. Enligt den kan personer och organisationer i samhället agera som förstärkare av budskap som har med risker och riskkällor att göra och därmed öka genomslagskraften i samhället. Liknande effekter är tänkbara när det gäller säkerhet. Detta synsätt får sägas ha fått en helt ny aktualitet i samband med utvecklingen av sociala medier och de möjligheter som dessa erbjuder för att vinna genomslagskraft hos stora grupper.

Sociala medier vid risk och kris

Vi ser i dag att sociala medier är, och kommer förmodligen framöver att bli ännu mer, ett viktigt verktyg med flera möjliga tillämpningar i samband med risk- och krissituationer (Houston m.fl., 2014; Wukich, 2016). Exakt vad det kommer att innebära när det gäller människors reaktioner, handlingsmönster och förtroenderelationer är omöjligt att sia om, men klart är att utvecklingen väcker många frågor och redan är föremål för stort forskningsintresse (se till exempel Jurgens & Helsloot, 2017; Reuter & Kaufhold, 2017). I ett så pass nytt och mångfasetterat område handlar det fortfarande om att identifiera centrala problemområden och utveckla relevanta frågeställningar och forskningsmetoder.

Det finns redan en rik dokumentation av hur olika sociala medier har använts i samband med specifika händelser (Reuter & Kaufhold, 2017), men mer övergripande analyser som kan klarlägga grundläggande mönster behöver utvecklas. I en sådan ansats baserad på en litteraturöversikt argumenterar exempelvis Jurgens & Helsloot (2017) för hur sociala medier kan stärka resiliensen, motståndskraften, hos medborgare genom att öppna upp för nya möjligheter att hämta in och dela information, lösa problem och hantera svårigheter.

Även om sociala medier öppnar upp för många nya möjligheter lyfter forskare även ett antal frågetecken och farhågor. En fråga gäller hur olika aktörer ser på sociala medier som verktyg. En svensk studie har visat att kriskommunikatörer, alltså professionella aktörer inom krishanteringssystemet, upplever större potential och användbarhet hos Facebook som krisverktyg än vad medborgarna gör (Eriksson & Olsson, 2016). Resultaten från studien visade att medborgare betraktade Facebook mer som en privat plattform för utbyte mellan vänner än som en arena för kontakt med myndigheter och andra organisationer.

Frågan om integritet och att värna om den privata sfären har också lyfts i diskussionen om användning av sociala medier i kris (Watson & Rodrigues, 2017). Uppföljningar av hur sociala medier har använts vid inträffade händelser indikerar dels stora skillnader mellan olika grupper, dels skilda mönster i kommunikationen i samband med olika typer av händelser (Stieglitz m.fl., 2017). Än så länge saknas alltså någon enhetlig bild av om och hur sociala medier kan bidra vid hanteringen av risk- och krissituationer i samhället, även om vissa forskare påtalar att sociala medier utgör en underutnyttjad resurs i sådana sammanhang (Helsloot & Groenendal, 2013).

Starkare beredskap i samhället

Från myndigheters sida efterfrågas ibland ett ökat engagemang från allmänheten när det gäller den gemensamma säkerheten. Oftast tänker man då på önskan att människor efterlever lagar och bestämmelser, noterar varningar, uppmärksammar faror för egen och andras del samt bidrar aktivt själva. En annan potentiell roll handlar dock om allmänhetens bidrag som en part i utvecklingen av beredskapen hos myndigheter och andra nyckelaktörer. Frågan om medborgarnas engagemang för och bidrag till samhällets säkerhet har också på senare år fått allt större uppmärksamhet både i Sverige och internationellt (se till exempel Linnell, 2014).

I studier av problem i samband med risk- och krishantering lyfter beslutsfattare och andra aktörer gärna fram information till allmänheten och hantering av medborgarnas reaktioner som särskilt svåra men viktiga frågor (Enander & Johansson, 2000; Enander m.fl., 2004; Hede 2011). Ett sätt att utveckla och stärka förmågan att hantera sådana frågor torde vara genom att lyfta och sätta större fokus på medborgarnas erfarenheter och perspektiv redan vid planering och övning. Erfarenheter från de insatser som har prövats i samband med större övningar i Sverige har sammanfattats i en skrift från MSB (MSB, 2015). I den kartläggning som genomfördes då fann man endast ett fåtal dokumenterade övningar där deltagande från allmänheten hade genomförts med det tydliga syftet att utvärdera den kommunikation som hade förmedlats i övningen. Tre sådana exempel beskrivs kortfattat i följande avsnitt.

Allmänheten medverkar vid övningar

Övning Incident

Ett första försök att engagera allmänheten som medverkande i en större räddningstjänstövning genomfördes på Gotland under våren 1996. Övningens scenario gällde en brand vid kärnkraftverket i Ignalina, med ett radioaktivt utsläpp som innebar ett direkt hot mot Gotland. Från tidig morgon sände lokalradion realistisk information om den allt allvarligare situationen, bland annat i form av intervjuer med beslutsfattare och reportage från olika platser, direkt till lyssnande gotlänningar. Inslagen var mycket realistiska, men föregicks av en musikjingel och meddelandet ”*Det här är en rapportering från övning Incident. Händelserna har därför inte ägt rum i verkligheten.*”

Övning Incident föregicks av en omfattande satsning på information till befolkningen. Det handlade om inslag i lokalradio, artiklar och annonser i lokaltidningar samt flygblad till samtliga hushåll några

dagar innan övningen ägde rum. Personalen inom hemtjänsten lämnade särskild information till dem de besökte. Ambitionen var att samtliga på Gotland i förväg skulle känna till att och när övningen skulle genomföras och att realistiska sändningar skulle förekomma i lokalradion.

Hur reagerade då gotlänningarna? Övningen följdes upp av en enkätundersökning för att studera hur insatsen hade uppfattats (Enander & Johansson, 1996). Mycket få tycks ha reagerat negativt inför radiosändningarna, även om informationen hos en del väckte en viss oro. Det visade sig att man inte helt hade lyckats att nå alla med information inför övningen. Knappt 20 procent av de tillfrågade hade inte fått någon information. Bland dessa fanns en överrepresentation av yngre människor. En lärdom här var att man inte hade anpassat informationskanalerna tillräckligt till vanorna och livsvillkoren hos yngre gotlänningar.

Övning Havsörn

Vid övningen på Gotland spelade allmänheten rollen av passiva mottagare av information. Möjligheter till synpunkter gavs först på kvällen i samband med ett telefonväktarprogram samt senare genom uppföljningsstudien. I samband med en totalförsvarsövning, Övning Havsörn, anordnad av länsstyrelsen i Uppsala län 2004 prövades medverkan från allmänhetens sida i en mer aktiv roll. I övningsscenariot ingick en allvarlig olycka vid Forsmark kärnkraftverk som ledde till ett utsläpp av radioaktiva ämnen och föranledde utrymning av närområdet. En grupp bestående av 27 frivilliga från området deltog i övningen under två hela dagar då de följde händelseutvecklingen genom att lyssna på radio, söka information på webbsidor och per telefon samt genom att diskutera med varandra. Syftet med gruppens medverkan var att med deltagarnas hjälp spegla hur informationen under övningen kunde uppfattas och tas emot av målgruppen. Deltagarnas synpunkter och reaktioner fångades upp genom skattningar, enkätfrågor samt intervjuer som sedan analyserades (Enander & Hede, 2005; 2006).

Allmänhetens medverkan i Övning Havsörn gav värdefull information till de medverkande myndigheterna. Deltagarnas reflektioner under övningen kunde struktureras i tre huvudteman. Det första temat fokuserade på direkta reaktioner på informationen och dess innehåll. Deltagarna sökte och ställde krav på snabb information och entydiga svar på olika frågor. Samstämmighet mellan olika informationskanaler visade sig vara särskilt viktig för att informationen ska uppfattas som trovärdig och skapa trygghet. Här kunde

deltagande myndigheter få en inblick i hur olika informationsinsatser uppfattats när det uppstått oklarheter och så vidare. Det andra temat handlade om dilemman på individnivå. Bland deltagarna i övningen fanns ett stort behov av att få svar på hur de skulle hantera sin vardag i samband med händelsen. Det tredje temat omfattade dilemman på kollektiv- och samhällsnivå. Reflektioner kring förtroende för samhällets beredskap samt oro för andra människor är några av kategorierna inom detta tema.

SAMÖ Fokus 14

I maj 2014 genomfördes samverkansövningen SAMÖ Fokus 2014, som syftade till att pröva de övande aktörernas förmåga till kriskommunikation. Scenariot för övningen var en omfattande kärnteknisk olycka med stor påverkan på södra Sverige. I samband med övningen deltog ett så kallat allmänhetsnätverk bestående av 99 personer som hemifrån eller där de befann sig övningsdagen fyllde i bedömningsenkäter rörande den kommunikation de tagit del av under övningen. Målsättningen att nätverket skulle vara så representativt för befolkningen som möjligt visade sig vara svår att uppfylla. En detaljerad rapport kring metoden och lärdomarna från försöket ger en god inblick i både de utmaningar och de möjliga vinster som är förknippade med att bjuda in allmänheten till övningar (MSB, 2015). Trots svårigheterna att fullt ut uppfylla ambitionerna med insatsen bidrog responsen från allmänhetsnätverket med en hel del intressanta reflektioner. Bland annat upplevde den ”riktiga” allmänheten att en del spelade inslag exempelvis i sociala medier var orealistiska och överdrivna. Att medborgare har en viss förståelse för krishanteringens problematik framgick av uttryck i deltagarnas svar. De tyckte att aktörerna gjorde så gott de kunde, och att det i vissa fall till och med var synd om de ansvariga (MSB, 2015).

För- och nackdelar med deltagande från allmänheten

Ett ökat inslag av allmänhetsdeltagande i övningar kan tänkas fylla flera funktioner. En handlar om möjligheten till utvärdering av informationsinsatser. Ibland ingår en *spelad* allmänhetsgrupp i övningsledningen, med uppgift att ställa frågor för att hålla spelet igång eller driva det i en viss riktning. Denna grupp har dock i regel inte som uppgift att reagera och agera så som de själva skulle göra i en verklig situation. Erfarenheterna från övningarna som beskrivs ovan indikerar att en oinvigd allmänhetsgrupp ger en annan, värdefull återkoppling på hur kommunikationen har fungerat.

En annan aspekt kan handla om effekten på själva övningen och på dem som övas. Studier bland svenska kommunaktörer visar att verklighetsanknutna och realistiska scenarier är viktiga faktorer för att öka motivationen till att delta i övningar (Enander m.fl., 2015). Övningar med någon form av direktkontakt och motpart med en verklig allmänhet kan bidra till en ökad realism för de övande, vilket i sin tur kan öka skärpan vid själva övningen samt skapa bättre förutsättningar för att dra lärdomar efteråt. I sammanhanget kan påpekas att även när det gäller medverkan av en spelad allmänhet är det viktigt att fundera igenom hur medborgare framställs i övningsscenariot och hur den framställningen påverkar utfallet av övningen i termer av träning och realism (Scott m.fl., 2015).

En tredje fråga handlar om hur människor reagerar på dramatiska och krisartade scenarier som utspelas i den egna miljön, exempelvis om detta kan påverka känslor av trygghet eller förtroende för beredskapen. Oroar man människor i onödan? Erfarenheterna från våra studier visar att det är mindre vanligt med ökad oro, men däremot vanligare med ökat intresse för och engagemang i lokala säkerhetsfrågor. Ökat intresse kan också innebära ökade krav och ett starkare ifrågasättande av den befintliga planeringen, vilket deltagande myndigheter och andra organisationer bör vara beredda på att möta och svara upp emot.

Slutsatser

Medborgarperspektivet på samhällets risk- och krishanteringsfrågor har kommit alltmer i fokus under senare år. Det handlar om delaktighet i beslut samt om dialog och kommunikation. Några forskare har beskrivit utvecklingen av riskkommunikation i samhället i termer av olika utvecklingsfaser (Fischoff, 1995; se även Warg, 2000). I en första fas handlade det om att experter skulle genomföra noggrann mätning och kalkylering av risker, och sedan berättade man för berörda medborgare vilka siffror man hade kommit fram till. I en andra fas började man ta viss hänsyn till människors reaktioner och oro – nu gällde det att inte bara förmedla siffror utan att sälja in dessa genom att exempelvis visa på fördelarna. I en tredje och ännu pågående fas har den sociala dialogen och kommunikationen kommit i fokus, där konsensus och tillit är viktiga delmål. En motsvarande utveckling kan spåras i debatten om hanteringen av samhällets risk- och säkerhetsfrågor mer generellt, där det betonas allt tydligare hur dessa frågor är djupt införlivade i sociala processer och förhållanden i samhället och att hänsyn måste tas till detta vid utformningen av beslutsprocesser.

Behovet av ett ökat engagemang och större delaktighet från allmänhetens sida i samhällets risk- och säkerhetsfrågor lyfts fram i olika sammanhang. De studier som har redovisats i detta kapitel kan även väcka reflektioner om betydelsen av att myndigheter och organisationer som arbetar med risk- och säkerhetsfrågor tar vara på och drar nytta av allmänhetens engagemang och delaktighet. Medborgarperspektivet kan ge värdefulla bidrag exempelvis för att:

- **Ge underlag för en mer realistisk planering inför risksituationer eller olyckor.** Det är viktigt att planer utformas utifrån så god kunskap som möjligt om hur berörda parter kan tänka och agera. Genom att exempelvis delta i övningar kan representanter för allmänheten medverka till att belysa andra infallsvinklar än de som vanligen omfattas av ”experter”, och därigenom också medverka till att identifiera svagheter i planeringen.
- **Öka förståelsen för hur information kan uppfattas i olika situationer och av olika grupper.** När man arbetar professionellt med risk- och säkerhetsfrågor är det viktigt att pröva sina egna antaganden om hur andra människor, med andra kunskaper och erfarenheter, uppfattar och tolkar den information man försöker förmedla.

6. Beredskap och varning

6. Beredskap och varning

Studier av hur människor agerar inför varningar om risk eller hot tillhör de mer etablerade områdena inom kris- och katastrofforskningen. Studier har särskilt fokuserat på hur människor uppfattar och reagerar på varningar kopplade till naturhändelser såsom orkaner eller höga vattenflöden. Viss uppmärksamhet har även ägnats åt frågan om förberedelser och beredskap i situationer där människor i sin vardag lever nära en riskkälla. Hur förenar man god beredskap med trygghet i det vardagliga livet? Det kan handla om boende kring industrianläggningar, kärnkraftverk eller andra högriskverksamheter. I detta kapitel presenteras teorier och empiri med anknytning till sådana varnings- och beredskapsfrågor utifrån såväl internationella som svenska erfarenheter.

Larmprocessen

Varningssystem syftar till att göra människor uppmärksamma på en överhängande fara, och signalera på vilket sätt de ska förbereda sig eller vidta åtgärder. Varningen kan gälla ett omedelbart förestående hot eller en redan inträffad händelse. I en varningsprocess som fungerar väl ingår ett antal steg. Figuren 7 visar en modell över förutsättningar för att människor ska agera adekvat i en larmsituation. Modellen är baserad på tidigare modeller av bland andra Mileti & Sorenson (1988).

För att kunna agera måste individen *uppfatta* varningen eller på annat sätt uppmärksammas på att en larmsituation råder. Individen måste vidare *tolka* varningen korrekt, *förstå* vad den innebär och inse att den gäller honom eller henne själv. För att kunna handla måste man *känna till* vilka åtgärder som bör vidtas, samt vara i stånd att *genomföra* dessa. För att individen sedan verkligen ska handla fordras att han eller hon upplever åtgärderna som *meningsfulla* och *möjliga att utföra* i den aktuella situationen.

Den här klassiska modellen över larmprocessen bygger till stor del på förutsättningen att människor nås av en varning exempelvis genom tyfon eller meddelande från ansvarig myndighet. Även när det gäller sådana förutsättningar illustrerar modellen ett antal sätt varpå människor kan ”falla igenom” under processens gång och missa att uppfatta och ta till sig varningen. Ett tydligt sådant exempel som dokumenterades även utifrån de boendes perspektiv inträffade i samband med ett klorgasutsläpp från en kemisk fabrik

på Hammarö utanför Karlstad en lördagskväll i januari 1990. I samband med klorgasutsläppet utlöstes signalen Viktigt meddelande till allmänheten, VMA, via tyfoner över centrala delar av samhället Skoghall. Innebörden i VMA-signalen är att man ska gå in och stänga dörrar och fönster, stänga av ventilationen och lyssna på radio. Larmarbetet försinkades emellertid i flera led av svårigheten för aktörerna att kommunicera med varandra, delvis beroende på en oväntat kraftig anstormning av samtal från allmänheten. Särskilt allvarlig var störningen i kontakten mellan SOS-centralen och radion, vilket ledde till att inga meddelanden i radio gick ut förrän drygt trettio minuter efter tyfonsignalen. Detta var också hela 20 minuter efter att signalen ”Faran över” hade utlösts (Hamrén & Nohrstedt, 1990).

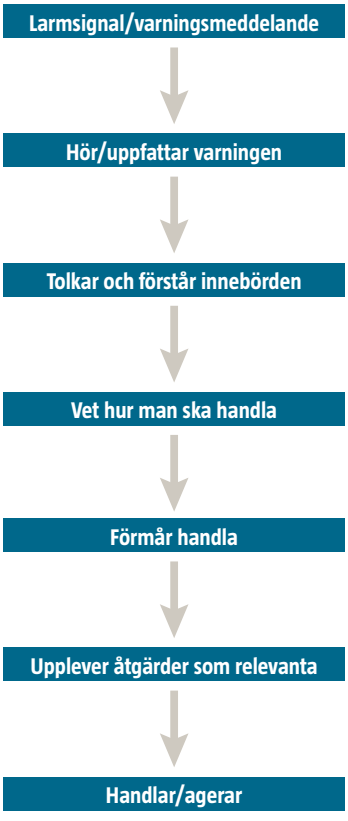

Figur 7. *Förutsättningar för att människor ska agera adekvat i en larmsituation. Efter Mileti & Sörenson (1988).*

I samband med händelsen beslöt Hammarö kommun att genomföra en egen undersökning i enkätform bland befolkningen, bland annat för att klargöra vilka problem och funderingar som kunde uppstå i samband med larmsituationen. Enkäten skickades ut till 5 500 hushåll. Cirka 40 procent av enkäterna återsändes besvarade. Av dessa gällde 2 027 svar individer som själva hade befunnit sig i området vid larmtillfället.

I figur 8 har empiriska data från de 2 027 svaren där individerna hade befunnit sig i själva området vid larmtillfället tillämpats i modellen över larmprocessen (Enander, 1990). Redan vid första punkten, att höra larmet, faller en fjärdedel av de svarande bort. De hade helt enkelt inte hört något. Av dem som hade hört hade cirka 70 procent varit övertygade om att något allvarligt hade inträffat. Övriga 30 procent trodde att det handlade om en övning eller ett falsklarm, alternativt kunde inte klart identifiera signalen. Ytterligare 6 procent har fallit bort därför att de inte visste hur de skulle handla. Av den återstående gruppen som hört, förstått innebörden och vetat hur de ska handla ringde var fjärde minst ett samtal, och var tionde angav att de hade haft något problem i samband med larmet utöver att radion inte sände information.

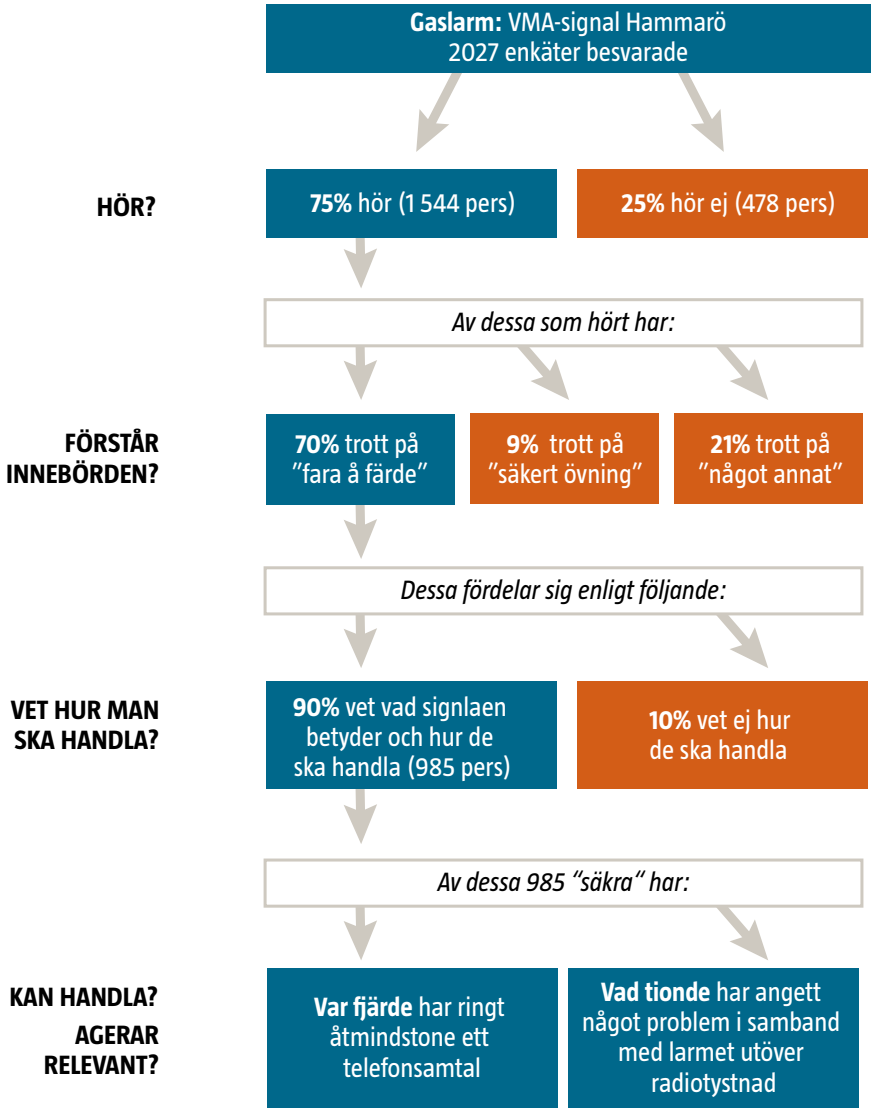

Figur 8. *Erfarenheter från larmning av allmänheten i samband med ett klorutsläpp på Hammarö.*

Reaktioner på varningar

Erfarenheterna från händelsen på Hammarö speglar flera av de problem som har diskuterats i forskningslitteraturen om varning och varningsprocesser (Mayhorn & McLaughlin, 2014). Kunskaperna inom området är till stor del hämtade från varningar inför stormar, orkaner, översvämningar eller andra naturhändelser som man i någon mån kan förutse när och var de kommer att inträffa.

Varningens nyckelkomponenter

Mayhorn & McLaughlin lyfter fram och problematiserar ett antal nyckelkomponenter av betydelse för hur människor tar emot och reagerar på varningar. I korthet handlar dessa om:

Varningskällan. Varningskällan kan vara officiella källor och myndigheter, men även medier, vänner och bekanta. Om källan bedöms vara trovärdig är människor mer benägna att agera, och om den bedöms som mindre trovärdig söker man i regel mer information även från andra källor.

Varningskanaler. Varningar kan förmedlas via olika kanaler: i fysiska möten, via telefon, via tyfon, i radio, i tv, på internet och så vidare. Det kan vara viktigt att informationen når ut snabbt, men det är även viktigt att den når rätt målgrupp – och helst enbart den berörda gruppen.

Budskapet. När det gäller budskapet är det betydelsefullt både *vad* som förmedlas och *hur* det förmedlas. Ett varningsbudskap bör klargöra:

- Risken eller hotet och hur det kan ta sig uttryck och påverka människor.
- Var hotet är lokaliserat?
- Tidsaspekter, hur snabbt hotet kan förväntas inträffa?
- Råd om hur människor bör agera.

Hur bör varningar utformas?

I haverikommissionens rapport från diskoteksbranden i Göteborg 1998 diskuterades problematiken med varning (Statens haverikommission, 2001). I rapporten presenterades också några generella principer och konkreta råd som bildar en enkel checklista för hur varningar bör utformas:

- Varningar ska ges vid rätt tidpunkt och plats.
- Varningar ska vara tydliga, specifika och kunna skiljas ut från bakgrundsinformationen för att fånga uppmärksamhet.
- Informationen i varningen ska vara av lagom omfattning och lätt att förstå.
- Varningar ska innehålla tydliga och realistiska instruktioner om vad man ska göra.
- Varningar ska ange vad som händer om man inte följer varningen.
- Varningar ska inte ges när de inte behövs, och exempelvis ska inte riskområden göras större än nödvändigt.
- Man ska se till att människor respekterar ett riskområde och belöna detta beteende.
- Varningsbudskapet och den som förmedlar detta ska vara trovärdiga.
- Antalet falska larm ska minimeras.

Mottagarens reaktioner

Den kanske vanligaste reaktionen inför varningsmeddelanden är misstro. Människor tenderar att söka normala förklaringar till fenomen de observerar. Det innebär att det ibland har visat sig nödvändigt att använda drastiska metoder för att tydliggöra faran. Innan de reagerar på ett varningsbudskap brukar människor söka bekräftelse genom olika informationskällor, såsom genom att fråga andra eller via medier. Även i samband med en så drastisk händelse som attacken mot World Trade Center 2001 dröjde många människor kvar under avsevärd tid för att avsluta det de höll på med eller söka bekräftelse från andra (Gershon m.fl. 2007; 2011).

Flera modeller har utvecklats för att beskriva hur människor tar emot varningar och fattar beslut i varningssituationer. En relativt enkel modell utvecklades av Perry (1989). Modellen lyfter fyra variabler som har visat sig vara av grundläggande betydelse för individens reaktioner på varningssignaler:

- Familjekontext
- Tillgång till en adaptiv plan
- Upplevd personlig risk
- Tilltro till varningsbudskapet

Familjekontext syftar på den ofta dokumenterade erfarenheten att familjer agerar som en enhet, och att första prioritet för de enskilda medlemmarna i familjen är att kontakta varandra och agera gemensamt. Det är inte alltid så att samhällets beredskap för nödsituationer tar hänsyn till detta välkända faktum. *Tillgång till en plan* som kan anpassas till situationen innebär att man tidigare har tänkt igenom vad man ska göra i en nödsituation och har en beredskap för olika möjligheter. *Upplevd risk* samt *tilltro till varningens budskap* handlar om aspekter som ofta kan tolkas på olika sätt om inte faran är mycket påtaglig och omedelbart hotande. Feltolkning av signaler har ofta förekommit i varningssituationer. Vid olyckan i Bhopal 1984 missuppfattade till exempel många människor varningssignalens innebörd och trodde att en brand brutit ut i anläggningen. Många sprang därför dit, varav flertalet omkom.

En något mer nyanserad och processinriktad modell är den så kallade *Protective Action Decision Model*, som fortlöpande har utvecklats och förfinats (Lindell & Perry, 2012). Modellen liknar i mångt och mycket andra stadiemodeller för agerande inför risk och hot (se kapitel 4), men lägger särskilt stor tonvikt vid beteenden som är inriktade mot en specifik händelse snarare än generella livsstilsförändringar. Modellen har också mer fokus på hur individen uppfattar olika typer av skyddsåtgärder, exempelvis riktade mot skydd av person, ägodelar eller andra tillgångar, inför en sådan händelse. Den här typen av mer nyanserad modell har särskild relevans när man söker förklaringar till att människor vidtar vissa åtgärder men inte andra, och har exempelvis tillämpats i samband med studier av människors villighet eller ovilja att vidta olika typer av översvämningsinriktade åtgärder (Terpstra & Lindell, 2012).

Falsklarm

Det kan ligga en svår avvägning mellan å ena sidan behovet av ett känsligt varningssystem som kopplas in så snart det uppstår en fara, och å andra sidan risken för upprepade falsklarm som kan göra att människor blir mindre benägna att tro på varningsinformationen när det verkligen är allvar.

I en serie numera klassiska experimentella studier av falsklarmseffekten fann Breznitz (1985) bland annat att effekten förstärks ju senare larmet avblåses, samt att intensiteten i effekten ökar ju större sannolikhet som förknippas med hotet. I samma serie av studier fann man vidare vid jämförelser mellan olika individer att ju starkare rädsla man upplevde i samband med det första hotet (det vill säga ju mer man tog hotet på verkligt allvar), desto kraftigare var den efterföljande falsklarmseffekten. Dessa resultat skulle kunna tyda på en verklig konflikt mellan det önskvärda i att öka människors beredskap att ta larm på allvar och risken för att de reagerar negativt om inte hotet inträffar.

Att falsklarmseffekten uppträder vid experimentella studier är ganska väl belagt, men däremot är det mer oklart i vilken mån effekten faktiskt uppstår vid verkliga larmsituationer. Empiriska studier av falsklarm kopplade till orkan- eller tornadovarningar visar exempelvis delvis motstridande resultat (Barnes & Gruntfest, 2007; Ripberger m.fl., 2015). I flera fall har man inte kunnat visa att allmänheten har tappat förtroende för varningssystem, trots uppmärksammade falska larm. I vissa fall kan sådana falsklarm snarare bidra till ökad uppmärksamhet och en mobilisering av beredskap hos de boende i det hotade området. I en detaljerad studie baserad på tornadodrabbade områden i USA kunde Ripberger och kollegor (2015) visa att en nyckelfaktor i sammanhanget tycks vara hur människor uppfattar tillförlitligheten i varningssystemet. Den uppfattningen påverkas av frekvensen falsklarm och även frekvensen uteblivna larm vid faktiska händelser, men också av andra faktorer såsom erfarenhet och demografiska variabler. Förtroendet för systemet i sin tur påverkar handlingsintentionerna. Så länge människor har fortsatt förtroende för systemet påverkar inte förekomsten av falsklarm intentionerna att agera nästa gång i någon större utsträckning.

Ett sätt att minska eventuella falsklarmseffekter som har förespråkats av flera är att utveckla mer differentierade varningssystem med ett antal ”upptrappningssteg”, där de senare stegen löper mindre risk att aktiveras annat än i en verkligt skarp situation. Varningssystemen skulle därmed löpa mindre risk att drabbas av falsklarmseffekt (Mikami & Ikeda, 1985; Streeter, 1991). Breznitz (1985) föreslår även åtgärder som är mer inriktade på individers tolkning av situationen, till exempel att på olika sätt försöka reducera den upplevda ”kostnaden” av att ha vidtagit åtgärder som visat sig vara onödiga. Att förklara varför larmet gavs och ge anledningar till att faran felbedömdes kan vara viktig information i detta sammanhang. Sorenson & Mileti (1987) ger flera exempel från bland annat orkanvarning där myndigheter har dragit sig för att utfärda varningsmeddelanden och evakueringsrekommendationer av oro för konsekvenser för dem själva om de återigen skulle ha gjort en felbedömning.

Individers beredskap inför hot

Hur människor reagerar i en larmsituation beror till stor del på vilken beredskap de har innan händelsen inträffar. Om man har tänkt igenom det som skulle kunna inträffa och vad man i så fall ska göra, det vill säga har det som Perry (1989) kallar för en adaptiv plan, så är man bättre rustad för att agera i den akuta situationen. Ett problem med beredskap i vardagen är dels att människor inte tror att de själva kommer att drabbas av något (”det händer inte mig”), dels att riskbilden är komplex och oklar.

För människor som bor i närheten av en påtaglig riskkälla kan det finnas mer tydliga scenarier att ha en beredskap inför, samt en tydligare markering från samhällets sida beträffande behovet av en sådan beredskap. Kärnkraftslänen utgör tydliga exempel på områden där samhället satsar särskilt på god beredskap hos såväl myndigheter och ansvariga som hos befolkningen. Det har därför också varit av särskilt intresse att följa upp hur olika grupper uppfattar beredskapen i dessa områden.

Exempel – Larm och beredskap i svenska kärnkraftslän

År 1990 började ett nytt system för inomhusvarning med så kallade RDS-mottagare (Radio Data System-mottagare) att provas ut i den inre beredskapszonen kring de svenska kärnkraftverken. Införandet av det nya systemet var långt ifrån problemfritt. Dels inträffade falsklarm flera gånger, även mitt i natten, dels fungerade inte larmet vid planerade provtillfällen. Säkerheten i systemet och allmänhetens förtroende för det ifrågasattes, inte minst i lokala medier. I samband med att dessa problem fortsatte genomförde vi i mitten av 1990-talet intervju- och enkätstudier angående upplevelser och reaktioner hos de boende kring kärnkraftverken i Barsebäck och Ringhals (Enander & Johansson, 1995). På så vis fick vi möjlighet att studera riskuppfattning och beredskapstänkande hos människor som bor i närheten av en känd och omstridd riskkälla.

Trots att större delen av respondenterna – i synnerhet i Ringhalsområdet – redovisade problem med sina mottagare, hade erfarenhet av fel i samband med provlarm och bedömde tillförlitligheten i systemet som låg, så tycktes inte detta påverka känslan av beredskap och tilltro till myndigheter i någon större utsträckning. Vi försökte granska närmare vari känslan av god beredskap bestod. Viktiga faktorer i upplevelsen av god beredskap visade sig vara gott förtroende för myndigheter och känslan av att vara välinformerad. Egna positiva eller negativa erfarenheter av beredskapssystem och åtgärder visade sig ha ett litet eller inget bidrag.

I samband med studien ställde vi följande fråga till de boende kring Ringhals och Barsebäck: *Vad tror du själv att du skulle göra vid en larmsituation i ditt område*? Utifrån undersökningsdeltagarnas svar fann vi fyra grundläggande handlingsmönster som kan karakteriseras enligt följande:

- Följa myndigheters råd
- Avvakta och se
- Vidta försiktighetsåtgärder
- Lämna området

I vilken grad man tänkte sig agera på olika sätt visade sig vara starkt relaterat till förtroendet för information från olika källor och till förtroendet för myndigheter och deras beredskap. De som sannolikt skulle *följa myndigheters anvisningar* visade sig i hög grad tro på officiella informationskällor, tyckte sig vara välinformerade och hade hög tilltro till myndigheters beredskap. Intentionen *att lämna området* var däremot relaterad till att tro sig själv kunna påverka sin egen situation i högre grad (och inte inta en förnekade eller uppgiven inställning) samt till lägre förtroende för myndigheters information och beredskap. Resultaten visar att bland annat förtroende och attityder till egna kontrollmöjligheter har betydelse för hur man kan tänka sig agera i en larmsituation.

Risk och förtroende

Betydelsen av förtroende och tillit när det gäller riskupplevelser har rönt betydande intresse under senare år (Slovic, 2000). Tillit till experter och myndigheter tycks ha större betydelse när kunskapsnivån är låg (Viklund, 2002). När man inte kan förstå eller bedöma en risk själv blir det desto viktigare att känna tillit till andra. När de boende i den inre beredskapszonen ombads bedöma hur väl förberedda olika parter var inför en larm- eller olyckssituation bedömde de *bäst* beredskap hos myndigheter, och därefter hos sig själva. De bedömde *sämst* beredskap hos andra eller hos folk i allmänhet. I flera studier har vi funnit att människor bedömer att beredskapen i samhället är bättre än deras egen personliga beredskap. Men vi kan även notera att människor tenderar att bedöma att de själva är något bättre förberedda än folk i allmänhet. Precis som vi tenderar att tro att det ”inte händer mig” tycks vi även tro att vi är något bättre rustade än andra att hantera situationen om den faktiskt skulle uppstå.

Lindell & Whitney (2000) fann liknande resultat i en studie av beredskap inför jordbävningar bland hushåll i Los Angelesområdet. De tillfrågade menade att de själva var något bättre förberedda än övriga familjemedlemmar och vänner, men bäst beredskap tillskrev de nationella och inomstatliga instanser.

I vår studie i kärnkraftslänen framgick tydliga förväntningar på att myndigheter ska hantera olika situationer och vidta åtgärder. Människor bedömde myndigheters beredskap som relativt god, till och med i situationer där det hade uppstått uppenbara fel och brister i planeringen och handläggningen. För ansvariga myndigheter kan resultaten först ge en känsla av lättnad. Förtroendet för beredskapen tycks vara rätt stabil och rubbas inte så lätt. Vissa forskare har dock påpekat att det finns en potentiell fara i hög trovärdighet (Otway & Wynne, 1989). De menar att ju större tillit medborgarna har till att myndigheter och organisationer är kapabla att ta hand om beredskap och säkerhet, desto mindre vaksamma och aktiva är de själva. Det finns därför anledning att myndigheter och ansvariga med jämna mellanrum även frågar sig om samhällets förmåga och vaksamhet motsvarar och lever upp till den tillit som tycks hysas av medborgarna (Enander, 2011).

Senare forskning betonar alltmer betydelsen av en bredare delaktighet från hela samhället när det gäller att planera för varning och andra åtgärder vid svåra händelser, inte minst med syftet att etablera förtroendefulla relationer (se till exempel Mayhorn & McLaughlin, 2014).

Utrymning

Kunskaper om människors beteende inför utrymningsbeslut hämtas till stor del från klara och relativt entydiga situationer, som i samband med orkanvarningar, översvämningar eller liknande. Ofta rör det sig om samma områden som redan har drabbats upprepade gånger. Trots en relativt klar hotsituation och tidigare erfarenhet inom området är ändå misstro den vanligaste initialreaktionen (Vogt & Sorenson, 1987). Sociala faktorer spelar stor roll i alla skeden vid utrymning (se till exempel Dash & Gladwin, 2007; Fitzpatrick & Mileti, 1991; Lindell & Perry, 1992). Den omedelbara reaktionen inför situationen är att söka bekräftelse, vanligen hos släkt, vänner

och grannar. Beslutet att utrymma sker familjevis, där familjer med barn är generellt mer benägna att utrymma. En vanlig erfarenhet har varit att människor helst söker skydd hos vänner eller bekanta, och tenderar att ha en mer negativ uppfattning om de skyddsmöjligheter som anordnas av myndigheter.

Den generella erfarenheten är att människor är obenägna att utrymma även i mycket tydliga hotsituationer, samt att de tenderar att skjuta upp utrymningen till så sent som möjligt. Forskningen inom området har till stor del intresserat sig för anledningarna till att människor hörsammar eller inte hörsammar officiella varningar och uppmaningar att evakuera ett område. En annan aspekt som har ägnats mindre intresse är det som ibland kallas *skuggevakuering*[18], det vill säga att människor evakuerar spontant utan att de har uppmanats att göra det (Dash & Gladwin, 2007). Ett sådant exempel i större skala är händelserna i samband med reaktorolyckan vid Three Mile Island i Harrisburg 1979, där en omfattande spontanevakuering uppstod bland de boende i området kring reaktorn. Detta inträffade efter att delstatens guvernör hade utfärdat en rekommendation att gravida och förskolebarn skulle lämna området. Flera uppföljningar (se van der Pligt, 1992 för en översikt) ger en inblick i hur olika aspekter av situationen bidrog till att människor hade tolkat den på olika sätt.

Den främsta anledningen till att människor utrymde Harrisburg uppgavs vara att situationen föreföll farlig och livshotande, något som visade sig höra starkt samman med att informationen upplevdes som motsägelsefull och otydlig (Lindell & Perry, 1992). Andra skäl var att man önskade undvika en tvångsevakuering eller att man ville skydda sina barn. De som inte utrymde uppgav i första hand fatalistiska skäl såsom att ”det ligger i Guds händer”, att man avvaktade ett besked om utrymning från myndigheterna eller att man inte ansåg att det fanns någon fara. Det senare skälet var vanligare bland äldre. Händelsen exemplifierar hur en oklar situation kan ge upphov till helt skilda tolkningar hos olika individer. Varje familj gjorde sin egen riskbedömning och agerade till stor del utifrån sin tolkning av hotet och av det egna ansvaret för och möjligheterna till handling.

18. Eng. *shadow evacuation.*

Utrymning i Sverige

Ett av de få exemplen på en större organiserad utrymning i fredstid i Sverige inträffade i Kävlinge 1996. I samband med att ett godståg lastat med ammoniak spårade ur evakuerades 9 000 människor under nästan ett dygn. Utrymningen avlöpte lugnt och har i uppföljningsstudier bedömts som lyckad ur flera synvinklar (Jarlbro m.fl., 1997). Framgången har bland annat tillskrivits god beredskap och ett utvecklat krismedvetande hos såväl myndigheter som allmänheten i området (Barsebäcksområdet), samt att man lyckades väl med att ge entydig och relevant information till de berörda. Den oro som kunde märkas hos allmänheten handlade till största del antingen om oro för stölder och plundring, eller om omsorg om äldre anhöriga eller husdjur.

Betydligt mer komplicerade exempel är erfarenheterna av utrymningar i samband med skogsbranden i Västmanland 2014 och senare även vid bränderna under sommaren 2018. Analyser av hanteringen av händelsen i Västmanland har pekat på flera problem i samband med evakueringen, som stundtals präglades av kommunikationsbrist och förvirring (Crismart, 2015). Oklarhet och otydlighet i budskapen gav i sin tur spelrum för olika tolkningar hos berörda grupper.

Slutsatser

Att skapa en god beredskap för faror och att varna människor när faran närmar sig har visat sig vara svårt. Översvämningsforskaren Handmer (2000) förutser att det kan komma att bli en allt svårare uppgift. Hans något pessimistiska syn bygger på betydelsen av det han kallar ”gemensam uppfattning”. För att varningar ska fungera menar han att människor måste dela en gemensam syn och tolkning, vilket blir allt svårare att bygga upp i ett samhälle karakteriserat av mångfald och individualisering. Kunskap om hur varningar ska förmedlas och om hur beredskap kan byggas upp blir därför allt viktigare.

Några huvudpunkter utifrån de erfarenheter som har beskrivits i detta kapitel kan sammanfattas enligt följande:

- Den samlade bilden från forskningen om varning och varningsprocesser visar på ett antal såväl person- som situationsrelaterade faktorer som kan påverka den enskilda individens tolkning av signaler. Varning bör alltså betraktas som en social process. Generellt ligger problemet i att få människor att ta larmet på allvar, snarare än i att de skulle överreagera.
- Modern teknologi öppnar nya möjligheter för att sprida information i samband med olyckor och nödsituationer, men hur dessa används och bör användas behöver studeras närmare. Kunskapen om att människor tenderar att söka information från flera källor samt behöver bekräftelse av uppgifter innan de agerar visar på betydelsen av att information från myndigheter kommer ut snabbt och är trovärdig och samstämmig.
- Riskbilden i dag karakteriseras i hög grad av diffusa och osäkra hotscenarier, där den enskilda individen är starkt beroende av andra för att kunna förstå och hantera sin situation. Detta medför att det kan komma att bli allt viktigare att människor har förtroende för myndigheter och ansvariga i beredskapen för svåra samhälleliga händelser, men även att dessa instanser har en förmåga som kan motsvara det förtroendet.

7. Agerande vid olyckor och akuta hot

7. Agerande vid olyckor och akuta hot

Vår bild av hur människor agerar i svåra situationer kan lätt påverkas av rapporteringen av enskilda händelser i medierna, eller av dramatiska skildringar i populära katastroffilmer. Här framhålls ofta panik, kaos och förvirring. I detta kapitel tittar vi närmare på mänskligt agerande under hot utifrån den kunskap som har byggts upp genom systematiska uppföljningar av faktiska händelser samt vetenskaplig teori. Här framträder en något mer nyanserad bild av hur människor möter och hanterar fara. I detta kapitel handlar det om akut fara och nödsituationer, exempelvis bränder, olyckor och plötsliga naturkatastrofer. I nästa kapitel behandlas diffusa situationer där hotet är osäkert eller smygande.

Olyckor ur ett beteendevetenskapligt perspektiv

I den beteendevetenskapliga litteraturen betonas att en olycka inte enbart kan ses som en fysisk händelse – exempelvis som ”en brand i lägenhet” eller ”en kollision mellan två fordon” – utan i högsta grad även utgör en *social* och *psykologisk* händelse. Den kände katastrofforskaren och sociologen Henry Quarantelli brukade påpeka att *alla katastrofer*[19] är *sociala händelser* (1998). Han syftade på att alla olyckor och kriser ger upphov till en social dynamik som påverkar och påverkas av händelseutvecklingen. Kraften i den sociala dynamiken beror bland annat på vilken betydelse en händelse tillmäts i samhället. Vid en större olycka där många drabbas kollektivt sätts en social dynamik i rörelse som även påverkar hur den enskilda individen upplever och reagerar på händelsen. På så vis kan upplevelsen av att vara med om en brand i det egna hemmet skilja sig från upplevelserna vid brand i ett helt bostadsområde, även givet likvärdiga personliga förluster i termer av materiell förstörelse och egna skador.

19. På engelska används begreppet *disasters,* vilket saknar svensk motsvarighet.

Små och stora olyckor

Weisaeth (2005) har sammanfattat några av skillnaderna mellan individuella och kollektiva skadehändelser, trauman, i en översikt som återges i bearbetad form i tabell 3.

FASER	KOLLEKTIVT TRAUMA	INDIVIDUELLT TRAUMA
Påverkansfas – påverkan på den eller de drabbade	**Dödshot** intensitet, varaktighet **Kroppsskador eller fysisk utmattning** allvar, lokalisation **Vittnesupplevelser**, anhöriga dödade, grad av hjälplöshet – egen och andras **Ansvarsbörda** omsorgsansvar, omöjliga val	**Dödsfara** intensitet, varaktighet **Kroppsskador eller fysisk utmattning** allvar, lokalisation
Räddningsfas	**Behov > resurser**	**Behov ≅ resurser**
Efter händelsen – posttraumatiska faser	Kan kännetecknas av symtomsmitta, synkronisering av stressreaktioner, bearbetning i grupp, det altruistiska samhället och även förlust av eller konflikter i gemenskapen	Isolerat öde
Kontakt med:		
Medier	++	(+)
Politiker	++	0
Kungahus	++	0
Kyrka	++	+
Hälso- och sjukvård	++	++
Polis, räddningstjänst	++	++

Tabell 3. *Individuellt kontra kollektivt trauma (omarbetat efter Weisaeth, 2005).*

Av översikten framgår att ett kollektivt trauma kan medföra ytterligare påfrestningar hos den drabbade, i form av upplevelser som är relaterade till andra människors utsatthet som man bevittnar eller kanske tar på sig ansvaret för. Berättelser från överlevande från förlisningen av Estonia ger tydliga exempel på hur sådana upplevelser kan bidra till känslor av skuld och till svårbearbetade minnesbilder (Wallenius, 1996). Men när det gäller den akuta fasen i en händelse kan det även utvecklas en kollektiv känsla av gemenskap och mot-

ståndskraft, där människor har kunnat hjälpa och stödja varandra och till och med ta risker för att undsätta andra drabbade. Sådan kollektiv resiliens har beskrivits bland annat i samband med terrordåd, exempelvis vid 7 juli-bombningarna i London 2005 (Drury m.fl., 2009).

Av översikten framgår även att en väsentlig bidragande aspekt av kollektiva trauman handlar om vad som händer efter själva olyckan. Det handlar om såväl mobilisering av samhällets resurser som den uppmärksamhet som riktas mot olika berörda grupper från medier och andra aktörer. Beroende på hur den samhälleliga responsen utvecklas kan den kollektiva mobiliseringen upplevas på olika sätt av olika individer. Uppmärksamhet och insatser från samhällets sida kan vara såväl ett stöd som en belastning. Det är lätt att schablonmässigt betrakta mediebevakning som negativ och påträngande, men så behöver det inte nödvändigtvis vara (Scanlon & McCullum, 1999). I en uppföljning bland överlevande från Utöya, varav nästan samtliga hade varit i kontakt med medier, framkom exempelvis att flertalet hade mestadels positiva erfarenheter av att medverka i intervjuer och reportage (Thoresen m.fl., 2014). Man bör dock notera att en mindre andel (cirka 12 procent i undersökningen) fann kontakten stressande och påfrestande. Den gruppen karakteriserades även av högre frekvens posttraumatiska symtom.

Upplevda orsaker till händelsen

En annan faktor som påverkar tolkningen av en större olycka eller ett kollektivt trauma är orsaken, eller det som människor uppfattar som orsaken, till olyckan. Weisaeth (2005) klassificerar fyra olika typer av orsaksförhållanden relaterade till hot eller olyckor:

- Naturkatastrofer
- Mänskliga misstag
- Mänsklig försummelse
- Mänsklig ondska

Olyckor som uppfattas som naturkatastrofer accepteras vanligen som slumpmässiga och kan omfattas av en naturlig fatalism, ”det är sånt som händer”. Mänskliga misstag eller försummelser väcker däremot förebråelser och kritik samt kan leda till förlust av förtroende. Försummelserna behöver inte enbart handla om orsaken till händelsen, utan även dess hantering. I Sverige har vi sett flera exempel på hur en svår situation förvärras om ansvariga myndigheter upp-

fattas som oengagerade eller inkompetenta i att hantera situationen. Ett olyckligt formulerat pressmeddelande eller en ansvarig minister som väljer att göra ett teaterbesök i direkt anslutning till en svår samhällskris kan signalera bristande engagemang och förståelse. När det sedan handlar om händelser till följd av mänsklig ondska i form av direkt våld eller illvilja kan dessa upplevas som djupt kränkande och ge upphov till en våldscykel där den drabbade upplever det legitimt med egna aggressiva handlingar och vedergällningar. Reaktioner påverkas alltså inte bara av själva händelsen, utan i hög grad även av hur orsaken tolkas.

Tolkning av orsakssamband har sociala och kulturella rötter. Utifrån empiriska studier i sju europeiska länder utvecklade Cornia m.fl. (2016) ett ramverk för att beskriva olika sätt att uppfatta risk- och krishändelser, med implikationer för hur medborgare upplevde ansvars- och hanteringsfrågor. Tre nyckelfaktorer i utvecklingen av ramverket handlade om för det första hur krishändelser och orsaker till dessa uppfattades, sedan om förtroende för myndigheter och institutioner samt slutligen om uppfattningar om ansvar och skuld. Intressant nog identifierades Sverige vara starkt orienterat mot ansvar hos staten, karakteriserat av förtroende för myndigheter, uppfattningen att risker kunde kontrolleras och att ansvaret för detta främst låg hos myndigheter och staten. Som kontrast kan nämnas en mer fatalistisk syn hos italienare och ungrare (att krishändelser inte kan förebyggas eller förhindras) och en mer individorienterad syn hos nederländare (individen har ett betydande eget ansvar).

Social dynamik vid svåra olyckor

Vid en olycka eller svår påfrestning på samhället kan ett antal olika grupper urskiljas som berörs på olika sätt och som kan behöva olika former av omhändertagande och stöd. Michel och kollegor (2001) identifierar följande grupper:

Direkt drabbade

- Döda
- Överlevande, kroppsligt skadade
- Överlevande, ej kroppsligt skadade
- Personer som arbetar inom olycksområdet och med särskilt ansvar
- Anhöriga och vänner till döda och överlevande
- Personer i omgivningen, medresenärer, arbetskamrater.

Indirekt drabbade

- Räddningstjänstens personal
- Polis
- Ambulanspersonal
- Övrig räddningspersonal: militär personal, bärgningspersonal, frivilliga och andra
- Sjukvårdspersonal
- Socialtjänsten och kyrkans personal
- Representanter för massmedierna
- Åskådare och övriga.

Vid en mycket stor händelse som påverkar större delen av samhället kan listan kompletteras med olika kategorier av beslutsfattare, experter och ansvariga inom de olika organisationer som kan beröras. Kategorin *åskådare* och *övriga* innefattar då nästan samtliga medborgare som tar del av händelsen genom medier och andra kanaler. Vissa grupper bland allmänheten kan bli särskilt berörda i kraft av sina yrken eller av händelsens geografiska läge. Efter Tjernobylolyckan 1986 var det särskilt lantbrukare i vissa delar av Sverige som berördes. När skogsmiljöer förstörs av orkaner eller svåra bränder drabbas de som bor eller äger mark i området, men för vissa grupper innebär händelsen även förlust av värden förknippade med familjetradition och framtidstro. Efter händelser som Lockerbieflygkatastrofen i Skottland, 1988 eller olyckan med rymdfärjan Columbia i USA 2003 berördes boende i vissa områden särskilt genom att vrakdelar och kvarlevor föll ned och spreds i området.

Människor kan vara direkt berörda genom egna förluster och upplevelser, men även indirekt genom social gemenskap och identifiering med dem som drabbats. Så berörde exempelvis händelserna i Oslo och på Utöya hela norska folket mycket starkt (Thoresen m.fl., 2012). Vid sådana extremt omfattande händelser kan de indirekt berörda räknas globalt, såsom exempelvis vid terrorattacken mot World Trade Center 2001, i samband med tsunamivågen i Sydostasien på annandagen 2004 eller vid kärnkraftskatastrofen vid Fukushima 2011. De är exempel på katastrofer som människor över hela världen kunde bevittna och beröras av via medier, inte minst på grund av det starka symbolvärdet i dessa händelser.

Stress vid akuta situationer

I sin översikt av stressrelaterad forskning ger Larsson och kollegor (2003, s. 172–174) en sammanfattande beskrivning av akuta stressreaktioner med utgångspunkt i att dessa omfattar hela människan. Reaktionerna inkluderar fysiologiska och motoriska förändringar, samt förändrad tankeverksamhet i form av påverkan på funktioner som varseblivning, bedömning, problemlösning och social anpassning. Stressreaktioner innefattar även känslor som rädsla, ångest, vrede eller skam.

Stressreaktioner av den typ som exemplifierats ovan påverkar på olika sätt människans förmåga att agera i en nödsituation. Vissa reaktioner kan bidra till att mobilisera kroppen för flykt eller kamp. Överlevare från svåra olyckor beskriver ibland att de har upplevt ökad fysisk förmåga och styrka i ett akut överlevnadsläge (se till exempel Härstedt, 1995). Andra reaktioner kan dock försämra förmågan att orientera sig, bedöma situationen samt fatta beslut i svåra lägen. Det ”tunnelseende” som ofta beskrivs i nödsituationer kan exempelvis innebära att man inte uppmärksammar all information i omgivningen (Wallenius, 2001b).

Det är naturligtvis viktigt att möjliga effekter av stressreaktioner beaktas vid planeringen och utformningen av nödutrustning, utrymningsvägar och andra åtgärder för agerande vid olyckor. I en översiktsartikel om byggnadssäkerhet och beteende vid bränder påpekar Kobes m.fl. (2010) betydelsen av att utveckla och tillämpa kunskap inte bara om vad människor gör i svåra brandsituationer, utan även om varför de agerar som de gör och vilka drivkrafter som påverkar beteendet.

Psykologisk stressteori

Psykologisk stressteori ger en utgångspunkt för att förstå människors agerande under akut hot. Stressteori rymmer i sig flera olika inriktningar (Larsson m.fl., 2003). Ett synsätt som till stor del kan sägas ha präglat modern kris- och katastrofforskning tar sin utgångspunkt i den psykologiska modell som har utvecklats av Lazarus och hans kollegor (Lazarus & Folkman, 1984).[20]

20. Teorin och dess utveckling finns väl beskriven och tillämpad i svensk forskningslitteratur. För närmare beskrivning av teorin, se följande källor: Enander m.fl., 1993; Wallenius, 1996; Wallenius, 2001a, 2001b; Larsson m.fl., 2003; Ekman & Arnetz, 2005.

Kärnan i det stressteoretiska synsättet kan sammanfattas enligt följande:

- ”Sanningen bor i betraktarens öga”, vilket innebär att individen formar sin egen bild av världen genom att tolka sinnesintryck och erfarenheter.
- Individens tolkningsprocess innefattar två grundfrågor: för det första ”är det hotfullt?” och för det andra ”vad kan jag göra?”. Dessa två frågor speglar individens bedömning av det yttre hotet samt av sina egna möjligheter att handla.
- Individens försök att bemästra situationen fyller två funktioner. Den första funktionen är riktad mot situationen eller problemet, så kallad probleminriktad stresshantering. Den andra riktas mot de känslor som väcks, exempelvis rädsla eller vrede, så kallad känsloinriktad stresshantering.

Ett stressteoretiskt synsätt på akuta hotsituationer har flera viktiga implikationer. En sådan implikation är att individer kan förväntas tolka situationen på olika sätt och att det är tolkningen, och inte ”objektiva” förhållanden, som utgör grunden för handlingen. Tolkningen gäller både faran och den egna handlingsmöjligheten. Om man inte tror sig kunna göra något kommer man troligen att förbli passiv även om det ”objektivt” sett finns möjligheter att rädda sig undan faran. En annan viktig implikation är den att handlingar som kan förefalla passiva och icke ändamålsenliga kan ha en funktion för individen genom att hjälpa denna att hantera sina känslor. En vanlig sådan strategi kan vara förnekande, vilket innebär att man försöker bortse från faran och fortsätta som om ingenting har hänt.

Forskning om vad människor har upplevt i samband med akuta hotsituationer är förknippad med många svårigheter, såväl praktiska som etiska. Våra kunskaper om sådana upplevelser är därför begränsade och bygger till stor del på minnen som fångas i intervjuer eller enkäter, ibland långt efter händelsen, och hos ett begränsat urval av människor som vill eller orkar dela med sig (Enander & Wallenius, 1999). Uppföljningar bland annat av överlevande från utrymningen av World Trade Center 2001 (Gershon m.fl., 2011) och från massakern på Utöya (Jensen m.fl., 2015) ger dock en inblick i hur sådana strategier kan te sig inför de mest extrema hotsituationer. Ungdomarna på Utöya berättar om såväl probleminriktade som känsloinriktade hanteringsstrategier, de senare i form av att ”jag intalade mig själv att jag skulle klara detta”.

Beteende i nödlägen

Stressreaktioner är gemensamma för alla människor. Ett antal olika situations- och individrelaterade faktorer har dock betydelse för hur enskilda individer reagerar i en viss situation.

Socialt sammanhang

Kunskap om den sociala ram inom vilken en olycka eller katastrof utspelar sig har betydelse för förståelsen av människors handlingar. I samband med bränder hävdar Canter (1990) att människor till stor del försöker följa vad han kallar det *rollmanus* som de har påbörjat innan olyckan inträffade, eller som de vanligtvis följer. Ett rollmanus är knutet till såväl individens roll och pågående aktivitet som till den plats där individen befinner sig. Det handlar om de vanor och beteenden som hänger samman med just den rollen, aktiviteten och miljön. Man beter sig på ett sätt i rollen som arbetskamrat på jobbet och på ett annat sätt som småbarnspappa på familjeutflykt i ett varuhus. Utifrån detta ställer Canter hypotesen att risken för dåligt anpassat beteende paradoxalt nog kan vara större i en välkänd miljö, där man följer ett rollmanus som är välkänt och inarbetat. Detta gäller dock inte om beteendet i nödsituationer också är väl inövat i just den situationen.

Betydelsen av det sociala sammanhanget och rollmanus för beteendet i krissituationer har implikationer för generalisering av resultat från olika miljöer. Individen kan förväntas följa olika rollmanus som exempelvis tunnelbanetrafikant på väg till arbetet, anställd på arbetsplatsen, hotellgäst, sjukhuspatient eller som familjemedlem i hemmet. Beredskapen att vidta vissa åtgärder eller bete sig på vissa sätt kan alltså variera beroende på plats och roll. Rollmanus behöver inte alltid vara tydliga utan kan hänga samman med hur individen själv uppfattar sin roll.

En välkänd forskare i brandbeteenden (Proulx, 1994, citerad i Ockerby, 2001) har beskrivit fyra grundprinciper relaterade till människors beteende vid akuta nödlägen:

- Undvikande eller förnekande
- Engagemang
- Relationer
- Roller

Den första grundprincipen är *undvikande eller förnekande* och den innebär att man söker vardagliga tolkningar av signaler om fara eller ignorerar dessa helt. Den andra grundprincipen beskriver *engagemang*, eftersom människor tenderar att fortsätta med det de håller på med eller brukar göra i liknande situationer. Vid branden vid King´s Cross 1987 i London fortsatte människor att gå in i tunnelbanestationen enligt sina dagliga vanor, trots att det strömmade upp rök från tunneln. Den tredje principen gäller *relationer* – människor söker sig till varandra, försöker nå nära och kära och vill agera gemensamt. Planeringen för nödsituationer måste exempelvis utgå från att föräldrar kommer att söka sina barn. Den fjärde principen lyfter fram *rollen* och hur den uppfattas. Passagerare kan agera passivt därför att de förväntar sig att besättningsmedlemmar ska ta huvudansvaret i en nödsituation.

Studier av beteenden i samband med terrorattacken i New York den 11 september 2001 belyser exempel på alla dessa principer. Hos många dröjde det innan de insåg allvaret i situationen, de tenderade att fortsätta med vardagliga sysslor som att stänga ned datorn eller plocka ihop tillhörigheter, de kollade med kollegor hur de skulle agera och följde gärna råd från personer som utstrålade ledarskap och auktoritet (Gershon m.fl. 2007, 2011).

Erfarenhet och träning

I stressituationer är det svårt att finna nya lösningar och tänka kreativt. Väl inlärda beteenden, sådana som ”sitter i ryggraden”, är mer resistenta mot stresseffekter. Flera studier har exempelvis visat betydelsen av praktisk träning i evakueringsprocedurer för hur människor klarar en verklig situation. Genom träning skapas en repertoar av ageranden som man lättare kan tillämpa även under stress.

Att väl inlärda handlingar är mer lättillgängliga under stress kan dock ha negativa effekter när dessa inte är ändamålsenliga. I samband med flygolyckor har det rapporterats att passagerare har haft svårt att lossa sina säkerhetsbälten, vilket kan ha med skillnaderna mellan bil- och flygbälten att göra (Johnson, 1997). En instinktiv respons kan vara att ta till den väl inlärda rörelsen att lossa bältet genom knapptryckning vid sidan, såsom i bil, även när man befinner sig i flygsituationen. Mot den bakgrunden är det lättare att förstå varför den av passagerarna ofta ignorerade instruktionen om hur säkerhetsbältet fungerar upprepas vid flygsäkerhetsgenomgångar. Troligen krävs det dock att människor även praktiskt tränar på handgreppen för att informationen ska ha effekt vid en nödsituation.

Reaktioner vid en olycka påverkas på olika sätt av de erfarenheter människor bär med sig. Minnen från tidigare svåra händelser som människor har varit med om kan reaktiveras i samband med en olycka eller svår händelse i samhället. Tidigare erfarenheter kan även påverka synen på operativ personal och samhällets insatser vid en olycka. Olika grupper i samhället kan ha olika syn på och förtroende för agerandet hos ”blåljuspersonalen”, även under en pågående livräddningsinsats. I Sverige blev detta för första gången tydligt i samband med Göteborgsbranden 1998, då arga och desperata ungdomar gav sig på räddningspersonal och därmed försvårade räddningsaktionen (Hassling, 2000).

Eftersom såväl individ- som situationsfaktorer påverkar beteenden i en nödsituation är det svårt att förutsäga hur människor kan komma att bete sig vid en viss olycka. Som forskaren Misse Wester påpekar (2016) vet vi inte ens säkert hur vi själva kommer att agera i olika typer av osäkra och stressande situationer. I en av de få studier där man har försökt kvantifiera olika typer av reaktioner delade Weisaeth (1989) in dem som drabbats vid en explosion i en större färgindustri i tre grupper utifrån deras reaktionsmönster. Den första gruppen ägnade sig huvudsakligen åt *passivt följande*, alltså tog efter vad andra gjorde, vilket huvudsakligen var flyktbeteenden. Denna grupp utgjorde cirka en tredjedel. Den andra gruppen, ungefär hälften, hade kvar sin förmåga till social interaktion och samarbete. I den tredje gruppen, cirka 10 procent, ingick de som tog initiativ till ledarskap.

Utsatta individer och grupper

Vissa grupper kan vara särskilt sårbara i en olyckssituation på grund av nedsatt förmåga eller ökad fysisk eller psykisk känslighet. I andra fall kan sårbarheten hänga samman med särskilda aktiviteter eller roller som medför ökad risk i den specifika situationen. När det gäller varningar för överhängande fara, till exempel höga vattenflöden, kan människor som befinner sig i rörelse vara särskilt sårbara (Handmer, 2002). Det kan handla om affärsresande, turister, säsongsarbetare, hemlösa eller sådana som medvetet håller sig undan (till exempel illegala immigranter). Sårbarhet måste ses som ett relativt fenomen, dels genom att varje individ eller grupp är sårbar på olika sätt, dels genom att sårbarhet kan variera över tid, plats och aktivitet (Buckle m.fl., 2003; Sparf, 2015; 2016).

Traditionellt har kvinnor och barn betraktats som särskilt sårbara grupper i samband med svåra olyckor och kriser. Inom kris- och katastrofforskningen finns en tämligen rikhaltig litteratur om

reaktioner hos barn och barnfamiljer (se exempelvis Dyregrov, 2002, 2010; Monahon, 1997; Fothergill & Peek, 2015). Forskningen om kvinnors roll är däremot mer fragmenterad och vissa forskare menar att de skillnader som har påvisats mellan män och kvinnor inom kris- och katastrofforskningen alltför sällan har analyserats och granskats utifrån ett genusperspektiv (Fothergill, 1998; Fordham, 1998). Några av de skillnader som är väl underbyggda i forskningslitteraturen sammanfattas här (van Willigen, 2001):

- Kvinnor ger högre riskskattningar.
- Kvinnor är mer benägna att tro på varningar och lyssna på råd från experter och myndigheter.
- Kvinnor är mer villiga att planera för utrymning och utrymmer tidigare.
- Kvinnor och män uppvisar olika reaktionsmönster inför en och samma händelse.
- Evakuering eller förflyttning har en mer nedbrytande effekt på kvinnors stödnätverk.
- Män är oftare engagerade i instrumentell återuppbyggnad, vilket ger tydlig återkoppling på resultaten, medan kvinnor oftare är engagerade i emotionella stödåtgärder där effekterna är svårare att iaktta eller mäta och där återkopplingen på resultaten därmed också mindre tydlig.
- Kvinnor rapporterar högre nivåer av stress efter kris- och katastrofhändelser.

Tolkningen av dessa skillnader har varit ämne för en livlig debatt inom forskningen i många år (Fothergill, 1998; Fordham, 1998; Harris & Jenkins, 2006). Socioekonomiska teorier fokuserar på genusrelaterade olikheter, där kvinnor i många samhällen utgör en socialt och ekonomiskt svagare grupp. Andra teorier lyfter fram socialisationsprocesser i samhället, som medför att män och kvinnor uppfostras till att hantera kriser och svåra situationer på skilda sätt. Ett alternativt sätt att tolka sociala faktorer lägger tonvikten på sociala roller och skillnader i exponering för olika typer av stressorer. I de flesta samhällen bär kvinnor större ansvar för hem, barn och vardagssysslor, varför de också är mer utsatta för vissa typer av emotionella påfrestningar i samband med katastrofer. Sociala roller medför att kvinnor får ett starkare socialt stöd, men det kan även medföra ytterligare belastning eftersom de oftare kan vara de som ska ge stöd till andra (Solomon m.fl., 1987). Detta gäller inom familjenätverket, men även i de arbeten som främst innehas av kvinnor inom sjukvård, skolor, barnomsorg och så vidare.

I den komplexa debatten om genusrelaterade skillnader i samband med olyckor och kriser lyfter flera forskare fram vikten av att ta med hotet eller den specifika situationen i beräkningen och analysera vad den innebär för respektive grupp. Studier av mäns och kvinnors hantering av missilhotet i Israel under Gulfkriget visar exempelvis intressanta skillnader relaterade till sociala roller och erfarenheter. Kvinnorna tillämpade en aktiv och probleminriktad hanteringsstrategi med fokus på skydd av hemmet och förberedelser för evakuering. Männen, som var vana vid att agera militärt i landets försvar, hade däremot svårare att finna probleminriktade strategier i den ovanliga situationen och inriktade sina hanteringsstrategier mer emot egna emotionella reaktioner (Ben-Zur & Zeidner, 1996).

Myt och verklighet

Särskilt i Nordamerika finns en stark forskningstradition inom vilken man systematiskt har samlat och värderat erfarenheter av hur individer, organisationer och samhällen har hanterat svåra påfrestningar och katastrofer. Studier av samhällen i svårigheter har generellt visat att det stora flertalet människor är aktiva och själva tar initiativ till att lösa den egna situationen. Föreställningar om de drabbade som ett hjälplöst kollektiv som beter sig handlingsförlamat och är helt beroende av samhällets hjälpåtgärder har visat sig vara falska. Tanken att människor skulle handla ologiskt och panikartat är också till stor del en myt.

Den sociologiskt orienterade krisforskningen har bidragit till att vederlägga ett antal populära myter beträffande hur människor beter sig i kollektiva stressituationer. Exempel på sådana myter, menar Fischer (1998), är att människor flyr i panik, är totalt hjälplösa och beroende av myndigheters hjälp, rusar till allmänna skyddsrum för att bli omhändertagna i största möjliga utsträckning samt att det är vanligt med plundring och asocialt beteende.

Panik

En av de mest etablerade myterna gäller förekomsten av panik eller utpräglat irrationella och asociala reaktioner hos de drabbade. Myten avkläddes redan på 1950-talet av katastrofforskaren Henry Quarantelli (1954). I en genomgång av det empiriska underlaget kunde han konstatera att panik är sällsynt och förekommer nästan enbart under en kombination av mycket specifika omständigheter.

Det är värt att poängtera att snabb evakuering av ett farligt område inte är en panikartad reaktion, utan snarare ett ändamålsenligt beteende (Dyregrov, 2002; Wester, 2016). Däremot kan man tala om panik om en enskild individs beteende hindrar eller minskar egna och andras möjligheter att rädda sig ur en livshotande situation. Situationer där panik uppstår kännetecknas ofta av tre faktorer:

- Att människor tror att de befinner sig i omedelbar livsfara.
- Att de tror att det finns en chans att undkomma faran, men att möjligheterna snabbt kommer att minska.
- Att de upplever sig vara utan hjälp, ensamma eller övergivna och i avsaknad av ledarskap.

Situationer som kan karakteriseras av panikskapande faktorer kan vara brandkatastrofer eller förlisning av fartyg. Analyser av beteenden i samband med sådana händelser som branden vid King's Cross tunnelbanestation 1987 (Donald & Canter, 1990) och även förlisningen av fartyget Estonia (Cornwell m.fl., 2001) visar dock att sociala strukturer och roller, till exempel respekt gentemot auktoritetsfigurer eller normala umgängesmönster mellan män och kvinnor, tenderar att bibehållas även i mycket svåra situationer. Utifrån empiriska uppföljningar av katastrofhändelser för Feinberg & Johnson (2001) fram hypotesen att sociala relationer endast gradvis bryts ned vid extrema hot. Svaga relationsband, såsom att ta hänsyn till personer man inte känner, bryts ned tidigare än starkt socialt etablerade relationer baserade på exempelvis könsroller och ålder. Mest stabila är primära familjeband, exempelvis mellan makar eller mellan föräldrar och barn.

Myter är seglivade

Myterna om katastrofreaktioner förefaller seglivade. Det kan finnas flera tänkbara skäl till detta (se till exempel Fischer, 2002; Fahy m.fl. 2012; Wester, 2016). Ett kan vara den bild som framställs i medier, där termer som panik gärna används för att skapa dramatiska rubriker, samt inte minst skildringarna av människors beteende som förekommer i den populära filmgenren med katastrofer som tema. Ett annat skäl är att erfarenheter från civila orossituationer, exempelvis kravaller eller rasmotsättningar då plundring och våld verkligen förekommer, tenderar att generaliseras till andra typer av kriser. Ytterligare ett skäl är bristande kunskaper. Vi tenderar att dra felaktiga, allmänförnuftiga slutsatser om att extraordinära omständigheter med nödvändighet måste leda till extrema och asociala beteenden. Det är inte heller ovanligt att människor som har varit med om en traumatisk händelse beskriver sina egna reaktioner i termer av att "jag drabbades av panik", vilket vid närmare efterforskning visar sig handla om att man helt enkelt har känt sig rädd eller stressad.

Brandforskaren Sime (1990) pekade tidigt på ytterligare en faktor som kan bidra till att myten om panik hålls vid liv, nämligen att panik som förklaringsmodell lägger ansvaret för konsekvenser av olyckor och skador hos den enskilda individen och därmed erbjuder en förenklad bild av problematiken med nödåtgärder. Med ett sådant synsätt kan det ligga närmare till hands att mena att *människor måste lära sig agera på rätt sätt* snarare än att fundera över hur nödåtgärder

bör utformas för att ge stöd åt människors naturliga beteenden i kris.

Empiriska studier av människors beteenden i krissituationer visar generellt att vi tenderar att agera på ett tämligen rationellt sätt, utifrån hur vi uppfattar situationen (Helsloot & Ruitenberg, 2004; Wester, 2016). Ändå tycks myter om utbredd panik och irrationella beteenden hos allmänheten leva kvar bland beslutsfattare och andra ansvariga i krissituationer, även i Sverige (Wester 2011). En bidragande faktor kan vara medierapporteringen under kriser, som förmedlar ofta subtila signaler om sårbarhet hos olika grupper och om normala, förväntade och lämpliga eller olämpliga ageranden i krissituationer (Nilsson m.fl., 2016). Betoningen i mediernas beskrivningar ligger ofta på mer extrema beteenden, parat med en tendens att ”klumpa ihop” människor och tillskriva dem vissa gemensamma reaktioner eller karaktärsdrag (till exempel ”alla är skräckslagna, ingen vågar gå ut i stan”).

Myter skapar felaktiga förväntningar

Förekomsten av myter och felaktiga föreställningar om hur människor beter sig i svåra situationer kan på flera sätt utgöra ett hinder för god planering och effektiva åtgärder (Ockerby, 2001; Alexander, 2007). Myndigheter som oroar sig för panik kan till exempel vara ovilliga att lämna information eller kan fördröja den i onödan. Ett sådant agerande försvårar hanteringen av en svår situation ytterligare, eftersom människor är mindre benägna att följa råd och anvisningar när de upplever att den information de får är otydlig eller ofullständig (Perry & Lindell, 2003). Detta gäller i synnerhet när situationen i sig är diffus och osäker, såsom exempelvis i samband med terrorhot (Sheppard m.fl., 2006).

Ett vanligt exempel på myternas skadliga inverkan på hur en kris definieras och hanteras är orkanen Katrina 2005 i USA. Studier av hur händelsen hanterades belyser hur missuppfattningar och felaktiga föreställningar om mänskligt beteende påverkade myndigheters agerande och bidrog till att försvåra situationen (Tierney m.fl., 2006). Myter om hjälplöshet, irrationalitet och panik bidrog till en bild som bland annat gjorde att möjligheterna till samarbete och frivilliga insatser inte togs till vara, att människor vägrade evakuera av överdriven oro för att hemmen skulle plundras samt att resurser som kunde ha använts till hjälp användes till att utöva olika former av kontroll.

Slutsatser

Myter om människors agerande vid olyckor och akuta hot är seglivade och förstärks av den bild som ofta återkommer i filmer och i tabloidpressens reportage. Det är viktigt att planeringen för nödsituationer skiljer på myt och verklighet samt utgår från en realistisk uppfattning av hur människor uppfattar och hanterar svåra situationer. Det kan exempelvis handla om:

Förmåga att förstå och tolka människors reaktioner. Om vi inte förstår hur människor tolkar en situation kan vi inte heller förstå deras handlingar. Denna kunskap är betydelsefull för att kunna anpassa stöd, information och andra åtgärder till behoven vid nödsituationer. Till synes dåligt anpassade och irrationella handlingar kan till exempel ses i ett annat ljus om man har kunskap om att stressreaktioner kan påverka och begränsa människors fysiska och psykiska förmåga.

Beredskap för olika reaktioner. En och samma olycka drabbar inte alla inblandade på samma sätt. En grundprincip som lyfts fram inom stressforskningen är betydelsen av tolkning, det vill säga att individer agerar utifrån hur de tolkar en viss händelse och vad den innebär för dem själva. En viktig del i tolkningen av en hotsituation är hur man uppfattar sina egna möjligheter att agera. Även i en tydlig farosituation kan det finnas stor variation mellan individer i vilka möjligheter de har, och uppfattar att de har, att agera.

Förståelse för sammanhangets betydelse. En annan viktig utgångspunkt är att olycksskeenden sätts in i ett socialt sammanhang som innebär att människor påverkas inte bara av själva händelsen, utan även av var den inträffar och i vilka roller människor har i den miljön.

Betydelsen av träning och övning. I en svår situation tenderar människor att agera utifrån tidigare vanor och inlärda beteenden. Det kan vara svårt att tänka nytt i sådana situationer. Träning och övning är därför viktiga för att lära in ändamålsenliga beteenden som ”sitter i ryggmärgen”. Det kan handla om att ha tänkt igenom och helst även fysiskt ha övat på utrymningsvägar, hantering av nödutrustning och andra åtgärder. En viktig effekt av träning och övning tycks vara just att man i en svår situation lättare kan identifiera och mobilisera egna handlingsmöjligheter.

8. Osäkerhet och diffusa hot

8. Osäkerhet och diffusa hot

Detta kapitel handlar om situationer där människor ställs inför ett oklart eller diffust hot. Det kan handla om ett befarat utsläpp av farliga ämnen, hot om en möjlig terroristattack eller spridning av smitta. Gemensamt för diffusa hotsituationer är att de är förknippade med en hög grad av osäkerhet. I kapitlet presenteras forskning om hur människor reagerar när de ställs inför sådana otydliga hotsituationer. Exempel på reaktioner och svårigheter som kan uppstå har bland annat hämtats från erfarenheter i samband med det radioaktiva nedfallet efter kärnkraftsolyckorna i Tjernobyl 1986 och Fukushima 2011.

Olika typer av hot- eller olyckssituationer

Varje hot- eller olyckssituation är i någon mån unik. Samtidigt kan situationer vara jämförbara utifrån ett antal olika aspekter, till exempel om de ger upphov till vissa typer av skador eller inte, om de är utsträckta i tid eller snabbt övergående, om förvarningstiden är lång eller kort och så vidare. Inom kris- och katastrofforskningen förs en ständig debatt om vilka aspekter som kan anses ha betydelse för hur människor uppfattar och agerar i situationen. Olika typologier och klassificeringssystem har föreslagits och även kritiserats (Quarantelli, 1998; Gundel 2005).

En klassificering som har tillämpats i flera sammanhang är den som skiljer mellan naturhändelser och olyckor som är orsakade av mänskligt handlande (Kroll-Smith & Couch, 1993). Grundtanken är att orsaken till att en situation uppkommer är betydelsefull för hur människor reagerar. I kapitel 7 diskuterades skillnaden mellan olyckor som uppfattas som naturkatastrofer och olyckor som anses bero på mänskliga misstag eller försummelser. I de senare fallen är det i regel svårare att acceptera händelsen och mer troligt att det uppstår konflikter och känslor av misstro.

Ett problem med denna indelning är att olyckor och katastrofhändelser alltmer sällan uppfattas som oundvikliga naturliga fenomen. I utvecklade samhällen minskar benägenheten att tala om rena naturkatastrofer, eftersom man tillskriver människan en allt större roll och ett större ansvar i att påverka det som sker. Att byggnader rasar efter en jordbävning betraktas inte enbart som en effekt av enorma naturkrafter, utan relateras även direkt till mänskliga aktiviteter i form av (bristande) byggnadskonstruktion och (oförutseende) samhällsplanering.

Hotsituationer ur ett psykologiskt perspektiv

I modern stressteori utgår man ifrån grundtesen att människor *tolkar* sin verklighet utifrån sina sinnesintryck, men också på basis av sina erfarenheter och föreställningar. Utifrån sina olika tolkningar kan människor alltså uppleva en händelse på helt skilda sätt. Det är den egna tolkningen som ligger till grund för hur den enskilda individen reagerar.

Figur 9 redovisar en modell för att klassificera stressfyllda händelser utifrån två upplevelsedimensioner (Enander m.fl., 1993). Den ena dimensionen har med händelsens art att göra och berör den subjektiva graden av *klarhet* eller *begriplighet*. Ju mindre begriplig en situation upplevs, desto svårare är det att hantera den. Därför upplevs ofta det nya, okända eller diffust hotfulla som särskilt farligt. Den andra dimensionen har med möjligheten att hantera situationen att göra och berör den subjektiva graden av *kontrollerbarhet* eller *påverkbarhet*. Upplevelsen av stress reduceras om man tycker sig ha möjlighet att påverka sin egen situation.

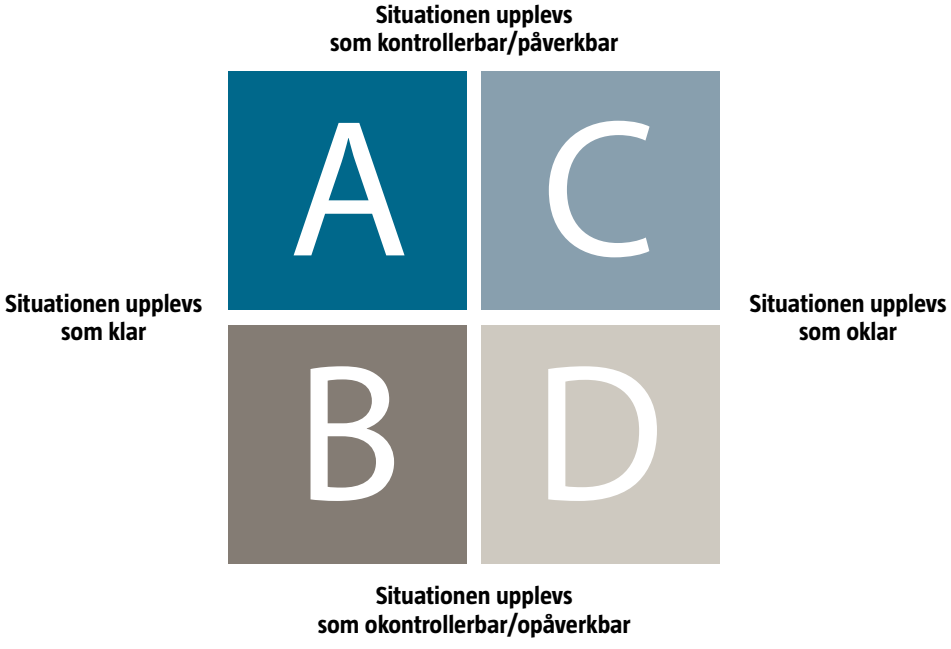

Figur 9. *Modell över subjektiva nyckeldimensioner för att förstå och förklara individuella reaktioner i katastrofsituationer (Enander m.fl., 1993).*

Fält A, klara och påverkbara situationer, kan exemplifieras med en mindre brand i den egna lägenheten där man har möjligheter och kunskaper att själv släcka branden eller begränsa konsekvenserna.

Fält B, klara och opåverkbara situationer, kan illustreras med fall där en olycka har inträffat och de drabbade är helt beroende av hjälp utifrån för att komma i säkerhet. Det kan gälla människor som är instängda, exempelvis i samband med ras i en gruva eller vid en olycka med en u-båt såsom när den ryska u-båten Kursk förolyckades i Barentshav i augusti 2000.

Fält C, oklara och påverkbara situationer, kan illustreras med osäkra uppgifter om att ett visst livsmedel kan vara sjukdomsframkallande såsom larmet om sambandet mellan nötkött och BSE (galna ko-sjukan). Hotet kan upplevas som oklart och svårtolkat, men genom att undvika vissa matvaror kan den enskilda individen påverka sin egen situation.

Fält D, oklara och opåverkbara situationer, kan illustreras av det miljöhot som kan följa av ett kärnkraftshaveri. Det är oklart för den enskilda individen hur mycket den egna lokalmiljön har drabbats, och det finns ingenting individen kan göra för att påverka detta. Lantbrukare i områden i Sverige som drabbades särskilt hårt efter Tjernobylolyckan beskriver sin situation just i termer av oklarhet och upplevelse av bristande möjligheter att göra någonting åt situationen (Enander, 2000; 2006).

Över tid kan ett olycksskeende klassificeras som mer eller mindre tillhörande olika fält. En situation som först ter sig oklar och opåverkbar kan så småningom klarna när hotet blir tolkningsbart och individen börjar identifiera olika egna handlingsalternativ. Eftersom det är den egna subjektiva tolkningen som avgör hur individen reagerar i en viss situation kan skilda reaktioner förväntas. Det som är oklart och diffust för en person kan vara tydligt och lättolkat för en annan. Ju diffusare hotbilden är, desto större utrymme finns för skilda föreställningar hos olika aktörer. Studier av samhällen som har drabbats av diffusa hotsituationer i samband med befarade utsläpp av radioaktiva ämnen eller gifter visar också att situationen ofta har tolkats på skilda sätt av olika individer och grupper. Detta har i sin tur varit en källa till konflikter och misstro mellan olika grupperingar. I samband med kärnkraftsolyckan i Fukushima har skilda tolkningar av faran identifierats som en källa till konflikter inte bara mellan grupper, utan även inom familjer (Hasegawa m.fl., 2015).

Diffusa hotsituationer

Psykologiskt kan hot definieras som förväntan eller rädsla inför fysisk eller psykologisk skada (Salas m.fl., 1996). Diffusa hot är förknippade med någon form av osäkerhet. Det kan handla om osäkerhet i tid, alltså att man inte vet när det som man befarar kommer att inträffa. En hotfull situation upplevs som svårare när man vet att något otrevligt kommer att hända, men inte exakt när.

Oklarhet eller tvetydighet är en annan form av osäkerhet. Situationen stämmer kanske inte med vad man har förväntat sig, eller ter sig motsägelsefull. Upplevelsen av hot ökar genom att individens möjlighet till kontroll minskar. Däremot går det lättare att hantera ett hot om det är förutsägbart, eller om det föregås av någon typ av varningssignal. Det gäller även om möjligheterna till faktisk påverkan är små. Förvarning ger möjlighet till tankemässig förberedelse. Under utryckning till ett larm kan man inom räddningstjänsten använda tiden till att tänka igenom olika scenarier för vad man kan möta vid olycksplatsen, för att på så sätt skapa en mental beredskap inför insatsen. På samma sätt kan människor som står inför ett oklart hot behöva stöd för att förbereda sig både praktiskt och mentalt.

Kärnkraftsolyckorna vid Three Mile Island (Harrisburg), Tjernobyl och i Fukushima, samt händelser som den toxiska olyckan vid Love Canal i USA (upptäcktes 1978), har visat på en speciell problematik med hot som till sin karaktär är osynliga och svårbedömda (Vyner, 1988; Bromet 2014). Det handlar om en särskild typ av katastrofer som inte kan uppfattas med människans fem sinnen, utan kräver instrument och detektorer för att visa att de har inträffat, hur allvarliga de är, vilken geografisk spridning de har och hur länge de utövar påverkan. De skadliga effekterna kan uppstå långt efter själva händelsen. För att beskriva fenomenet har man myntat begreppet ”disaster without a footprint”, ungefär ”katastrof som saknar fotspår” på svenska.

Avsaknaden av ”fotspår” gäller såväl tid som rum. En psykologiskt viktig aspekt av diffusa hotsituationer är att man inte kan identifiera en tydlig slut- eller vändpunkt i händelseförloppet (Berren m.fl., 1989). Detta försvårar för de drabbade att bearbeta händelsen och att lägga den bakom sig. En viktig del i bearbetningen av en svår händelse ligger just i att kunna konstatera att själva händelsen är över och att man befinner sig i ett återhämtningsskede.

Osäkerhet vid toxiska olyckor

Exponering för ett toxiskt ämne kan orsaka biologiska effekter, men även medföra psykologiska reaktioner som kan relateras till känslor av rädsla och osäkerhet (Havenaar m.fl., 2002). Flera studier av drabbade befolkningsgrupper efter olyckorna i Tjernobyl och Fukushima betonar effekterna på den mentala hälsan som de allvarligaste och mest omfattande konsekvenserna (Bromet, 2014; Brumfiel, 2013). Oavsett den faktiska graden av exponering kan det vara tillräckligt att man själv, eller andra, tror att man har exponerats. Osäkerheten kan bland annat handla om följande (Baxter, 2002):

Akuta symtom. Exponering för toxiska ämnen kan ge akuta symtom, till exempel genom att påverka andningen, vilket skapar stark rädsla och ångest.

Långtidseffekter. När den akuta fasen av en olycka är över kvarstår osäkerheten om sena, framtida effekter, till exempel ökad risk för cancer eller fosterskador.

Bostads- och arbetstrygghet. Toxiska utsläpp kan medföra att boendemiljön kontamineras. Enbart misstanken kan vara tillräckligt för att påverka huspriser eller möjligheten att sälja produkter från området. I samband med giftskandalen vid Hallandsåsen var det mycket angeläget för Båstads kommun att utforma informationen så att man kunde bibehålla förtroendet för produkter från området (Palm, 1998).

Mediebevakning. Osäkerheten om effekterna av en toxisk olycka kan förstärkas av medierapporteringen, särskilt om denna rapportering inriktas mot att måla upp ”worst-case”- scenarier och söka syndabockar. Experter som framträder kan vara oense om effekterna, vilket ytterligare bidrar till osäkerheten hos allmänheten.

Social utstötning. Individer eller grupper som har varit med om en toxisk olycka kan stigmatiseras, det vill säga anses vara ”besmittade” på något vis och bli isolerade eller utstötta. Överlevande efter atombomberna i Japan utsattes för sådana reaktioner, och på liknande sätt även familjer i områdena kring Tjernobyl och Fukushima. Rädsla för smitta medför att andra undviker att ta kontakt, och föreställningar om genetiska skador kan innebära att stigmatiseringen kan föras vidare i flera generationer.

Kulturella påtryckningar. Rädsla och osäkerhet kan driva människor till att handla på sätt som strider emot kulturella normer. Efter Seveso-olyckan i Italien var informationen om möjliga effekter oklar, vilket anses ha bidragit till att många gravida kvinnor sökte abort trots att detta stod i direkt konflikt med religiösa och kulturella normer.

Otillräcklig medicinsk uppföljning och kompensation. Oklarhet vad gäller medicinska effekter kan bidra till att uppföljningen blir otillräcklig och till att kompensationen till de drabbade blir osystematisk och bristfällig. Liknande problem har beskrivits efter Bhopalolyckan i Indien, men kan även ses i mindre skala i Sverige i efterdyningarna efter exempelvis Tjernobylolyckan eller giftskandalen vid Hallandsåsen.

Hantering av diffusa hotsituationer

När samhällen har drabbats av diffusa hotsituationer har beslutsfattare och ledare ställts inför två olika typer av problem (Enander, 2003). Den ena typen gäller de avvägningar och bedömningar som ligger i hanteringen av själva risken eller krissituationen. Dessa tillhör traditionellt den operativa och strategiska sfären. Det gäller att sanera giftet, minska kontamineringen i mat samt skydda liv och hälsa. Den andra typen av problem handlar om att på ett adekvat sätt bemöta människors reaktioner på situationen. Det har ibland visat sig vara en svårare uppgift.

Det finns ibland en förväntan hos såväl myndigheter som hos medier att människor ska reagera inför osäkerhet och fara med hysteri och panik. Forskningen om mänskliga reaktioner visar dock att panik är mycket ovanligt, annat än under extrema betingelser med överhängande hot och begränsade handlingsmöjligheter (Dyregrov, 2002; Enander & Wallenius, 1999; Wester, 2016, se även kapitel 7). Myndigheter kan ibland ändå tveka att lämna ut information för att de befarar att den kan väcka oro. Erfarenheter från inträffade händelser tyder dock på att det oftast är *upplevd brist* på information som är det mest oroande. Att som myndighet medvetet dölja uppgifter kan bli förödande för förtroendet.

Ser vi tillbaka på en sådan allvarlig risksituation som Tjernobyl-olyckan och spridningen av dess effekter till Sverige så var reaktionerna och oron visserligen påtagliga, men det är värt att notera att över hälften av de tillfrågade i en vetenskaplig studie uppgav att de inte vidtog några som helst åtgärder (Drottz-Sjöberg & Sjöberg, 1990). I hotsituationer är ofta det stora problemet att få människor

att uppmärksamma hotet och ta det på allvar. Förväntningar på att människor ska reagera mycket starkt på den riskbild som presenteras i medier kan vara överdrivna.

Den osäkerhet som uppstår särskilt inför diffusa, teknologiska hot kan också medföra att det utvecklas en uppsjö av olika tolkningar av verkligheten. Dessa olika tolkningar bildar utgångspunkt för psykologiska och sociala påfrestningar av en delvis ny och mer svårhanterlig art. Det kan uppstå konflikter och sociala motsättningar. I sådana situationer kommer insatser enbart inriktade mot teknologiska och medicinska problem att misslyckas. Insatser måste inriktas även mot den psykologiska osäkerheten och de sociala reaktioner som i sig utgör stressorer (Brumfiel, 2013; Bromet, 2014; Sugimoto m.fl., 2012).

Diffusa hot ur svenskt perspektiv

När det gäller diffusa hotsituationer har Tjernobylolyckan på många sätt blivit ett riktmärke för svensk beredskap (Andersson m.fl., 2002). Innan olyckan inträffade 1986 var beredskapen helt inriktad på inhemska olyckor med fokus på de svenska kärnkraftslänen. Konsekvenserna av en händelse som den i Tjernobyl hade överhuvudtaget inte förutsetts i den svenska planläggningen.

Hanteringen av händelsen har beskrivits som en informationskris. Osäkerheten hos myndigheterna var stor. Det faktum att den enskildwa individen inte kunde bedöma eller hantera hotet medförde samtidigt att medborgarna var hänvisade till landets expertmyndigheter, sakkunniga och medier. Myndigheterna ställdes inför svårigheter att formulera tydliga och entydiga budskap utifrån bristfälliga underlag, samt att anpassa informationen till lokala förhållanden och till olika gruppers behov. Informationsproblematiken i samband med Tjernobylolyckan har analyserats och diskuterats i ett flertal rapporter (se till exempel Amnå & Nohrstedt, 1987; Stütz, 1987).

Olika reaktioner efter Tjernobyl

I en diffus hotsituation kan skilda grupper reagera på olika sätt. En svensk studie av vardagliga vanor efter Tjernobylolyckan visade exempelvis att ändrade beteenden var vanligare bland kvinnor än bland män, och vanligare hos föräldrar med hemmavarande barn (Drottz-Sjöberg & Sjöberg, 1990). Däremot uppgav en lägre andel ungdomar samt män utan barn en viss förändring. Det var dock en påfallande stor andel i alla grupper som inte hade vidtagit någon

åtgärd (kvinnor 49 procent, män 62 procent, föräldrar 48 procent, ungdomar 71 procent). Cirka en tredjedel av de svarande angav oro för möjliga negativa effekter av strålning efter olyckan, framför allt förknippat med konsumtion av vissa livsmedel. Andelen oroliga var särskilt hög bland grupperna föräldrar, kvinnor samt jordbrukare. Dessa grupper kännetecknas av en särskilt nära relation till produktion och hantering av livsmedel, samt till reproduktion och vård.

En sammanfattning av erfarenheter från flera europeiska länder (Renn, 1990) förstärker bilden av att även om starka reaktioner förekom så var sådana reaktioner knappast typiska. Majoriteten förändrade överhuvudtaget inte sitt beteende, vilket bland annat kan ha sin förklaring i svårigheter att förstå information och i vissa fall misstro mot myndigheter. I en osäker och otydlig situation kan man dock förvänta sig en stor variation i reaktioner, där det finns utrymme för olika personliga tolkningar och skillnader i reaktionsmönster hos olika grupper (Lundin m.fl., 1993).

Vissa forskare menar att de känslomässiga konsekvenserna av dessa diffusa olyckor kan skilja sig från dem som är kända från mer traditionella katastrofer. Det har till exempel hävdats att återhämtning kan vara särskilt svår i situationer där människor under längre tid befinner sig i ett tillstånd av osäkerhet om ett överhängande men diffust hot (Berren m.fl., 1989; Bromet, 2014). Uppföljningar i områden i Sverige som drabbades av radioaktivt nedfall efter Tjernobyl har visat att de sociala och psykologiska effekterna av händelsen har varit långvariga och bidragit till förändringar i beteenden – till exempel vad gäller mat- och fritidsvanor – hos vissa grupper över lång tid (Ågren m.fl., 1995; Enander, 2000, 2006).

Lantbrukare som själva drabbades efter Tjernobylolyckan beskriver känslor som olust, rädsla, maktlöshet, nedstämdhet och oro (Enander, 2000; 2006). Ett sätt att hantera dessa känslor var att tankemässigt bearbeta riskupplevelsen genom att jämföra den med andra risker såsom rökning, för att på så vis kunna förstå hotet bättre. Andra beskriver aktiviteter som att söka efter information, delta i möten och utföra praktiska göromål. På så vis kände man en viss egen kontroll över sin situation. Effekter som tar sig uttryck i förlorade värden och livsstilsförändringar har också framkommit i dessa svenska studier efter Tjernobylolyckan. Det kunde handla om att glädjen i jakt och fiske hade gått förlorad, eller att synen på skog och mark i den egna närmiljön hade förändrats.

Information i osäkert läge

Flera lärdomar kan dras av Tjernobylolyckan. Händelsen visade på brister i kunskap, beredskap och samverkan på olika nivåer i samhället och den har föranlett ett antal åtgärder från myndigheternas sida för att förbättra beredskapen. Riskinformationen uppfattades som otydlig och i flera fall som dubbla budskap. *”Ät inte persilja, men om du gör det är det inte farligt”* är ett sådant budskap som många människor minns från den tiden. Osäkerheten ökade och förtroendet för myndigheterna minskade.

Problemen med de dubbla budskapen hör till de informationslärdomar från Tjernobyltiden som tycks ha fått god spridning och som gärna lyfts fram vid övningar och spel. Ett liknande problem uppstod dock i samband med giftutsläppet i Hallandsåsen då kringboende uppfattade dubbla budskap, exempelvis genom att Socialstyrelsen och Livsmedelsverket gav olika besked beträffande användningen av vatten i området (Sandberg & Thelander, 1998).

En annan lärdom gällde förståelsen för hur människor hanterar osäkerhet. Det finns stöd från såväl laboratoriestudier som från kliniska situationer att människor föredrar att ha kännedom om och själva uppleva någon kontroll över ett negativt förlopp jämfört med att leva i ovisshet (Enander m.fl., 1993). Man kan till och med föredra att få ett negativt besked som utgångspunkt för sitt handlande jämfört med att fortsätta i ovisshet. Efter Tjernobylolyckan blev experter ibland förvånade över att människor som lämnade in sina grönsaker för provtagning närmast blev mer bekymrade när de fick veta att provet var negativt, det vill säga att det radioaktiva innehållet var lågt eller obefintligt (Amnå & Nohrstedt, 1987). För den enskilda individen kvarstod då osäkerheten om övriga grönsaker i andra delar av trädgården verkligen kunde användas, eftersom man visste att spridningen av radioaktivt nedfall var ojämn. Ett besked om att grönsakerna var obrukbara hade varit entydigt och därmed lättare att hantera.

Generellt tycks det vara så när det gäller varningsinformation, exempelvis larm i medierna om faror med olika livsmedel, att människor värderar och reagerar på negativ och positiv information på olika sätt (Liu m.fl., 1998; Baumeister m.fl., 2001). Negativ information, alltså information om att något är farligt, tenderar att resultera i omedelbara effekter i form av exempelvis undvikande beteende. Positiv information (”det är helt ofarligt”) har visserligen en motsatt och lugnande effekt, men den påverkan tenderar att ske långsammare och gradvis över tid. Positiv information betraktas alltså som osäker information, varvid människor fortsätter iaktta en viss försiktighet.

Agerande i en framtida nedfallssituation

Studier genomförda efter Tjernobylolyckan ger värdefull kunskap om hur människor reagerade då. Samtidigt är lärdomar från hur människor reagerade i samband med Tjernobylolyckan bara fullt ut tillämpbara på en ny situation om vi förutsätter att även den tolkas på liknande sätt. Det är dock uppenbart att varje krissituation blir i någon mån unik. Den enskilda individens tolkning av situationen påverkas av hur individen uppfattar det som har hänt, myndigheters och andras agerande samt inte minst de egna tidigare erfarenheterna. En norsk studie (Weisaeth & Tönnessen,1995) rapporterar data där respondenter fick bedöma hur de själva reagerade 1986 i samband med Tjernobylolyckan och hur de trodde att de skulle reagera vid en möjlig framtida olycka. En betydligt större andel än som rapporterar starka reaktioner vid Tjernobyl, rapporterar att de skulle reagera mycket starkt vid en framtida olycka. Resultaten tyder på en åtminstone förväntad ökad reaktion inför denna typ av olycka.

En intervjustudie bland svenska lantbrukare i områden som drabbats mer (Gästrikland) respektive mindre (Värmland) under Tjernobyltiden kan illustrera olikheter i erfarenheter och tolkningar (Enander, 2000; 2006). Lantbrukarna tillfrågades om sina erfarenheter, hur de nu såg tillbaka på dessa och hur de skulle tänka i en liknande situation i dag. Resultaten visar på helt skilda minnesbilder av vad som inträffade, samt två motsatta sätt att tolka de egna erfarenheterna.

När det gäller minnesbilder skiljer sig dessa påtagligt åt hos lantbrukare i olika områden. Avståndet, att olyckan inträffade långt bort, är ett tema som återkommer men behandlas på olika sätt av Värmlands- och Gästriklandsgruppen. Hos Gästrikeborna tar man upp insikten om människors sårbarhet, att det var ”*så långt bort och ändå så jäkla nära*”. Det är effekterna på den egna miljön som är i fokus. Värmlänningarna berättar om tankar på hur det var i Sovjetunionen, om det betonginslutna kärnkraftverket som en ”tickande bomb” och om medkänsla med den drabbade befolkningen. Man tänkte på hur det kunde ha blivit, tänk om det hade drabbat de riktigt stora jordbruksområdena i Östergötland eller Skåne. Några lyfte fram att man också blir lite självisk och tacksam över att man själv har haft turen att inte drabbas: ”*På ett vis kan man ju inte ta åt sig alla världens bekymmer heller*”, ”*Vi hade ju en himla tur att vi klarade oss egentligen*”.

I Gästriklandsgruppen är det flera som först beskriver vad de minns i starkt laddade och tydliga minnesbilder – barnen som satt i sandlådan och hällde regnvatten på varandra, barnvagnen som stod ute, dammet som virvlade upp kring traktorn. Några minnesbilder är knutna till naturen och till att det kändes att allt inte stod rätt till – en ovanligt kraftig vårflod det året, konstigt vackert väder, häftigt regn som gav ”konstiga” bubblor på vattnet. Andra sätt att uttrycka den spontana minnesbilden är i känslostämningar och i reflektioner om hur man tänkte eller agerade för att hantera dessa känslor. Hos Värmlandsgruppen handlar minnesbilderna om sådant som hade förekommit i medierna, där bilderna var förlagda till avlägsna platser snarare än den egna hemmiljön.

Lantbrukarna i Gästrikland ser tillbaka på sitt eget handlande 1986 och tycker i stort sett att de gjorde det de kunde då. När det gäller lärdomar och framtiden framkommer dock två skilda tolkningsmönster. Det ena mönstret präglas av en *accepterande* och i någon mån *resignerad* attityd. Det är regler som styr hur man kan handla, man kan inte riskera att inte få betalt för mjölken, man måste göra som man blir tillsagd och hålla på bestämmelserna. Här framhålls *yttre villkor och regler* som bestämmande för det egna handlandet. I det andra svarsmönstret lyfter man fram egen *kunskap och bedömning* som avgörande för handlandet. Man tror att man skulle vara mer aktiv vid en eventuell framtida nedfallssituation, ställa större krav på myndigheter och ifrågasätta onödiga åtgärder. I dag skulle man begära bättre återkoppling om mätresultat, och begära klara och övertygande argument för olika åtgärder. En lantbrukare menar att ”*som bönder – svenskar – är vi oerhört lydiga, vi ifrågasätter inte när det kommer en massa direktiv. Vi lät våra djur stå inne en månad utan att fundera speciellt mycket varför. Vi följer direktiv så oerhört lydigt utan att reflektera.*”

Man kan lätt dra alltför allmänna slutsatser om människors erfarenheter efter en svår händelse. Tjernobylolyckan innebar en diffus och svårtolkad hotsituation som berörde människor i olika delar av Sverige på skilda sätt. Av studien framgår för det första att dessa skillnader också har inneburit att mer bestående intryck av själva händelsen, och inte minst av svenska myndigheters agerande, kan vara mycket olika. För det andra visar studien även att skilda tolkningar av till synes likartade egna erfarenheter kan innebära att människor är olika rustade inför framtida svåra händelser, och har olika behov av stöd och information.

Slutsatser

Detta kapitel har redovisat ett antal skäl till att diffusa och oklara hot är stressfyllda och svåra att hantera. Utifrån dessa erfarenheter kan följande aspekter särskilt lyftas fram som bör beaktas vid planering för denna typ av händelse (Enander, 2003):

Behov av information. Man kan knappast överskatta behovet av information vid diffusa hotsituationer. När det finns stort utrymme för olika tolkningar måste informationen vara entydig och klar. Den måste också vara trovärdig. Är uppgifterna osäkra ska man säga det. Ett problem kan vara att man inte har så mycket nytt att informera om. Erfarenheten har varit att det då kan vara bra att berätta vad som görs från ledningens sida, hur man arbetar för att få fram information och när det kan finnas nya uppgifter. Man kan säga att en huvudfunktion i informationsåtgärder för att stödja den enskilda individen i en krissituation är att dessa så långt som möjligt ska bidra till att öka individens förståelse av situationen (upplevd klarhet) och möjligheter att själv påverka sin situation (upplevd kontroll).

Behov av aktivitet och egen kontroll. Med diffusa situationer och osäkerhet följer bristande personlig kontroll. Den enskilda individen har små möjligheter att själv agera och det kan vara oklart vad som är det bästa handlingsalternativet. Att få hjälp att agera aktivt och återta en del av den egna kontrollen blir därför viktigt. Lantbrukare som minns den diffusa situationen och oron efter Tjernobyl lyfter fram betydelsen av att känna att man gjorde något, exempelvis att man fick möjlighet att själv vidta saneringsåtgärder för att rädda skörden.

Potential för konflikter och skilda uppfattningar. Diffusa risker tolkas och uppfattas på olika sätt. En del underskattar riskerna och tycker inte att det rör dem. Andra kan känna stark oro. Olikheter i hur man tolkar situationen kan lätt leda till konflikter mellan olika grupper. De som tar lätt på risken kan tycka att de andra piskar upp oron i onödan, och att det är så osannolikt att något inträffar. De som tar risken mer på allvar kan känna att deras oro nonchaleras, för om det inträffar blir ju konsekvenserna mycket svåra. Att klargöra bakgrunden till att man tänker olika kan skapa förutsättningar för bättre förståelse mellan grupper.

Respekt för människors oro vid osäkerhet. Oro för en viss risk kan i vissa fall te sig omotiverad eller överdriven. Det är ändå viktigt att den enskilda individens oro i en oklar situation tas på allvar. I kontakten med en drabbad befolkning vid en svår påfrestningssituation är respekt för enskilda individers reaktioner basen för att man ska få förtroende och kunna agera effektivt.

9. Återhämtning efter svåra händelser

9. Återhämtning efter svåra händelser

När det akuta arbetet med en olycka eller svår händelse i samhället är över följer en period av återhämtning och återuppbyggnad. Vid diffusa skadehändelser, som exempelvis toxiska utsläpp eller vålds-relaterade sociala kriser, kan det vara svårt att dra en gräns mellan den akuta fasen och återhämtningen. Perioden efter en händelse bildar också en del i förberedelsefasen inför framtida händelser. Karakteristiskt för återhämtningsfasen är nödvändigheten av att hantera mer långsiktiga effekter på individ- och samhällsnivå, samt behovet av uppbyggnad inför framtiden. Svenska erfarenheter efter såväl svåra olyckor såsom förlisningen av Estonia som naturhändelser i form av stormar eller skogsbrand har visat att återhämtningsfasen kan vara både lång och krävande för samhället att hantera.

Detta kapitel behandlar några psykologiskt betydelsefulla aspekter av skedet efter olyckan eller katastrofen utifrån två huvudteman. Första temat handlar om sårbarhet och faktorer som påverkar hur människor reagerar efter svåra upplevelser. Andra temat fokuserar på samhällets förmåga till kollektiv återhämtning och stöd.

Sårbarhet och effekter på längre sikt

I tidigare kapitel har vi sett hur en olycka eller kris i samhället påverkar många människor och ger upphov till olika former av stressreaktioner. En central och delvis omstridd fråga inom kris- och katastrofforskningen gäller hur allvarliga och hur långvariga de psykologiska och sociala eftereffekterna av svåra händelser kan vara. En vanlig föreställning är att sådana händelser medför att individer bryter samman av stark stress och får psykologiska symtom som varar under lång tid.

Vid extremt svåra traumatiska upplevelser kan sådana reaktioner vara svårartade och utvecklas till en psykiatrisk diagnos, vanligen kallad PTSD (Post Traumatic Stress Disorder). Intresset för PTSD ökade kraftigt under senare delen av 1900-talet, inte minst sedan diagnosen hade konstaterats bland en betydande andel amerikanska veteraner efter Vietnamkriget (Lundin, 1995). Michel m.fl. (2001) ger en god överblick över förekomsten av PTSD vid olika typer av händelser, samt en beskrivning av symtom och behandlingsmetoder. En systematisk översikt över rapporterade studier av PTSD i samband med katastrofhändelser visade på en uppskattad genomsnittlig prevalens mellan 20–30 procent (Neria m.fl., 2008), men även en stor

variation mellan händelser. En noggrann uppföljning av svenskar som var med om traumatiska upplevelser i samband med tsunamin 2004 visade exempelvis efter 6 år en förhöjd men ändå relativt begränsad frekvens PTSD hos undersökningsgruppen (Arnberg m.fl., 2013). I sin redovisning betonar forskargruppen svårigheterna med att jämföra olika händelser och erfarenheter, eftersom ett antal individuella, händelserelaterade och sociala faktorer kan förväntas påverka förekomsten av posttraumatiska symtom.

I detta kapitel handlar det i första hand om normala reaktioner på svåra händelser, samt de konsekvenser dessa för med sig.

Normala reaktioner på onormala händelser

Normala reaktioner efter kris- och katastrofhändelser är i dag välkända och har beskrivits i ett antal artiklar och böcker (se förslagsvis Cullberg, 1992; Dyregrov, 2002; Michel m.fl., 2001; Wallenius, 2001a, 2001b, Dyb m.fl., 2014). Det är vanligt att överlevande efter katastrofer upplever följdeffekter i form av emotionella, kognitiva, fysiska och sociala reaktioner. Det är normalt att uppleva starka emotionella reaktioner i form av chock, rädsla, sorg, ilska, skuld, skam, hjälplöshet och tomhet. Effekter på tankeförmågan kan ta sig uttryck i reducerad uppmärksamhetsförmåga, förvirring, obeslutsamhet, koncentrationssvårigheter, oro och minnesrubbningar. Trötthet, sömnlöshet, smärta, illamående, hjärtklappning och muskelspänning är vanliga fysiska reaktioner. Sociala relationer kan påverkas av att drabbade känner misstänksamhet, drar sig undan, irriteras, känner sig övergivna eller har ett överdrivet kontrollbehov. Reaktioner av den här typen kan hålla i sig i dagar eller veckor efter en svår upplevelse, men klingar normalt långsamt av. Den individuella variationen i reaktionsmönster är dock avsevärd.

Riskfaktorer för negativa reaktioner

En och samma händelse drabbar inte alla lika. Såväl person- som situationsrelaterade faktorer påverkar hur en enskild individ reagerar (Somasundaram m.fl., 2003). En sammanställning av erfarenheter från forskning om reaktioner i samband med svåra olyckor och katastrofer har identifierat ett antal faktorer som förefaller öka risken för negativt utfall i form av allvarlig stress eller psykologiska problem (Norris m.fl., 2002a; 2002b; Tolin & Foa, 2006). Några av dessa kan sammanfattas enligt följande:

Exponering på individnivå. Belastningen på den enskilda individen är beroende av ett antal möjliga stressfaktorer relaterade till upplevelser i samband med själva händelsen. Exempel på sådana faktorer som medför en ökad stressbelastning kan vara:

- Dödsfall hos närstående
- Svåra egna skador eller skadade familjemedlemmar
- Att ha varit utsatt för dödshot
- Panik eller liknande känslor under händelsen
- Skräckupplevelser
- Separation från familjen (gäller särskilt barn)
- Omfattande materiella förluster
- Förflyttning eller omlokalisering från hemorten

Evakuering från hemorten med allt vad det innebar av osäkerhet och stress under en lång period har lyfts som en av de svåraste aspekterna som har påverkat människorna som bodde i området kring Fukushima (McCurry, 2013; Sugimoto m.fl., 2012; Hasegawa m.fl., 2015).

Genus. Negativa effekter är vanligare hos flickor och kvinnor. Dessa effekter tenderar även att vara mer långvariga hos kvinnor än hos män. Kvinnor är särskilt utsatta i traditionella kulturer samt vid exponering för extremt svåra händelser. En gedigen metaanalys av genusrelaterade skillnader beträffande exponering för traumatiska händelser och PTSD redovisades 2006 i den prestigefyllda tidskriften Psychological Bulletin (Tolin & Foa, 2006). På en övergripande nivå fann forskarna att män har högre exponering för traumatiska händelser men lägre frekvens av PTSD. Tolkningen av dessa resultat diskuteras på ett nyanserat sätt utifrån ett antal intressanta vinklingar, där forskarna bland annat lyfter svårigheterna att jämföra olika typer av trauman (kvinnor är exempelvis mer utsatta för sexuellt våld).

Ålder. Personer i den övre medelåldern, 40–60 år, anses vara en utsatt grupp. Detta kan höra samman med det ansvar och de förpliktelser som särskilt karakteriserar denna grupp, såväl inom familjen som i samhället. Däremot indikerar endast ett fåtal studier ökad risk hos äldre människor, vilka snarare identifieras som en möjlig resurs i katastrofdrabbade samhällen.

Tidigare erfarenhet. Människor med tidigare erfarenhet och träning är i regel bättre förberedda och mer förmögna till handling än människor med en begränsad tidigare erfarenhet. Dock bör man beakta att tidigare erfarenheter som har varit extremt traumatiska snarare kan göra individen mer sårbar vid upprepad utsatthet.

Minoritetsgrupp. Majoritetsgrupper tenderar att klara sig bättre än minoritetsgrupper. Effekter av ursprung tillskrivs bland annat att minoritetsgrupper kan drabbas av exponering för svårare aspekter av en katastrof, till exempel genom att flera bor i särskilt drabbade områden eller har sämre tillgång till stödresurser. Dessutom kan attityder och föreställningar inverka hindrande på hanteringen av situationen, till exempel genom ovilja att ta emot vissa former av hjälp.

Socioekonomisk status. Lägre socioekonomisk status i termer av lägre utbildning, sämre inkomst och lägre yrkesstatus är förknippad med starkare negativa effekter. Sambandet ökar med graden av påfrestning.

Familjeförhållanden. Närvaro av barn i hemmet är förknippat med ökad stress hos föräldrar vid diffusa hot, särskilt hos kvinnor. Närvaro av make eller partner i hemmet har identifierats som en riskfaktor för kvinnor. Dessutom predicerar stressymtom hos mannen stress även hos hustrun i högre utsträckning än det omvända, alltså att symtom hos kvinnan skulle vara förknippade med ökad risk för stress också hos hennes man. En tolkning av dessa samband utgår ifrån att traditionella kvinnoroller medför att kvinnan utgör ett socialt stöd för andra inom familjen, men har svårare att själv få motsvarande stöd. Slitningar inom äktenskapsförhållanden tenderar också att öka i samband med svåra händelser.

Tidigare psykiska problem eller symtom. Personlighetsfaktorer som neuroticism och ängslan samt förekomst av tidigare psykiska och sociala problem har identifierats som bland de starkaste faktorerna för att predicera krisrelaterad stress.

Psykosociala resurser. Stresshanteringsförmåga och optimism är exempel på personliga strategier som har visat sig betydelsefulla som positiva motkrafter. Likaså har socialt stöd, och inte minst upplevelsen av att ha ett sådant stöd, tillskrivits betydelse för att minska risken för svåra psykologiska följder efter en krishändelse.

Sociala och krishanteringsrelaterade faktorer

Utöver de individrelaterade faktorer som har beskrivits ovan påverkas långsiktiga effekter av en händelse i hög grad av hur händelsen hanteras i samhället. Man talar ibland om *sekundär traumatisering* i fall där okänsligt bemötande eller bristande samhällelig krishanteringsförmåga kan förvärra påfrestningarna hos enskilda individer och grupper av drabbade (Dyregrov, 2002). Den utdragna och konfliktladdade debatten om bärgning av omkomna efter Estonia är ett exempel på en sådan samhällelig hantering som har bidragit till att öka påfrestningarna på anhöriga och överlevande (SOU 1999:48). Det kan även handla om upplevelser av att de förluster man har drabbats av inte får tillräckligt erkännande av andra. Bristande förståelse för betydelsen av förluster i termer av miljö och naturvärden lyftes exempelvis av många drabbade efter såväl stormen Gudrun som skogsbranden i Västmanland. Ytterligare en påfrestning i samband med branden var nyfikenheten och det närgångna intresset hos en bredare allmänhet som ville besöka området och dokumentera brandens framfart med egna bilder och frågor till drabbade.

En av de mest betydelsefulla faktorerna när det gäller risk för svåra psykologiska följder handlar om tillgång kontra brist på ett stödjande socialt nätverk. En viktig aspekt i att karakterisera drabbade grupper är därför att se hur dessa befinner sig i förhållande till sitt nätverk. Weisaeth (2002) påpekar att vissa typer av händelser innebär att människor dödas eller skadas långt ifrån sina hem, så att deras sociala nätverk inte finns på plats. Detta kan vara fallet exempelvis vid större transportolyckor. Olyckor i lokalsamhället innebär oftast att det finns starka sociala nätverk att tillgå, men också starka påfrestningar och risk för social upplösning om många människor drabbas inom ett begränsat socialt system (Weisaeth, 2002). Förstörelse i det egna närsamhället är särskilt förknippat med förlust av positiva reaktioner, vilket kan ta sig uttryck i bristande energi eller minskad livsglädje och tillfredsställelse (Enander, 2000; Norris m.fl., 2002). Det behöver inte nödvändigtvis handla om fysisk åverkan, utan i lika hög grad sociala händelser av typen uppmärksammade mord, våldshandlingar eller utnyttjande av barn som kan väcka starka känslor även hos människor som inte är direkt berörda, men som identifierar sig med den grupp eller det samhälle som har drabbats (Enander m.fl., 2010).

Att befinna sig i ett främmande sammanhang påverkar krisreaktionerna även hos resursstarka grupper. En studie av svenskar som befann sig i den japanska staden Kobe i samband med den stora jordbävningen 1995 visade att olika reaktionsmönster inom gruppen kunde relateras till hur väl förankrad man var i det japanska samhället (Enander & Wallenius, 1999). Individer som bott länge i Japan och talade japanska var bättre förberedda och hade lättare att hantera den akuta händelsen – de förstod exempelvis den information som gavs. Däremot uppvisade denna del av gruppen även starkare efterreaktioner och upplevde sig mer personligt berörd av katastrofen än andra som hade varit i landet kortare tid eller som hade mindre kontakt med det japanska samhället. En person beskriver sina känslor så här: *”Det tog mig ett år att komma över det värsta. Eftersom jag reste på fredagen (efter jordbävningen) och aldrig åkte tillbaka så kändes det som om jag aldrig fick tillfälle att säga adjö till vänner och till lekskolan där min son varit. Ungefär som när någon dör och man inte kan vara med på begravningen”*.

Sårbarhet hos barn

Barn är känsliga för traumatiska upplevelser genom att deras psyke är under utveckling och påverkbart. De är i hög grad beroende av de vuxna omkring dem, samt saknar en egen erfarenhetsbas att strukturera sina upplevelser utifrån. Reaktioner hos barn präglas starkt av reaktionerna hos föräldrar och andra närstående vuxna. Allmänt tycks trygghet och personlig stabilitet före olyckan vara viktiga determinanter för barns reaktioner. Enligt Michel och medförfattare (2001) är följande barn särskilt utsatta:

- Barn utan föräldrar eller med döda föräldrar
- Barn som själva har skadats eller exponerats särskilt
- Barn som har isolerats en längre tid i skyddsrum eller fängelse
- Barn som har sett nära personer skadas eller dödas
- Ensamma och isolerade barn
- Undernärda och sjuka barn

Reaktionsmönster hos barn uppvisar en bred variation av fysiska, psykiska och beteendemässiga reaktioner. Vanliga reaktioner hos barn i förskoleåldern beskrivs som allmän rädsla och osäkerhet, hjälplöshet samt psykosomatiska reaktioner såsom mardrömmar,

sängvätning eller stamning. Hos äldre barn i åldern 6–11 år beskrivs somatiska symtom (ont i magen, diffusa smärtor), psykisk förvirring och bristande verklighetsanknytning, samt ibland aggressiva beteenden och skuldkänslor. Vissa forskare menar att barn i åldrarna cirka 8 till 12 år utgör en särskilt sårbar åldersgrupp (Michel m.fl., 2001). Hos tonåringar kan det finnas en ambivalens gentemot föräldrarna, samt en tendens att döma sig själva hårt. Isolering och depressiva tankar är vanliga, men även utagerande och aggressiva reaktioner förekommer.

Viktiga aspekter att beakta vid omhändertagandet av traumatiserade barn har sammanfattats av bland andra Michel m.fl., (2001) och Dyregrov (2010), samt med särskilt fokus på katastrofer av Bullock m.fl. (2011) och Fothergill & Peek (2015). Några av dessa återges här i något förkortad och omarbetad form:

- Informera och stötta föräldrar, lärare och andra i vuxensamhället för att höja kunskapsnivån och beredskapen.
- Motverka separation mellan barn och föräldrar.
- Stötta möjligheterna till kontakt med vänner och kamrater.
- Bibehåll vardagliga aktiviteter som skola, förskola med mera så långt det är möjligt.
- Förklara för barn och ge dem tillfälle att berätta och uttrycka sina upplevelser.
- Ge öppen och ärlig information och kommunikation till barnen, beskriv verkligheten.
- Ge tid för tankemässig och känslomässig hantering genom samtal och frågor.
- Acceptera och ge möjlighet till lek och aktiviteter.
- Uppmuntra vuxna att visa sina egna känslor.
- Låt barn delta i ritualer som begravningar och minneshögtider.
- Begränsa exponeringen för tv och övrig medierapportering.
- Tala med barn om känslor som rädsla eller skuld.
- Se till att stödpersoner finns där föräldrarna kan behöva sådan hjälp.

Återhämtning och samhällets stöd

Studier av drabbade samhällen visar på vissa återkommande grundläggande mönster av kollektiva reaktioner efter händelsen. I omedelbar anslutning till händelsen utvecklas oftast en intensiv mobilisering av resurser och aktivitet. Detta skede karakteriseras också av en tillfällig uppskjutning av konflikter och en samling kring gemensamma mål, dock under en relativt begränsad period. Så präglades exempelvis arbetet under de första dagarna då snökaos drabbade Gävle 1998 av sammanhållning och stöd också från den drabbade allmänheten (Hedman, 1999; Enander & Johansson, 2000). Liknande erfarenheter har dokumenterats i samband med stormar i södra Sverige (Enander m.fl., 2009; Guldåker, 2016).

Forskare har ibland beskrivit perioden omedelbart efter en svår händelse som en ”smekmånadstid”, då egenintressen och motsättningar ställs åt sidan. Typiskt är också en sammanstrålning av människor och kommunikationsvägar till den drabbade zonen. Frivilliga insatser har uppmärksammats alltmer i Sverige som en stark tillgång, inte bara för att hantera själva händelsen utan även som manifestation av stöd och engagemang från medmänniskor (Mattson m.fl., 2016). Organisationer anpassas och nya sammanslutningar utvecklas för att möta de krav som händelsen ställer. Det är inte ovanligt att det därefter följer en period som karakteriseras av desillusionering när uppmärksamheten från medierna minskar, det organiserade stödet trappas ned och förlusterna blir påtagliga. Rättsliga och ekonomiska frågor blir mer framträdande och det skapas en grogrund för konflikter och missnöje (Raphael 1986, Eyre, 2007).

Faktorer av betydelse för återhämtning

Inom litteraturen om återhämtning nämns ett antal faktorer av betydelse för människors reaktioner och förmåga att återhämta sig efter en händelse. Flera handlar om individrelaterade egenskaper och erfarenheter som har grundlagts innan händelsen, såsom personlighet, tidigare träning och så vidare. Utöver dessa kan dock ett antal faktorer identifieras som kan påverkas av det stöd som samhället och sociala nätverk kan bistå med efter händelsen. Dessa kan grovt indelas i två huvudaspekter där den ena handlar om faktorer som påverkar individens tolkning av händelsen och den andra handlar om bekräftelse och symbolhandlingar från samhällets sida.

Wortman (1983) konstaterar i en forskningsöversikt att individens reaktioner på stress och på att befinna sig i rollen som offer, så kallad *viktimisering*, kan påverkas av olika antaganden och trosföreställ-

ningar. Upplevelser vid en olycka eller katastrof kan innebära att individens föreställningar om världen förändras eller rentav raseras. Individens tolkning av händelsen kan handla om hur man uppfattar orsaken till det som inträffat. Att lägga skuld på sig själv kan exempelvis leda till fler psykiska och fysiska symtom efter en negativ händelse, och till att man blir mindre benägen att söka hjälp efteråt.

En studie av drabbade i samband med översvämning samt toxiskt utsläpp (Solomon m.fl., 1987) visade att reaktionen att lägga skulden på andra försämrade individens återhämtning om det fanns något aktivt probleminriktat handlingsalternativ tillgängligt, men förbättrade förutsättningarna när aktiv problemlösning inte fanns som alternativ. En upplevelse av ansvar för att lösa problemet tycks allmänt vara mer befrämjande för ett välanpassat beteende än en upplevelse av ansvar för dess orsak. Den som känner sig ansvarig för att en olycka har inträffat kan ha svårt att hantera sina känslor av skuld och självförebråelse. Insatser för att klargöra vad som har inträffat i samband med en händelse, som exempelvis i efterarbetet efter diskoteksbranden i Göteborg (Hassling, 2000; Larsson & Nohrstedt, 2000), kan alltså fylla en viktig funktion även för att hjälpa de drabbade att bearbeta sina egna tolkningar av händelsen.

Förväntningar på krisdrabbades reaktioner, eller föreställningar om dessa förväntningar, kan påverka benägenheten att söka olika former av hjälp. När lekmän fick ta ställning till beskrivningar av reaktioner efter en översvämning visade de mycket lite förståelse för starka emotionella reaktioner hos personer som endast hade drabbats av mindre materiella förluster (Yates, 1992). Dessa personer bedömdes allmänt mer negativt och ansågs inte ha anledning att söka professionell hjälp. En möjlig konsekvens av detta är att människor som upplever svårigheter eller skuldkänslor efter en katastrof skulle kunna vara mindre benägna att söka hjälp om de upplever att detta inte generellt anses legitimt. Efter en översvämningskatastrof i England kunde människor dra sig för att söka hjälp av oro för social stigmatisering (Green m.fl., 1990). I samband med rapporteringen av hur människor agerade i New Orleans efter orkanen Katrina har stigmatisering av vissa grupper – i huvudsak svarta och socialt utsatta – noterats av flera forskare (Phua, 2008).

Upplevelsen av att andra inte tar ens egna upplevelser på allvar kan väcka starka och långvariga reaktioner. Även 14 år efter Tjernobyl minns många lantbrukare med påtaglig ilska tillfällen då de upplevde att representanter för myndigheter nonchalerade deras oro och konkreta vardagsproblem (Enander, 2000, 2006).

Psykologiskt och socialt stöd

För den drabbade individen innebär återhämtningsfasen ett skede av omdefinition från *offer* till *överlevande*. En viktig del i den processen är hur individen kommer att uppfatta den krissituation som han eller hon har befunnit sig i och uppfattningen om det egna beteendet. Skuldkänslor och missuppfattningar om egna möjligheter till handling är till exempel vanligt förekommande. En viktig del i stödet till dem som varit med om svåra situationer är just möjligheten att gå igenom händelsen i efterhand tillsammans med andra, bland annat för att få en tydligare bild av skeenden och tidsförlopp.

Psykologiskt stöd kan ses som förhållanden som har en gynnsam effekt på individens sätt att uppfatta och hantera en given situation (Andersson m.fl., 2000). Utifrån en sådan beskrivning kan psykologiskt stöd handla om många olika typer av företeelser, såsom praktisk hjälp, ekonomiska tillgångar, fysisk omvårdnad och information. Synen på vad som utgör bra krisstöd har omprövats och utvecklats påtagligt under senare år, med ett ökat fokus på det vardagliga och medmänskliga stödet från den drabbades egna sociala nätverk och en minskad betoning på behovet av professionella insatser som numera betraktas som ett undantag snarare än regel (se t ex Hedrenius & Johansson, 2013).

Forskning om riskfaktorer i samband med svåra händelser ger också en antydan om vilka åtgärder som kan stärka förmågan till återhämtning efter svåra händelser hos individer och grupper (Norris m.fl., 2002a, 2002b). Exempelvis uppmärksammas att:

- **Familjen utgör en viktig enhet för stöd och intervention**, särskilt när det gäller barn. Åtgärder som inte tar med stöd till hela familjen torde vara mindre effektiva.
- **Såväl överlevande som stödpersonal behöver kunskaper** om effektiva hanteringsstrategier för att motverka undvikande och skuldbeläggning.
- **Normala sociala stödresurser är betydelsefulla och bör fokuseras.** Det innebär inte att professionell hjälp från utomstående är oviktig, men inriktningen bör i möjligaste mån vara att värna om och förstärka det sociala nätverk som redan finns. Hjälp till självhjälp i vardagen är en annan princip som framhålls.

Kunskap om enkla och vardagliga sätt att ge medmänskligt stöd och hjälp till drabbade har utvecklats och blivit mer allmänt kända i Sverige under senare år. I den offentliga diskussionen om bemötandet av de drabbade efter tsunamivågen i Sydostasien 2004 framgick det tydligt hur kunskaper inom detta område har spridits i samhället. Skolor och arbetsplatser förberedde stödinsatser och experter bistod med råd i såväl medierna som via olika organisationers webbplatser. Det finns också i dag bra och lättillgänglig litteratur med konkreta råd om att förmedla denna typ av stöd (se till exempel Andersson m.fl., 2000; Hedrenius & Johansson, 2013).

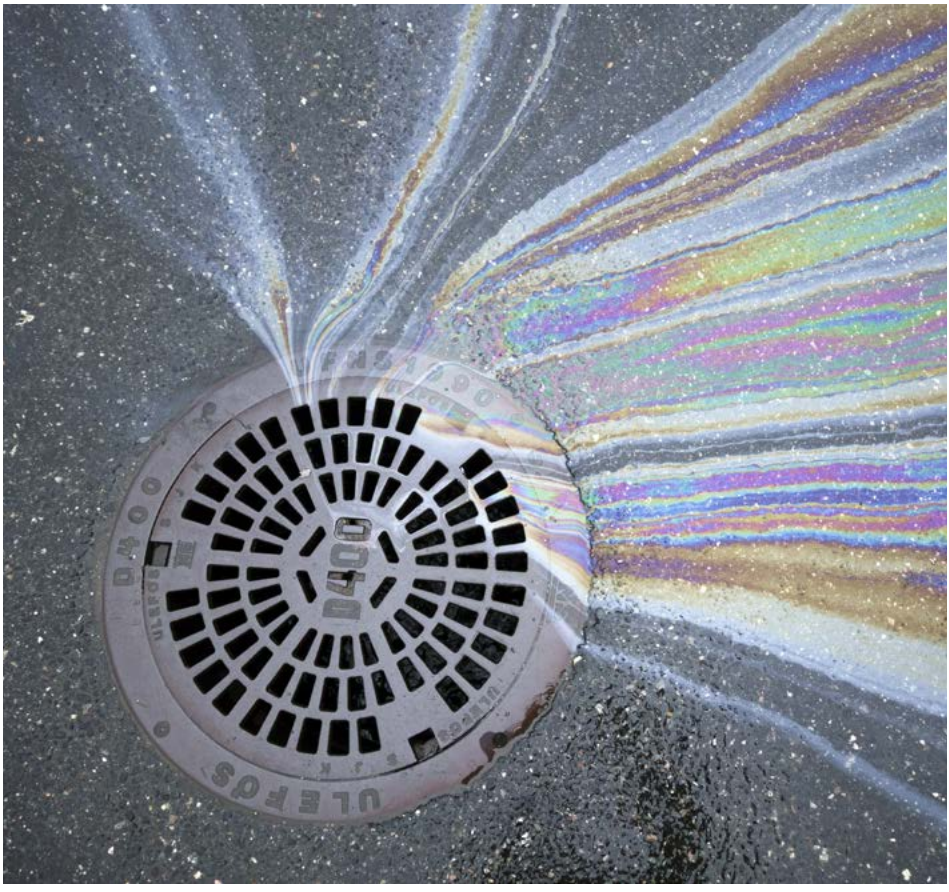

Återhämtning efter ”tysta” katastrofer

I kapitel 8 diskuterades den särskilda problematik som förknippas med hot som inte syns eller kan förnimmas, men som förgiftar och förstör liv och miljö. Även långtidseffekter i samhället skiljer sig vid denna typ av kris (Havenaar m.fl., 2002). Till skillnad från det mönster som har beskrivits tidigare sker här mer sällan samma tillskyndande av hjälp och resurser till platsen. I samband med utsläpp av farliga ämnen eller radioaktivitet är det snarare så att människor undviker området, ibland under lång tid framöver. De drabbade kan uppleva sig ”smittade” eller ”kontaminerade”, vilket förstärker stressbelastningen. När det gäller teknologiska olyckor kan frågor om ansvar, sökande efter syndabockar och misstankar om partsintressen hos olika aktörer även på ett tidigt stadium motverka att människor samlas kring gemensamma mål. Liknande erfarenheter finns även från sociala, våldsrelaterade händelser (Enander m.fl., 2010).

Erfarenhet och kriskultur

Första gången en händelse inträffar kan den vara oklar och upplevas som okontrollerbar, människor förstår inte och vet inte hur de ska bete sig. Om de utsätts för en liknande situation igen kan den dock tolkas på ett helt annat sätt. I föregående kapitel beskrevs hur lantbrukare som drabbades av effekterna av Tjernobylolyckan kunde tolka sina erfarenheter på skilda sätt (Enander, 2000; 2006). Hos vissa ledde erfarenheterna till en känsla av maktlöshet och beroende av myndigheter, men hos andra stärktes känslan av att man i framtiden skulle fatta egna beslut och inte lyssna så mycket på samhällets representanter. Liknande erfarenheter kan tolkas på skilda sätt av olika individer.

I forskningslitteraturen används ibland uttrycket *kriskultur* för att beskriva utvecklingen i samhällen som har utsatts för upprepade allvarliga kriser, till exempel på grund av återkommande naturkatastrofer som orkaner eller översvämningar, eller som följd av olycksdrabbade verksamheter såsom gruvdrift. En kriskultur innefattar normer och värderingar beträffande hur ett hot ska uppfattas, men också praktiska tekniker för att möta hotet. Skillnader i hur människor i Sverige respektive Estland reagerade på förlisningen av fartyget Estonia har bland annat tolkats i termer av skilda förväntningar, erfarenheter och kriskulturer. Karakteristiskt för en kriskultur är att den är specifikt orienterad mot en viss typ av kris eller olycka, samt att den baseras på erfarenheter från den värsta händelsen i närtid. Utvecklingen av kriskulturer kan innebära en

ökad förmåga hos samhället att hantera vissa svårigheter, i den mån svårigheterna stämmer överens med tidigare erfarenheter, men har också visat sig innebära begränsningar i förmågan att uppmärksamma och adaptera till nya hotsituationer.

Ritualer och symbolhandlingar

På samhällsnivå handlar återhämtning från en svår händelse om två parallella processer. Den ena är fokuserad på att bearbeta händelsen och dess konsekvenser, där omhändertagande av drabbade och utkrävande av ansvar utgör viktiga delar. Den andra processen handlar om att återuppbygga raserade materiella och sociala strukturer samt att gå vidare. Processerna har vissa likheter med hanteringen av en individuell kris där bearbetning av upplevelser och nyorienteringen mot framtiden utgör två viktiga faser (Cullberg, 1992). På samhällsnivå fyller gemensamma ritualer och symbolhandlingar en viktig roll i båda dessa processer.

Betydelsen av ritualer och symbolhandlingar från samhällets sida har uppmärksammats alltmer under senare år, såväl inom den vetenskapliga litteraturen (t´Hart, 1993; Eyre, 1999) som i konkreta handlingar i samband med inträffade händelser. Symbolhandlingar kan antingen vara spontana eller organiserade (Eyre, 1999; 2007). Exempel på spontana handlingar är när människor lägger blommor och tänder ljus på olycksplatsen eller annan plats förknippad med händelsen. Ett internationellt uppmärksammat svenskt exempel var när människor spontant överöste en polisbil med blommor efter terrorattacken på Drottninggatan 2017 som ett uttryck för tacksamhet och solidaritet. Organiserade handlingar kan vara att hålla en tyst minut, minnesgudstjänster, flaggning på halvstång eller upprättande av minnesfonder. Respekt förmedlas exempelvis genom sättet att ta hand om och transportera omkomna, vilket aktualiserades bland annat i räddningsarbetet efter branden ombord på färjan Scandinavian Star 1990, i samband med Göteborgsbranden 1998 och efter tsunamivågen 2004. Besök av statsministern eller kungligheter har utvecklats till ett etablerat sätt för samhället att visa kollektiv solidaritet vid en svår påfrestning där människor har utsatts för förluster och tungt räddningsarbete (exempelvis vid översvämningar eller skogsbranden 2014), eller för att markera deltagande och respekt (Estonia, Göteborgsbranden, terrorattacken på Drottninggatan). Ritualer har betydelse också på längre sikt, exempelvis när det gäller att uppmärksamma årsdagen och andra minnesdagar med anknytning till en händelse.

Ritualer och symbolhandlingar väcker starka känslor. Att hantera sådana känslor på kollektiv nivå kräver empati och insikt, samt förståelse för behoven hos olika grupper. Dessa behov kan ibland vara svåra att förena. Religiösa symboler som ger tröst åt den ena gruppen kan väcka anstöt hos en annan. Balansgången mellan att markera solidaritet med de drabbade och att skona dem från överdriven uppmärksamhet är inte alltid självklar. I sin bok om erfarenheterna av att vara överlevande efter Estonia beskriver Kent Härstedt (1995) att det kändes viktigt för honom att delta i sorgegudstjänsten, men också hur svår den uppmärksamheten kunde vara: *Jobbigt blev det på nytt när ceremonin var slut, och en röst i högtalarna bad de närvarande att sitta kvar och låta ett fåtal överlevande gå ut först. Vi fick resa oss upp ensamma, ta oss ur bänken inför hundratals sörjande och gå iväg – det var tungt, vill jag lova. Helt tyst i kyrkan, bänken gnisslade, det var hemskt…" (s. 150).*

Medierna är viktiga aktörer i alla skeden av olycks- och krishändelser, och i återhämtningsskedet är de i synnerhet viktiga som förmedlare och förstärkare av kollektiva symbolhandlingar. För dem som ska hjälpa och stödja drabbade människor är det naturligt att försöka skydda dessa från alltför påträngande medieexponering. Samtidigt finns det situationer då drabbade kan acceptera, och till och med önska att medverka i medier (Scanlon & McCullum, 1999). Det kan handla om uppmärksamhet som bekräftar den egna sorgen och förlusten. I andra situationer kan det även vara så att de drabbade på olika sätt vill utnyttja medierna för att driva egna frågor, exempelvis vad gäller skuld eller ersättning. Avvägningen mellan skydd och exponering kräver alltså inlevelseförmåga i den enskilda individens situation och behov.

Slutsatser

Återhämtning efter en olycka eller kris kan vara en lång och krävande process. Här kan det finnas en motsättning mellan å ena sidan behovet av att grundligt bearbeta reaktioner på det som inträffat och å andra sidan en kollektiv önskan att gå vidare och lägga händelsen bakom sig. Erfarenheterna har visat att hanteringen av denna fas kräver inlevelseförmåga och uthållighet hos beslutsfattare och ansvariga. Viktiga aspekter att ta hänsyn till i detta skede är bland andra följande:

- **Det är normalt att reagera starkt på onormala händelser.** Vanligen kan sådana reaktioner ändå hanteras och stödjas inom ramen för människors vardagliga sociala nätverk, även om man måste räkna med att det tar tid och kraft hos alla berörda. Samtidigt bör riskfaktorer för att utveckla svåra stressreaktioner uppmärksammas och särskilda stödinsatser för sårbara grupper förberedas.
- **Vissa typer av händelser och faser i olycksförlopp tenderar att befrämja samarbete och solidaritet, andra förstärker konflikter och motsättningar mellan olika grupper.** Diffusa hot föder osäkerhet och skilda tolkningar, vilket i sin tur skapar en grund för konflikter. Socialt komplexa situationer kan lyfta fram latenta problem och insikter som är svåra att hantera och acceptera. I återhämtningen efter en svår händelse kan sådana motsättningar och konflikter bli särskilt tydliga. Mot bakgrund av en tilltagande komplexitet i riskbilden och ett alltmer diversifierat samhälle finns det anledning att förvänta sig att inslag av konflikter och motsättningar snarast kommer att öka i framtiden.
- **Ritualer och symbolhandlingar utgör en viktig men även känslig del i samhällets återhämtning efter en svår olycka eller kris.** I samband med övningar och beredskapsplanering kan det vara lämpligt att beslutsfattare och andra ansvariga även tänker igenom hur sådana frågor kan hanteras i olika situationer.

10. Backspegel och framåtblick

10. Backspegel och framåtblick

I bokens inledning presenterades en lista med några av de mer uppmärksammade kriserna och olyckorna som har inträffat i Sverige under de senare decennierna. Många av dessa förekommer också som exempel i bokens olika kapitel. En tillbakablick på olika händelser ger en påminnelse om gemensamma erfarenheter, men även om hur vissa frågor under en period får en framträdande roll för att senare till synes falla i glömska. På så vis kan en titt i backspegeln ge påminnelser om lärdomar och nya kunskaper, men också om behovet av att ständigt ifrågasätta och ompröva våra föreställningar om vad som kan och inte kan inträffa, samt om de krav som olika händelser ställer.

I detta avslutande kapitel blickar jag först tillbaka på några insikter som jag menar påverkar hur människor i det svenska samhället tänker och resonerar i dag om risker och olyckor. Därefter kan det vara dags att även inventera några tendenser som kan påverka vilka frågor som kommer att bli betydelsefulla framöver. Avslutningsvis sammanfattar jag några tankegångar från boken som har bäring på det praktiska arbetet inom olika risk-, säkerhets- och olycksrelaterade områden.

Några teman i svenska erfarenheter

Lärdomar från olyckor och svåra kriser kan vara av helt skilda slag. De kan handla om nya insikter om sårbarhet hos människor och miljöer, om omfattningen av skadliga effekter och vilka konsekvenser dessa kan ha eller om vad som kan påverka förmågan eller oförmågan att hantera svåra situationer. Vissa erfarenheter är dock mer av karaktären att de byggs upp gradvis och har en generell inverkan på människors förståelse för och förväntningar inför vad som kan inträffa. I detta avsnitt lyfter jag fram några sådana mer generella insikter som jag menar kan hämtas från den samlade svenska erfarenhetsbasen.

Oförmåga att tänka sig det otänkbara

En oförmåga att tänka sig det otänkbara är kanske det mest frapperande tema som kan associeras till flera listor av den typ som presenterades i inledningen, oavsett om listorna handlar om internationella, nationella eller lokala händelser: *”Just den händelsen var vi inte förberedda på”, ”Vi trodde aldrig att det kunde hända – här – nu – på*

det viset.”. Tidigare kapitel har diskuterat ett antal psykologiska och sociala mekanismer som bidrar till att vi så ofta reagerar på det här sättet, och har så svårt att tänka utanför våra egna erfarenhetsramar.

Frågan om hur man kan bygga upp och vidmakthålla en ”lagom medvetenhet” är relevant på alla nivåer, men utifrån skilda utgångspunkter. För ansvariga aktörer är detta ett centralt risk- och krishanteringsproblem, som kräver organisatoriska insatser och verktyg som kan hjälpa till att kompensera för vår naturliga oförmåga att tänka oss det otänkbara. På individnivå är oförmågan en del i ett kanske välbehövligt skydd mot en alltför stark medvetenhet om den egna sårbarheten. En viktig distinktion kan göras på alla nivåer mellan situationer eller konsekvenser som man *kan* respektive *inte kan* påverka.

Ytterligare en aspekt inom sårbarhetstemat gäller en ökad insikt i hur förhållanden i andra länder, till och med andra världsdelar, kan påverka säkerheten också för stora grupper av ”vanliga medborgare” i vårt land. Vid Tjernobylolyckan kom hotet som ett moln utifrån, vars spridning styrdes av vind- och regnförhållandena. I samband med tsunamivågen blev det tydligt hur våra resvanor, vart vi reser och hur vi väljer att bo, har skapat en ny typ av sårbarhet. Terrorhotet, som länge uppfattades som något avlägset och osannolikt i vår relativt skyddade del av världen, har slagit till med full kraft i Europa och även i vår egen huvudstad. Effekter av krig och svåra förhållanden i andra delar av världen genererar strömmar av flyktingar som ställer nya krav på vår förmåga att möta och hjälpa utsatta människor.

Myter om människors reaktioner

Om man ser tillbaka på tidningsrubriker och medierapporter från svåra olyckshändelser återkommer ofta orden *panik* och *kaos*. Mediernas bild av förvirrade människor som handlar irrationellt stämmer i regel dåligt med den bild som framkommer vid mer sakliga uppföljningar. Den skillnad mellan myt och verklighet som lyfts fram i katastroflitteraturen (se kapitel 7) tycks fortfarande vara giltig. I bokens olika kapitel har vi sett exempel på hur subtila värderingar i medierna underblåser stereotypa bilder av mänskligt beteende i kriser, och hur krishanterare själva brottas med utmaningen att bibehålla en saklig och realistisk bild av människors reaktioner och behov. Det finns alltså anledning till fortsatt vaksamhet beträffande hur föreställningar om medborgarna tar sig uttryck i krisplaneringen och vid övningar.

Betydelsen av frågan ”Varför?”

Människors reaktioner hör inte enbart samman med själva händelsen, utan även med hur man uppfattar att den hanteras och varför den inträffade. I reaktioner på olika händelser i Sverige framgår det tydligt hur betydelsefull den upplevda orsaken kan vara. Det spelar stor roll om vi uppfattar förlisningen av Estonia som en ren olyckshändelse i samband med hårt väder, eller om det finns en misstanke om dolda orsaker. Klargörandet av skuldfrågan efter exempelvis diskoteksbranden i Göteborg eller mordet på Anna Lindh framstår som en viktig del i samhällets bearbetning av dessa händelser. Det handlar även om ansvarsfrågor i samband med hanteringen av händelsen, vilket inte minst kommissionen efter tsunamin, utredningar efter skogsbranden och den svenska narkolepsidebatten mycket tydligt har demonstrerat. Det har alltså blivit allt viktigare hur skuld- och ansvarsfrågor hanteras, vilka resultat som tillsatta kommissioner och utredningar presenterar samt inte minst vilken trovärdighet dessa instanser har hos allmänheten.

Utveckling av psykosocialt stöd

När bussolyckan med ungdomar från Kista inträffade i Norge 1988 fanns det i Sverige knappast några organiserade former för att mobilisera psykosociala stödresurser i samband med en större olycka eller annan händelse. I dag är det närmast självklart i varje kommun och inom många större organisationer att man har kunskap och planering för sådana stödinsatser. Synsättet har även förändrats när det gäller stöd till insatspersonal, tjänstgörande inom internationella insatser med mera. Vid en tillbakablick blir det tydligt hur uppfattningarna om behov av stöd, men även förväntningarna på insatser från samhällets sida, har utvecklats under de senaste decennierna. Mot den bakgrunden är det inte oväntat att vi i dag har en kritisk men viktig debatt om att utforma och utvärdera olika former av stöd.

Nära kopplat till det psykosociala stödet är även de sociala riter och olika former av ceremonier och andra markeringar som förekommer i samband med svåra händelser. Under senare tid har också nya och förändrade markeringar utvecklats, som speglar en större medvetenhet hos olika aktörer i samhället. Att tända ljus och lämna blommor vid olycksplatser har blivit allt vanligare. Samtidigt har symboliken i andra inslag ifrågasatts, exempelvis flaggdrapering av hemvändande kistor med tsunamioffer och offentliga ceremonier vid individuella tragiska händelser såsom uppmärksammade mord och självmord (till exempel tv-sändningen av begravningen av den mördade flickan Engla våren 2008). Den offentliga sidan av att hantera

svåra händelser har kommit alltmer i fokus och jämförelser görs mellan länder och situationer. Kraven på uppträdande och agerande hos beslutsfattare och nyckelaktörer har också blivit tydligare och mer komplexa.

Förändrad vardag – för lång tid framöver

Efter Tjernobylolyckan växte gradvis insikten om att en av de frågor som allra mest upptog människors tankar gällde framtiden, både för egen del och för kommande generationer. När kunde man plocka bär och svamp igen? När skulle den egna hemmiljön bli som vanligt igen? När giftet i Hallandsåsen påverkade djur och mark i området kom liknande frågor. I spåren efter den svåra stormen 2005 blev stora skogsområden i södra Sverige förstörda för många tiotals år framöver, och områdena som drabbades av skogsbranden 2014 kommer att vara märkta av elden i årtionden. Händelserna är av helt skilda slag, men har det gemensamt att de visar på den problematik som hör samman med långsiktiga och svårbedömda effekter på den närmaste miljön och de vardagliga livsvillkoren. Vi har i dag en insikt om behovet av stöd i den akuta fasen av en svår upplevelse, men behöver även utveckla kunskap om hur behovet av långsiktigt stöd kan tillgodoses.

Händelser med stark symbolisk innebörd

Det är inte enbart utifrån konsekvensernas allvar som flera av de inträffade händelserna har haft stor inverkan på samhället. Vissa händelser har förknippats med en särskild innebörd på grund av hur människor tolkar det inträffade, dess förmodade orsaker och hanteringen av dess konsekvenser. Mord på offentliga personer i ett samhälle som betraktar sig som öppet signalerar demokratins sårbarhet och utsatthet. Toxisk påverkan i samband med ett avancerat teknologiskt projekt kan väcka mer generella misstankar om bristande kompetens och opartiskhet hos experter och beslutsfattare. Händelser betraktas inte heller var och en för sig, utan sätts in i ett större tolkningssammanhang av tid och rum. Att till synes liknande händelser kan inträffa upprepade gånger kan skapa en bild av bristande kontroll och oförmåga att dra lärdomar, eller i värsta fall nonchalans och ointresse. För att förstå effekterna av en enskild olycka eller krishändelse i samhället kan det därför vara nödvändigt att också betrakta den i ett bredare perspektiv.

En blick framåt

Framtidens risk- och krishändelser är omöjliga att förutse, liksom vilka nya psykologiska och sociala frågor som kan bli aktuella. Mycket av den kunskap om mänskligt beteende som har presenterats i denna bok handlar om grundläggande mekanismer och förhållanden som kan betraktas som relativt stabila, där mycket är sig likt från generation till generation. Det kan handla om sättet att uppfatta risker eller sättet att hantera stressituationer. Det innebär emellertid inte att enskilda människor alltid handlar på samma sätt. Ett grundläggande kännetecken hos människan är också drivkraften att anpassa beteenden till nya betingelser och sammanhang, såsom individen uppfattar dessa. Om samhället och riskförhållandena förändras, hur ska vi då förvänta oss att människor kommer att agera i förhållande till dessa förändringar? Utifrån de teman som har behandlats i boken tar jag här upp tre utvecklingar i människans relation till samhällets riskbild som vi redan i dag kan skönja och som har implikationer för riskhanteringen i det framtida samhället.

Den första handlar om det *ökande flödet av information om risker*. Som påpekats i tidigare kapitel har vi tillgång till och omges av alltmer information om riskkällor och riskavvägningar. Genom sociala medier och andra digitala kommunikationskanaler öppnar sig nya forum för utbyte av information, men även desinformation, vars konsekvenser vi ännu vet mycket lite om. Våra kunskaper om hur människor i dag sorterar och prioriterar i informationsflödet är också bristfälliga.

Faran för att människor ska överreagera överdrivs ofta. Om några personer blir starkt oroade, kontaktar myndigheter eller uppträder i medier så noterar vi det. Däremot uppmärksammas mindre ofta risken för att människor passiviseras eller ”ger upp” inför osäkra och ibland motstridiga uppgifter om olika möjliga faror som de inte anser sig kunna påverka. Om mängden information om risker fortsätter att öka torde vi behöva fundera på hur risken för en utbredd ”riskutmattning” ska hanteras. En närliggande och angelägen problematik handlar om vår bristande inlevelseförmåga när det gäller allvarliga risker och katastrofer som drabbar många människor, där forskare lyfter fram behovet av att använda vår kunskap om mänskliga tillkortakommanden och finna sätt att kompensera för dessa (se till exempel Slovic & Västfjäll, 2010).

Den andra utvecklingen handlar om kraven på att *samhället ska kunna hantera risker* och hur dessa krav kan ta sig uttryck. Människor är mindre benägna att tillskriva olyckor slumpen eller ödet i dag. Det finns en ökande tendens till att söka mänskliga förklaringar till det som sker, vilket bland annat tar sig uttryck i jakten efter de ansvariga och utnämnandet av syndabockar i samband med större olyckor. En annan konsekvens är att allmänhetens förväntningar på myndigheter och beslutsfattare att kunna hantera risker ökar. Samtidigt finns en ökad debatt om på vilket sätt olika uppfattningar om risk kan eller bör tas tillvara i samhällets beslut i risk- och säkerhetsfrågor. I kapitel 5 diskuterades några aspekter av medborgarrollen i förhållande till samhällets säkerhet. Dessa och relaterade frågor torde bli alltmer centrala i den samhälleliga riskdebatten.

Som tredje område lyfter jag fram *skillnader i hur människor uppfattar risker*, ett tema som behandlas mer utförligt i kapitel 3. I den mån vi kan förvänta oss en utveckling i samhället mot större mångfald, fler grupperingar med skilda värderingar och erfarenheter samt en ökad grad av decentralisering torde detta medföra en ökad spridning i uppfattningar om risk och hot.

En annan faktor som talar för en ökad heterogenitet i riskuppfattningen är ett förmodat ökat inslag av diffusa och osäkra hot. Ju diffusare och mer svårtolkad hotbilden är, desto större utrymme finns det för skilda föreställningar hos olika aktörer. Ett möjligt framtida scenario är en samhällsutveckling i riktning mot större ojämlikhet mellan olika grupper när det gäller sårbarhet inför, information om och kontrollmöjligheter över riskerna. Mot den bakgrunden kan man förutse ett ökat behov av metoder för att öka delaktigheten hos olika grupper i hanteringen av riskfrågor, samt metoder för att väga in värderingsmässiga och etiska aspekter i riskbeslut. Det blir allt viktigare att se inte enbart till *vilka* beslut som fattas, utan även till *den process genom vilken* de fattas.

Grundpelare för det praktiska arbetet

I slutet av varje kapitel har jag försökt dra några slutsatser med tillämpning på det praktiska arbetet med risk- och säkerhetsfrågor. Sådant arbete kan exempelvis handla om samhällsplanering och tillsyn, bedömning och hantering av risk, information och kommunikation, utveckling av planer och stödåtgärder eller insatser under eller efter en svår händelse. Som avslutning vill jag återigen lyfta fram några bärande tankegångar från bokens olika kapitel som bör vara viktiga utgångspunkter för ett sådant praktiskt arbete:

- **Planering och insatser måste bygga på kunskap om psykologiska och sociala mekanismer** som påverkar hur människor uppfattar risker och agerar i hotsituationer. Ett viktigt steg är att efterfråga och tillämpa sådan kunskap i ett så tidigt skede som möjligt, vare sig det gäller exempelvis kommunikation om en viss riskkälla, förebyggande av en olycksrisk eller planering för att hantera en svår påfrestning.
- **Samtidigt med tillämpning av sådan kunskap bör myter och förutfattade uppfattningar om beteende ständigt ifrågasättas och omprövas**. Särskilt viktigt kan det vara att ta hänsyn till betydelsen av skillnader mellan människor samt till sammanhanget. Alla reagerar inte likadant, och vi beter oss olika i olika sammanhang.
- **Frågor om risk, säkerhet och olyckor rör vid fundamentala och allvarliga frågor i människors liv.** Det innebär att metoder och insatser som kan vara effektiva inom andra områden, till exempel inom reklamvärlden, bör granskas och inte anammas helt okritiskt inom detta område. Att stödja människor i att bättre kunna hantera de faror och svåra upplevelser som de kan möta kan kräva ett annat tänkesätt än när man vill påverka dem till att köpa en ny tandkräm eller mer grönsaker. Områdets betydelse innebär vidare att människors förhållningssätt till risk- och säkerhetsrelaterade frågor är komplext och ibland konfliktfyllt. Detta måste man ha en beredskap och förståelse för.

Referenser

Adams J. (1995). *Risk*. London: UCL Press.

Ajzen, I. (1988). *Attitudes, personality, and behavior*. Chicago: Dorsey Press.

Albarracin, D., Johnson, B. T. & Zanna, M. P. (Red.) (2005). *The handbook of attitudes*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Alexander, D. E. (2007). Misconception as a barrier to teaching about disasters. *Prehospital and Disaster Medicine*, 22, 95–103.

Amnå, E. & Nohrstedt, S-A. (1987). *Att administrera det oförutsedda: Om samspelet mellan svenska myndigheter, media och medborgare i samband med Tjernobyl-katastrofen år 1986*. SPF rapport nr 137. Stockholm: Styrelsen för Psykologiskt Försvar.

Andersson, B., Tedfeldt, E-L. & Larsson, G. (2000). *Avlastningssamtal och debriefing: handbok för samtalsledare*. Lund: Studentlitteratur.

Andersson, I., Bergman, R., Enander, A., Finck, R., Johanson, K-J., Nylén, T., Preuthun, J., Rosén, K., Sandström, B., Svensson, K. & Ulvsand, T. (2002). *Livsmedelsproduktionen vid nedfall av radioaktiva ämnen*. FOI: Stockholm.

Andersson, R. (2003). Risk och välstånd – leder samhällsutvecklingen till farligare samhällen? I: *En antologi om framtidens säkerhetsfrågor*, s 7–17. Karlstad: Räddningsverket, Nationellt Centrum för erfarenhetsåterföring från olyckor.

Arnberg, F. K., Bergh Johannesson, K. & Michel, P-O. (2013). Prevalence and duration of PTSD in survivors 6 years after a natural disaster. *Journal of Anxiety Disorders*, 27, 347–352.

Ash, J. S. & Smallman, C. (2008). Rescue missions and risk management: highly reliable or over committed? *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 16(1), 37–52.

Asp, V. & Sjölund, S. (2014). *Den enskildes ansvar vid allvarliga olyckor och kriser: det offentligas syn och den enskildes agerande.* PM 200/2013. Stockholm: Försvarshögskolan.

Asp, V. (2014). *Enskildas ansvar och agerande vid kriser: offentliga aktörers bedömning*. PM 96/2014. Stockholm: Försvarshögskolan.

Aven, T. (2012). The risk concept – historical and recent development trends. *Reliability Engineering and System Safety*, 99, 33–44.

Aven, T. & Renn, O. (2009). On risk defined as an event where the outcome is uncertain. *Journal of Risk Research*, 12(1), 1–11.

Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: the exercise of control*. New York: Freeman.

Barnes, L.R., Gruntfest, E. C., Hayden, M. H., Schultz, D. M. & Benight, C. (2007). False alarms and close calls: a conceptual model of warning accuracy. *Weather and Forecasting*, 22, 1140–1147.

Barnett, J. & Breakwell, G. M. (2001). Risk perception and experience: hazard personality profiles and individual differences. *Risk Analysis*, 21:1, 171–177.

Bassarak, C., Pfister, H-R. & Böhm, G. (2017). Dispute and morality in the perception of societal risks: extending the psychometric model. *Journal of Risk Research*, 20(3), 299–325.

Baumeister, R. F., Bratslavsky, E., Finkenauer, C., & Vohs, K. D. (2001). Bad is stronger than good. *Review of General Psychology*, 5(4), 323–370.

Baxter, P. J. (2002). Public health aspects of chemical catastrophes. I J. Havenaar, J. G. Cwikel & E. J. Bromet (Red.), *Toxic Turmoil: psychological and societal consequences of ecological disasters*, s 19–38. New York: Kluwer Academic / Plenum.

Beck, U. (1992). *Risk society: towards a new modernity*. London: Sage Publishing.

Ben-Zur, H. & Zeidner, M. (1996). Gender differences in coping reactions under community crisis and daily routine conditions. *Personality and Individual Differences*, 20(3), 331–340.

Bernstein, P. (1996). *Against the gods: the remarkable story of risk*. New York: Wiley.

Berren, M. R., Santiago, J. M., Beigel, A. & Timmons, S. A. (1989). A classification scheme for disasters. I R. Gist & B. Lubin (Red.), *Psychosocial aspects of disaster*. New York: Wiley.

Blais, A. R. & Weber, E. U. (2006). A domain-specific risk-taking (DOSPERT) scale for adult populations. *Judgment and Decision Making*, 1, 33–47.

Boholm, Å. (2015). Visual images and risk messages: commemorating Chernobyl. I: A. Boholm (Red.), *Anthropology and Risk*, s. 134–152. New York: Routledge.

Boholm, Å. (2015). *Anthropology and Risk*. New York: Routledge.

Bortolotti, L. (2015). Costs and benefits of realism and optimism. *Current Opinion in Psychiatry*, 28(2), 194–198.

Breakwell, G. (2014). *The psychology of risk* (andra upplagan). Cambridge: Cambridge University Press.

Brehmer, B. (1980). In one word: Not from experience. *Acta Psychologica*, 45, 223–241.

Breznitz, S. (1985). False alarms: their effects on fear and adjustment. *Issues in Mental Health Nursing*, 7, 335–348.

Bromet, E. J. (2014). Emotional consequences of nuclear power plant disasters. *Health Physics*, 106(2), 206–210.

Brumfiel, G. (2013). Fallout of fear. *Nature*, 493, 290–293.

Buckle, P., Marsh, G. & Smale, S. (2003). Reframing risk, hazards, disasters and daily life: a report of research into local appreciation of risks and threats. *Australian Journal of Emergency Management*, 18(2), 81–87.

Bullock, J. A., Haddow, G. D. & Coppola, D.P. (2011). *Managing children in disasters: planning for their unique needs*. Boca Raton, FL: CRC Press.

Börjesson, M. & Enander, A. (2009). *Perceptions of risk and safety among the Swedish population: a survey study*. Paper presenterat vid Society for Risk Analysis Europe Annual Meeting, juni 2009, Karlstad.

Börjesson, M. & Enander, A. (2011). *Uppfattningar och beteenden hos den svenska allmänheten i samband med utbrottet av A(H1N1) influensan 2009: en retrospektiv enkätstudie*. Publ. nr MSB232, Myndigheten för Samhällsskydd och Beredskap.

Börjesson, M., & Enander, A. (2014). Perceptions and sociodemographic factors influencing vaccination uptake and precautionary behaviours in response to the A/H1N1 influenza in Sweden. *Scandinavian Journal of Public Health*, 42, 215–222.

Börjesson, M. & Enander, A. (2017). Individen och risker. I A. Enander och M. Börjesson, (Red.), *Rustad för risk: riskpsykologi för militärer och insatsorganisationer*, s.47–68. Lund: Studentlitteratur.

Börjesson, M., Klockare, E. & Enander, A. (2017). *Att studera uppfattningar om risk och säkerhet: analys av MSB:s trygghetsundersökningar*. Publikationsnummer MSB1120. Karlstad: MSB.

Canter, D. (1990). *Fires and Human Behaviour*. David Fulton Publishers: London.

Conner, M. & Norman, P. (2015). *Predicting and changing health behaviour*. (tredje upplagan). Maidenhead: Open University Press.

Cornia, A., Dressel, K. & Pfeil, P. (2016). Risk cultures and dominant approaches towards disasters in seven European countries. *Journal of Risk Research*, 19(3), 288–304.

Cornwell, B., Harmon, W., Mason, M., Merz, B. & Lampe, M. (2001). Panic or situational constraints? The case of the M/V Estonia. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters,* 19, 5–25.

Costa, P. T. Jr. & McCrae, R.r. (1992). *Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor inventory (NEO-FFI) manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.

Covello, V.T. (2003). Best practices in public health risk and crisis communication. *Journal of Health Communication*, 8, 5–8.

Crismart (2015). *Bara skog som brinner? Utvärdering av krishanteringen under skogsbranden i Västmanland 2014*. Stockholm: Försvarshögskolan.

Crowe, J. W. (1995). Safety values and safe practices among college students. *Journal of Safety Research*, 26:3, 187–195.

Cullberg, J. (1992). *Kris och utveckling*. Tredje upplaga. Stockholm: Natur och Kultur.

Dash, N. & Gladwin, H. (2007). Evacuation decision making and behavioral responses: individual and household. *Natural Hazards Review*, 8(3), 69–77.

Davidson, D. J. & Freudenburg, W. R. (1996). Gender and environmental risk concerns: a review and analysis of available research. *Environment and Behavior*, 28:3, 302–339.

Devlin, A. S. (2000). City behaviour and precautionary measures. *Journal of Applied Social Psychology*, 30 (10), 2158–2172.

Dillow, M.R., Walsh, A. G., Spellman, F. & Quirk, M. (2015). Testing the Risk Perception Attitude framework in the context of texting while driving. *Communication Research Reports*, 32(2), 132–142.

Djeriouat, H. (2017). Self-determination and risk: the role of life goals and causality orientation in domain-specific risk propensity. *Journal of Risk Research*, 20(2), 256–276.

Donald, I. & Canter, D. (1990). Behavioural aspects of the King´s Cross disaster. I D. Canter (Red.), *Fires and Human Behaviour*, s 15–30. David Fulton Publishers: London.

Drottz-Sjöberg, B-M. & Sjöberg, L. (1990). Risk perception and worries after the Chernobyl accident. *Journal of Environmental Psychology*, 10, 135–149.

Drottz-Sjöberg, B-M. (1991). *Perception of risk. Studies of risk attitudes, perceptions and definitions*. Center for Risk Research, Handelshögskolan.

Drury, J., Cocking, C. & Reicher, S. (2009). The nature of collective resilience: survivor reactions to the 2005 London bombings. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 27(1), 66–95.

Dyb, G., Jensen, T. K., Nygaard, E., Ekeberg, O., Diseth, T. H., Wentzel-Larsen, T. & Thoresen, S. (2014). Post-traumatic stress reactions in survivors of the 2011 massacre on Utøya Island, Norway. *British Journal of Psychiatry*, 204, 361–367.

Dyregrov, A. (2010). *Barn och trauma* (andra upplagan). Lund: Studentlitteratur.

Dyregrov, A. (2002). *Katastrofpsykologi*. Lund: Studentlitteratur.

Ekman, R. & Arnetz, B. (Red.) (2005). *Stress: Individen – samhället – organisationen – molekylerna* (andra upplagan). Stockholm: Liber.

Eiser, R., Bostrom, A., Burton, I., Johnston, D., McClure, J., Paton, D., Van der Pligt, J. & White, M. (2012). Risk interpretation and action: a conceptual framework for responses to natural hazards. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 1: 5–16.

Enander, A. (1990). *Allmänheten larmas i Hammarö: ett mottagarperspektiv*. Opublicerad rapport. Karlstad: Räddningsverket.

Enander, A. (1990). *Allmänhetens syn på olycksrisker – en pilotstudie*. FOU rapport P21-054/90. Karlstad: Räddningsverket.

Enander, A. (2000). P*sykologiska reaktioner vid radioaktivt nedfall från en kärnenergiolycka: Ett svenskt beredskapsperspektiv*. LI rapport F:13. Stockholm: Försvarshögskolan.

Enander, A. (2003). Ledarskap vid diffusa hot. I G. Larsson & K. Kallenberg (Red.), *Direkt Ledarskap*, s 264–275. Försvarsmakten: Stockholm.

Enander A. (2011). Medborgare och myndigheter – samspelta i risk och kris? I N-O Nilsson (Red.) *Samverkan – för säkerhets skull!* s 157–171. Stockholm: Myndigheten för Samhällsskydd och Beredskap.

Enander, A., Hede, S. & Lajksjö, Ö. (2015). Why worry? Motivation for risk, safety and crisis preparedness work among municipal leaders. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 23(1), 1–10.

Enander, A., Lajksjö, Ö. & Tedfeldt, E-L. (2010). A tear in the social fabric: local communities dealing with socially generated crises. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 18, 39–48.

Enander, A., Hede S. & Lajksjö, Ö. (2009). One crisis after another: municipal experiences of storm in the shadow of the tsunami. *Disaster Prevention and Management*, 18:2, 137–149.

Enander, A. (2006). Recalling Chernobyl: reflections among Swedish farmers. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 24(2), 251–269.

Enander, A. & Hede, S. (2006). Public´s participation adds value to exercises. *Homeland Protection Professional*, June 2006, 14–19.

Enander, A. & Hede, S. (2005). *Allmänheten medverkar vid övningar – erfarenheter från Övning Havsörn*. KBM:s temaserie 2005:2. Stockholm: Krisberedskapsmyndigheten.

Enander, A., Hede, S. & Lajksjö, Ö. (2004). *Att stå "i stormens öga". Delrapport 3 från projektet Beredskap och krishantering i svenska kommuner*. KBM:s forskningsserie nr 6. Stockholm: Krisberedskapsmyndigheten.

Enander, A. & Johansson, A. (1995). *Användning av RDS-mottagare i kärnkraftslänen: En studie av allmänhetens perspektiv*. FOU Rapport P21-112/95. Räddningsverket, Karlstad.

Enander, A. & Johansson, A. (1996). *Att öva skarpt med allmänheten: erfarenheter från Gotland och Uppland*. FOU rapport R59-167/96. Karlstad: Räddningsverket.

Enander, A. & Johansson, A. (2000). *Agera i och lära av kris: en förstudie om olika aktörers erfarenheter*. Stockholm: ÖCB.

Enander, A. & Johansson, A. (2002). *Säkerhet och risker i vardagen: en studie av uppfattningar, värderingar och beteenden hos allmänheten i Sverige*. FoU rapport P21-406/02. Karlstad: Räddningsverket.

Enander, A., Larsson, G. & Wallenius, C. (1993). P*rogramutredning: Kris- och katastrofforskning*. FOA Rapport A 50018-5.3. Stockholm: Försvarets Forskningsanstalt.

Enander, A. & Wallenius, C. (1999). Psychological reactions and experiences among Swedish citizens resident in Kobe during the 1995 earthquake. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 17(2), 185–205.

Eriksson, M. & Olsson, E-K. (2016). Facebook and twitter in crisis communication: a comparative study of crisis communication professionals and citizens. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 24(4), 198–208.

Eyre, A. (1999). In remembrance: post-disaster rituals and symbols. *Australian Journal of Emergency Management*, 14(3), 23–29.

Eyre, A. (2007). Remembering: Community commemoration after disaster. I H. Rodriguez, E.L. Quarantelli & R.R. Dynes (Red.), *Handbook of Disaster Research*, 441–455. New York: Springer.

Fahy, R. F., Proulx, G. & Aiman, L. (2012). Panic or not in fire: clarifying the misconception. *Fire and Materials*, 36, 328–338.

Feinberg, W. & Johnson, N. J. (2001). The ties that bind: a macro-level approach to panic. *International Journal of Mass Emergencies and Disaster*, 19(3), 269–295.

Fetherstonhaugh, D., Slovic, P., Johnson, S. M., & Friedrich, J. (1998). Insensitivity to the value of human life: a study of psychophysical numbing. Kapitel 6 I H. J. Langholz (Red.), *The Psychology of Peacekeeping*. Westport: Praeger Publishers.

Finucane, M. L., Alhakami, A., Slovic, P. & Johnson, S. M. (2000). The affect heuristic in judgement of risks and benefits. I P. Slovic (Red.), *The perception of risk*. London: Earthscan.

Finucane, M. L., Slovic, P., Mertz, C. K., Flynn, J. & Satterfield, T. A. (2000). Gender, race and perceived risk: the "white male" effect. *Health, Risk and Society*, 2(2), 159–172.

Fischer, H. W. III (1998). R*esponse to disaster: fact versus fiction and its perpetuation. 2nd ed.*, University Press of America; Landam MD.

Fischer, H. W. III (2002). Terrorism and 11 September 2001: does the "behavioral response to disaster" model fit? *Disaster Prevention and Management*, 11(2), 123–127.

Fischoff, B. (1995). Risk perception and communication unplugged: twenty years of process. *Risk Analysis*, 15, 137–145.

Fischoff, B., Brewer, N. & Downs, J. (2011). C*ommunicating risks and benefits: an evidence-based user´s guide*. Washington DC: Food and Drug Administration.

Fischoff, B., Gonzalez, R .M., Lerner, J. S. & Small, D. A. (2005). Evolving judgments of terror risks: Foresight, hindsight and emotion. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 11(2), 124–139.

Fishbein, M. & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention and behavior: An introduction to theory and research*. Reading: Addison-Wesley Publishing Company.

Fiske, S. & Taylor, S. E. (2013). *Social Cognition* (Andra upplaga) London: Sage.

Fitzpatrick, C. & Mileti, D. S. (1991). Motivating public evacuation. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 9, 137–152.

Flynn, J., Slovic, P. & Mertz, C.K., (1994). Gender, race and perception of environmental risks. *Risk Analysis*, 14 (6), 1101–1108.

Fordham, M. (1998). Making women visible in disasters: problematising the private domain. *Disasters*, 22(2), 126–143.

Fothergill, A. (1998). The neglect of gender in disaster work: an overview of the literature. I: E. Enarson & B. Morrow (Red.), *The gendered terrain of disaster: through women´s eyes*. Praeger: Westport CT.

Fothergill, A. & Peek, L. (2015). *Children of Katrina*. Austin TX: University of Texas Press.

Freudenburg, W. R. (1988). Perceived risk, real risk: social science and the art of probabilistic risk assessment. *Science*, 242, 44–49.

Geller, E. S. (1991). If only more would actively care. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 24, 607–612.

Geller, E.S. (2016). Actively caring for people (AC4P): Behavior-focused interventions to promote safety, security and well-being. *Journal of Prevention and Intervention in the Community*, 44(3), 141–143.

Geller, E. S., Berry, T. D., Evans, R. E., Gilmore, M. R. & Clarke, S. W. (1990). A conceptual framework for developing and evaluating behavior change interventions for injury control. *Health Education Research: Theory & Practice*, 5, 125–137.

Gershon, R. R. M., Qureshi, K. A., Rubin, M. S: & Raveis, V. H. (2007). Factors associated with high-rise evacuation: qualitative results from the World Trade Center Evacuation Study. *Prehospital and Disaster Medicine*, 22(3), 165–173.

Gershon, R. R. M., Magdal, L. A., Riley, H. E-M: & Sherman, M. F. (2011). The World Trade Center evacuation study: Factors associated with initiation and length of time for evacuation. *Fire and Materials*, 36(5–6), 481–500.

Gifford, R. (2011). The dragons of inaction: psychological barriers that limit climate change mitigation. *American Psychologist*, 66(4), 290–302.

Glanz, K. & Bishop, D. B. (2010). The role of behavioral science theory in development and implementation of public health interventions. *Annual Review of Public Health*, 31, 399–418.

Glassner, B. (1999). *The culture of fear: why Americans are afraid of the wrong things*. New York: Basic Books.

Green, C. H., Parker, D. J., & Penning-Rowsell, E. C. (1990). Lessons for hazard management for United Kingdom floods. *Disaster Management*, 3, 63–72.

Green, J. (1997). *Risk and misfortune: the social construction of accidents*. London: UCL Press.

Greenberg, M. R. & Schneider, D. F. (1995). Gender differences in risk perception: effects differ in stressed vs non-stressed environments. *Risk Analysis*, 15:4, 503–511.

Guldåker, N. (2016). Hushålls hantering av stormen Gudrun. I S. Baez Ullberg & P. Becker, (Red.) *Katastrofriskreducering på svenska*, 191–220. Lund: Studentlitteratur.

Gundel, S. (2005). Towards a new typology of crises. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 13(3), 106–115.

Gustafson, P. (1997). *Kön, risk och olyckor: en forskningsöversikt*. FoU rapport P21-200/97. Karlstad: Statens Räddningsverk.

Gustafson, P. E. (1998). Gender differences in risk perception: theoretical and methodological perspectives. *Risk Analysis*, 18:6, 805–811.

Halpern-Fisher, B. L., Millstein, S. G., Ellen, J. M., Adler, N. E., Tschann, J. M. & Biehl, M. (2001). The role of behavioural experience in judging risks. *Health Psychology*, 20(2), 120–126.

Hamrén, S. & Nohrstedt, S-A. (1990). *Gaslarmet i Hammarö den 13 januari 1990.*, SPF meddelande nr 123. Stockholm: Styrelsen för Psykologiskt försvar.

Handmer, J. (2000). Are flood warnings futile? Risk communication in emergencies. *Australasian Journal of Disaster and Traumatic Studies*, 2000(2). www.massey.ac.nz/~trauma.

Handmer, J. (2002). Flood warning reviews in North America and Europe: statements and silence. *Australian Journal of Emergency Management*, 17(3), 17–24.

Hansson, S-O. (2010). Risk: objective or subjective, facts or values. *Journal of Risk Research*, 13(2), 231–238.

Harris, C.R. & Jenkins, M. (2006). Gender differences in risk assessment: Why do women take fewer risks than men? *Judgment and Decision Making*, 1(1), 48–63.

Hasegawa, A., Tanigawa, K., Ohtsuru, A., Yabe, H., Maeda, M., Shigemura, J., Ohira, T., Tominaga, T., Akashi, M., Hirohashi, N., Ishikawa, T. Kamiya, K., Shibuya, K., Yamashita, S., & Chhem, R. K., (2015). Health effects of radiation and other health problems in the aftermath of nuclear accidents, with an emphasis on Fukushima. *Lancet*, 386, 479–488.

Hassling, P. (2000). Disaster management and the Goteborg fire of 1998: when first responders are blamed. *International Journal of Emergency Mental health*, 2(4), 267–273.

Havenaar, J. M., Cwikel, J. G. & Bromet, E. J. (2002). *Toxic Turmoil. Psychological and societal consequences of ecological disasters*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Hede, S. (2011). Lull after the storm? Municipal leaders reflect on multiple crisis experience. *Disaster Prevention and Management*, 20(3), 281–293.

Hedman, L. (1999). *Snökaoset runt Gävle*. SPF meddelande 151. Stockholm: Styrelsen för Psykologiskt Försvar.

Hedrenius, S. & Johansson, S. (2013). *Krisstöd vid olyckor, katastrofer och svåra händelser: att stärka människors motståndskraft*. Stockholm: Natur och Kultur.

Heidenstrøm, N. & Kvarnlöf, L. (2017). Coping with blackouts: A practice theory approach to household preparedness. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, DOI: 10.1111/1468-5973.12191.

Hellsöy, O., Gronhaug, K. & Kvitastein, O. (1998). Profiling the high hazards perceivers: an exploratory study. *Risk Analysis* 18:3, 253–259.

Helsloot, I. & Groenendal, J. (2013). Twitter: an underutilized potential in sudden crises? *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 21(3), 178–183.

Helsloot, I. & Ruitenberg, A. (2004). Citizen responses to disasters: a survey of literature and some practical implications. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 12(3), 98–111

Hobbins, J. (2017). Between autonomy and paternalism: crisis managers´constructions of citizens´ responsibilities in the context of crises and contingencies. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 25(4), 269–278.

Hobbins, J. & Enander, A. (2015). Citizens and contingencies: Swedish crisis managers´ view of the public. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 33(3), 388–406.

Houston, J. B., Hawthorne, J., Perreault, M. F., Park, E. H., Goldstein Hode, M., Halliwell, M. R., Turner McGowen, S. E., Davis, R., Vaid, S., McElderry, J. A. & Griffith, S. A. (2014). Social media and disasters: a functional framework for social media use in disaster planning, response and research. *Disasters*, 39(1), 1–22.

Härstedt, K. (1995). *Det som inte kunde ske*. Falun: Scandbook AB.

Jarlbro, G., Sandberg, H. & Palm, L. (1997). *Ammoniakolyckan i Kävlinge*. SPF meddelande 142. Stockholm: Styrelsen för Psykologiskt Försvar.

Jefferson, A., Bortolotti, L. & Kuzmanovic, B. (2017). What is unrealistic optimism? *Consciousness and Cognition*, 50, 3–11.

Jenni, K. E. & Loewenstein, G. (1997). Explaining the identifiable victim effect. *Journal of Risk and Uncertainty*, 14, 235–257.

Jensen, T. K., Thoresen, S. & Dyb, G. (2015). Coping responses in the midst of terror: the July 22 terror attack at Utöya Island in Norway. *Scandinavian Journal of Psychology*, 56, 45–52.

Johnson, D. A. (1997). How people behave in aircraft accidents. *HPEE*, 2:1, 71–80.

Jurgens, M. & Helsloot, I. (2017). The effect of social media on the dynamics of (self) resilience during disasters: A literature review. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, DOI: 10.1111/1468-5973.12212

Kahan, D. M., Braman, D., Gastil, J., Slovic, P. & Mertz, C. K. (2007). Culture and identity-protective cognition: explaining the white male effect in risk perception. *Journal of Empirical Legal Studies*, 4(3), 465–505.

Kahneman, D. (2012). *Thinking fast and slow*. London: Penguin Books.

Kasperson, R. E., Renn, O., Slovic, P., Brown, H. S., Emel, J., Goble, R., Kasperson, J. X. & Ratick, S. (1988). The social amplification of risk: a conceptual framework. *Risk Analysis*, 8(2), 177–204.

Knuth, D, Kehl, D., Hulse, L., Spangenberg, L., Brähler, E. & Schmidt, S. (2015). Risk perception and emergency experience: comparing a representative German sample with German emergency survivors. *Journal of Risk Research*, 18(5), 581–601.

Kobes, M., Helsloot, I., de Vries, B. & Post, J. G. (2010). Building safety and human behaviour in fire: A literature review. *Fire Safety Journal*, 45, 1–11.

Kroll-Smith, J. S. & Couch, S. R. (1993). Technological hazards: Social responses as traumatic stressors. In J.P. Wilson & B. Raphael (Red.), *International handbook of traumatic stress syndromes*. New York: Plenum Press.

Larsson, G., Tedfeldt, E-L. & Wallenius, C. (2003). Stress. I G. Larsson & K. Kallenberg (Red.), *Direkt Ledarskap*, s 159–199. Försvarsmakten: Stockholm.

Larsson, L. & Nohrstedt, S-A. (2000). (Red). *Göteborgsbranden 1998: en studie om kommunikation, rykten och förtroende*. SPF rapport 179. Stockholm: Styrelsen för Psykologiskt Försvar.

Lazarus, R. & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal and coping*. New York: Springer.

Lerner, J. & Keltner, D. (2001). Fear, anger and risk. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(1), 146–159.

Lindell, M. K. & Perry, R. W. (1992). *Behavioral Foundations of Community Emergency Planning*. Hemisphere Books, Washington, DC.

Lindell, M. K. & Perry, R. W. (2012). The protective action decision model: theoretical modifications and additional evidence. *Risk Analysis*, 32(4), 616–632.

Lindell, M. & Whitney, D. J. (2000). Correlates of household seismic hazard adjustment adoption. *Risk Analysis*, 20(1), 13–25.

Linnell, M. (2014). Citizen response in crisis: individual and collective efforts to enhance community resilience. *Human Technology*, 10(2), 68–94.

Lippke, S. & Plotnikoff, R.C. (2009). The protection motivation theory within the stages of the transtheoretical model: Stage-specific interplay of variables and prediction of exercise stage transitions. *British Journal of Health Psychology*, 14, 211–229.

Liu S., Huang, J.-C. & Brown, G. L. (1998). Information and risk perception: A dynamic adjustment process. *Risk Analysis*, 18, 689–699.

Lund, J. & Hovden, J. (2003). The influence of safety at work on safety at home and during leisure time. *Safety Science,* 41, 739–757.

Lundin, T. (1995). *Stressreaktioner och psykiskt trauma*. Helsingborg: Rhône-Poulenc Rorer.

Lundin, T., Mårdberg, B. & Otto, U. (1993). Chernobyl: nuclear threat as disaster. I J.P. Wilson & B. Raphael, (Red.), *International Handbook of Traumatic Stress Syndromes*. New York: Plenum Press.

Lupton, D. (1999). *Risk*. London: Routledge.

Lupton, D. & Tulloch, J. (2002). "Risk is part of your life": risk epistemologies among a group of Australians. *Sociology*, 36, 317–334.

Mattson, K. D., Lindgren, F. & Johansson, J. (2016). F*rivilligmedverkan i samhällets beredskap för kris och krig*. FOI-R-4295 – SE. Stockholm: Försvarets Forskningsinstitut.

Mayhorn, C. B. & McLaughlin, A. C. (2014). Warning the world of extreme events: a global perspective on risk communication for natural and technological disaster. *Safety Science*, 61, 43–50.

McCurry, J. (2013). Fukushima residents still struggling 2 years after disaster. *The Lancet*, 381, 791–792.

Michel, P., Lundin, T. & Otto, U. (2001). *Psykotraumatologi*. Lund: Studentlitteratur.

Mikami, S. & Ikeda, K. (1985). Human response to disasters. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 3, 107–132.

Mileti, D. S. & Sorenson, J. H. (1988). Planning and implementing warning systems. I: M. Lystad (Red.). *Mental health response to mass emergencies: Theory and practice*, s. 321–345. New York: Brunner/Mazel Psychological Stress Series no 12.

Monahon, C. (1997). *Children and trauma: a guide for parents and professionals*. San Francisco: Jossey Bass.

Myndigheten för Samhällsskydd och Beredskap (2014). *Allmänhet, politiker och media om olyckor 2014*. Publikationsnr MSB722. Karlstad: MSB.

Myndigheten för Samhällsskydd och Beredskap (2015). *Allmänhetens bedömning av kriskommunikation i övningar – lärdomar och rekommendationer till hur allmänheten kan involveras*. Karlstad: MSB.

Nellis, A. M. & Savage, J. (2012). Does watching the news affect fear of terrorism? The importance of media exposure on terrorism fear. *Crime and Delinquency*, 58(5), 748–768.

Neria, Y., Nandi, A. & Galea, S. (2008). Post-traumatic stress disorder following disasters: a systematic review. *Psychological Medicine*, 38(4), 467–480.

Nilsson, S., Alvinius, A. & Enander, A. (2016). Frames of public reactions in crisis. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 24(1), 14–26.

Nicholson, N., Soane, E., Fenton-O´Creevy, M. & Willman, P. (2005). Domain-specific risk-taking. *Journal of Risk Research*, 8, 157–176.

Norris, F., Friedman, M. J. & Watson, P. J. (2002b). 60,000 disaster victims speak. Part II. Summary and implications of the disaster mental health research. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 65(3), 240–260.

Norris, F., Friedman, M. J. Watson, P. J., Byrne, C. M., Diaz, E. & Kaniasty, K. (2002a). 60,000 disaster victims speak. Part I. An empirical review of the empirical literature, 1981–2001. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 65(3), 207–239.

Norris, F. H. (1997). Frequency and structure of precautionary behavior in the domains of hazard preparedness, crime prevention, vehicular safety, and health maintenance. *Health Psychology*, 16:6, 566–575.

Ockerby, P. (2001). Evacuation of a passenger ship – is panic a major factor? *Australian Journal of Emergency Management*, 16(1), 8–14.

Odén, B. (1998). Risker förr och nu. I G. Grimvall, P. Jacobsson & T. Thedéen (Red), *Risker i tekniska system*. Stockholm: Utbildningsradions förlag.

Olofsson, A. & Rashid, S. (2011). The white (male) effect and risk perception: can equality make a difference? *Risk Analysis*, 31, 1016–1032.

Olofsson, A. & Öhman, S. (2007). Views of risk in Sweden: Global fatalism and local control – an empirical investigation of Ulrich Beck´s theory of new risks. *Journal of Risk Research*, 10(2), 177–196.

Olofsson, A. & Öhman, S. (2015). Vulnerability, values and heterogeneity: one step further to understand risk perception and behaviour. *Journal of Risk Research*, 18(1), 2–20.

Otway, H. & Wynne, B. (1989). Risk communication: paradigm and paradox. *Risk Analysis*, 9, 141–145.

Palm, L. (1994). *Övertalningsstrategier: att välja budskap efter utgångsläge*. Lund studies in media and communication 1. Lund: University Press.

Palm, L. (1998). *Hallandsåstunneln som tvistefråga, kris och förtroendeproblem*. SPF rapport 175:3. Stockholm: Styrelsen för Psykologiskt Försvar.

Palmer, C. G. S. (2003). Risk perception: another look at the “white male” effect. *Health, Risk & Society*, 5:1, 71–83.

Pantti, M., Wahl-Jorgensen, K. & Cottle, S. (2012). *Disasters and the media.* New York: Peter Lang Publishing.

Parker, D. (2002). Changing drivers´ attitudes to speeding: using the theory of planned behaviour. I D. Rutter & L. Quine (Red.), *Changing health behaviour*. Buckingham: Open University Press.

Perry, R. W. (1989). Taxonomy and model building for emergency warning response. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 7, 305–327.

Perry, R. W. & Lindell, M. K. (2003). Understanding citizen response to disasters with implications for terrorism. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 11(2), s 49–60.

Phua, K-L. (2008) Post-disaster victimization: how survivors of disasters can continue to suffer after the event is over. *New Solutions*, 18(2), 221–231.

Quarantelli, E. L. (1954). The nature and conditions of panic. *American Journal of Sociology*, 60, 267–275.

Quarantelli, E. L. (Red.), (1998). *What is a disaster? Perspectives on the question*. London: Routledge.

Raphael, B. (1986). *When disaster strikes: how individuals and communities cope with catastrophe*. New York: Basic Books.

Rasmussen, J. (1994). Risk management, adaptation and design for safety. I Brehmer, B. & Sahlin, N-E. (Red.), *Future risks and risk management*, s 1–36. Dordrecht: Kluwer Academic.

Real, K. (2008). Information seeking and workplace safety: a field application of the risk perception attitude framework. *Journal of Applied Communication Research*, 36(3), 339–359.

René, R., de Vries, N. K. & van der Pligt, J. (1998). Anticipated regret and precautionary sexual behavior. *Journal of Applied Social Psychology, Special expectancy-value models of attitude and behavior*, 1411–1428.

Renn, O. (1990). Public responses to the Chernobyl accident. *Journal of Environmental Psychology*, 10, 151–167.

Renn, O. (1998). The role of risk perception for risk management. *Reliability Engineering and System Safety*, 59, 49–62.

Renn, O. (2008). *Risk Governance: Coping with uncertainty in a complex world*. London: Earthscan.

Renn, O., Burns, W. J., Kasperson, J. K., Kasperson, R. E., & Slovic, P. (1992). The social amplification of risk: theoretical foundations and empirical applications. *Journal of Social Issues*, vol 48, 137–160.

Renn, O., Klinke, A. & van Asselt, M. (2011). Coping with complexity, uncertainty and ambiguity in risk governance: a synthesis. *Ambio*, 40, 231–246.

Ressler, W. H., & Toledo, E. (1998). Kasdah B´Rosh Toy: A description and evaluation of the Israeli bicycle helmet campaign. *Health Education and Behavior*, 25:3, 354–370.

Reuter, C. & Kaufhold, M-A. (2017). Fifteen years of social media in emergencies: A retrospective review and future directions for crisis Informatics. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, DOI: 10.1111/1468-5973.12196

Rimal, R. N. & Real, K. (2003). Perceived risk and efficacy beliefs as motivators of change: use of the Risk Perception Attitude (RPA) framework to understand health behaviors. *Human Communication Research*, 29(3), 370–399.

Ripberger, J. T., Silva, C. L., Jenkins-Smith, H. C., Carlson, D. E., James, M. & Herron, K. G. (2015). False alarms and missed events: the impact and origin of perceived inaccuracy in tornado warning systems. *Risk Analysis,* 35(1), 44–56.

Rogers, E. M. (1987). The diffusion of innovations perspective. I N.D. Weinstein (Red.), *Taking care: understanding and encouraging protective behavior*. Cambridge: Cambridge University Press.

The Royal Society, (1992). *Risk: analysis, perception and management*. Report of a Royal Society Group. London: The Royal Society.

Rundmo, T. (1999). Perceived risk, health and consumer behaviour. *Journal of Risk Research*, 2(3), 187–200.

Rutter, D. & Quine, L. (2002). *Changing health behaviour*. Buckingham: Open University Press.

Salas, E., Driskell, J. E. & Hughes, S. (1996). Introduction: The study of stress and human performance. I J. E. Driskell & E. Salas (Red.), *Stress and human performance*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Sandberg, T. & Conner, M. (2008). Anticipated regret as an additional predictor in the theory of planned behaviour: A meta-analysis. *British Journal of Social Psychology*, 47, 589–606.

Sandberg, H. & Thelander, Å. (1998). *Miljöhot och medborgaroro. En rapport från Hallandsås hösten 1997*. SPF rapport 175:1. Stockholm: Styrelsen för Psykologiskt Försvar.

Satterfield, T. A., Mertz, C. K. & Slovic, P. (2004). Discrimination, vulnerability and justice in the face of risk. *Risk Analysis*, 24:1, 115–129.

Savage, I. (1993). Demographic influences on risk perceptions. *Risk Analysis*, 13:4, 413–420.

Scanlon, J. & McCullum, C. (1999). Media coverage of mass death: not always unwelcome. *Australian Journal of Emergency Management,* 14(3), 55– 59.

Schwarzer, R. (1994). Optimism, vulnerability and self-beliefs as health-related cognitions: a systematic overview. *Psychology and Health*, 9, 161–180.

Schyllander, J. & Andersson, R. (2015). Skador – förekomst, statistik och bestämningsfaktorer. I R. Andersson & P. Nilsen (Red.), *Personsäkerhet: teori och praktik*, s.47–79. Karlstad: Myndigheten för Samhällsskydd och Beredskap.

Scott, D., Brandow, Hobbins, J., C., Nilsson, S., & Enander, A. (2015). Capturing the citizen perspective in crisis management exercises: possibilities and challenges. *International Journal of Emergency Services*, 4(1), 1–18.

Scott, D. & Enander, A. (2017). Post-pandemic nightmare: a framing analysis of authorities and narcolepsy victims in Swedish press. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 25(2), 91–102.

Sheppard, B., Rubin, G. T., Wardman, J. K. & Wessely, S. (2006). Terrorism and dispelling the myth of a panic prone public. *Journal of Public Health Policy*, 27(3), 219–245.

Shepperd, J. A., Pogge, G. & Howell, J. L. (2017). Assessing the consequences of unrealistic optimism: challenges and recommendations. *Consciousness and Cognition*, 50, 69–78.

Siegrist, M., Earle, T. C., Gutscher, H. & Keller, C. (2005). Perception of mobile phone and base station risks. *Risk Analysis*, 25(5), 1253–1264.

Sime, J. (1990). The concept of "panic". I D. Canter (Red.), *Fires and Human Behaviour*, s 63–82. London: Fulton.

Sjöberg, L. (1999). Consequences of perceived risk: Demand for mitigation. *Journal of Risk Research*, 2, 129–149.

Sjöberg, L. (2000). Factors in risk perception. *Risk Analysis*, 20, 1–11.

Sjöberg, L., af Wåhlberg, A. & Kvist P. (1998). The rise of risk: risk-related bills submitted to the Swedish parliament in 1964-65 and 1993–95. *Journal of Risk Research*, 3, 191–195.

Sjöberg, M. & Enander, A. (2005). *Man måste tänka sig för när man är hemma: en kvalitativ studie av uppfattningar och erfarenheter relaterade till risker och säkerhet i vardagslivet*. FoU rapport. Karlstad: Räddningsverket.

Slovic, P (2000). *Perception of risk*. London: Earthscan.

Slovic, P. (2007). If I look at the mass I will never act: Psychic numbing and genocide. *Judgment and Decision Making*, 2(2), 79–95.

Slovic, P. (2010). *The feeling of risk*. London: Earthscan.

Slovic, P., Finucane, M. L., Peters, E., & MacGregor, D. G. (2004). Risk as analysis and risk as feelings: some thoughts about affect, reason, risk and rationality. *Risk Analysis*, 24 (2), 311–322.

Slovic, P. & Västfjäll, D. (2010). Affect, moral intuition and risk. *Psychological Inquiry*, 21, 387–398.

Solomon, S. D., Smith, E. M., Robins, L. N. & Fischback, R. L. (1987). Social involvement as a mediator of disaster-induced stress. *Journal of Applied Social Psychology*, 17, 1092–1112.

Somasundaram, D., Norris, F. H., Nozomu, A. & Murthy, R. S. (2003). Natural and technological disasters. I B. L. Green, M. J. Friedman, J. T. V. M. de Jong, S. Solomon, T. M. Keane, J. A. Fairbank, B. Donelan, & E. Frey-Wouters (Red.), *Trauma interventions in war and peace*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Sorenson, J. H. & Mileti, D. S. (1987). Decision-making uncertainties in emergency warning system organizations. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 5, 33–61.

SOU 1999:48. *Lära av Estonia. Den andra delrapporten och slutredovisning*. Analysgruppen för granskning av Estoniakatastrofen och dess följder. Stockholm: Näringsdepartementet.

SOU 2000:113. *Branden i Göteborg den 29–30 oktober 1998: en sammanfattning*. Betänkande av utredningen om erfarenheter av branden i Göteborg. Stockholm: Försvarsdepartementet.

Sparf, J. (2015). *Individens förmåga att ta ansvar för sin egen säkerhet: utsatta grupper*. MSB Publikationsnr 836. Karlstad: MSB.

Sparf, J. (2016). Disability and vulnerability: interpretations of risk in everyday life. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 24(4), 244–252.

Starr, C. (1969). Social benefit versus technological risk. *Science*, 165, 1232–1238.

Statens Haverikommission (2001). *Brand på Herkulesgatan i Göteborg, O län, den 29–20 oktober 1998*. Rapport RO 2001:02 O-07/98. Statens Haverikommission: Stockholm.

Stattin, J. (1990). *Från gastkramning till gatuvåld. En etnologisk studie av svenska rädslor*. Stockholm: Carlssons.

Stetzer A. & Hofmann, D. A. (1996). Risk compensation: implications for safety interventions. *Organizational behavior and human decision processes*, 66:1, 73–88.

Stieglitz, S., Bunker, D., Mirbabaie, M. & Ehnis, C. (2017). Sense-making in social media during extreme events. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, DOI: 10.1111/1468-5973.12193

Streeter, C. L. (1991). Redundancy in social systems: implications for warning and evacuation planning. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 9, 167–182.

Stűtz G, 1987. *Att informera om det osynliga: en studie med anledning av broschyren `Efter Tjernobyl`*. SPF Rapport nr 143, Styrelsen för Psykologiskt Försvar, Stockholm.

Sugimoto, A., Krull, S., Nomura, S., Morita, T. & Tsubokura, T. (2012). The voice of the most vulnerable: lessons from the nuclear crisis in Fukushima, Japan. *Bulletin of the World Health Organization,* 90, 629–630.

Sund, B., Svensson, M. & Andersson, H. (2017). Demographic determinants of incident experience and risk perception: do high-risk groups accurately perceive themselves as high-risk? *Journal of Risk Research*, 20(1), 99–117.

Hart, P. (1993). Symbols, rituals and power: the lost dimension of crisis management. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 1, 36–50.

Taylor, SE. & Brown, J. D. (1988). Illusion and well-being: a social psychological perspective on mental health. *Psychological Bulletin*, 103:2, 193–210.

Terpstra, T. & Lindell, M. K. (2012). Citizens´perceptions of flood hazard adjustments: an application of the protective action decision model. *Environment and Behavior*, 45(8), 993–1018.

Thoresen, S., Aakvaag, H. F., Wentzel-Larsen, T., Dyb, G., & Hjemdal, O. K. (2012). The day Norway cried: Proximity and distress in Norwegian citizens following the 22nd July 2011 terrorist attacks in Oslo and on Utøya Island. *European Journal of Psychotraumatology, 3*. doi:10.3402/ejpt.v3i0.19709

Thoresen, S., Jensen, T.K. & Dyb, G. (2014). Media participation and mental health in terrorist attack survivors. *Journal of Traumatic Stress*, 27, 639–646.

Tierney, K. (2014). *The social roots of risk*. Stanford University Press: Stanford, Ca.

Tierney, K., Bevc, C. & Kuligowski, E. (2006). Metaphors matter: Disaster myths, media frames and their consequences in hurricane Katrina. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 604, 57–80.

Tolin, D. F. & Foa, E. B. (2006). Sex differences in trauma and posttraumatic stress disorder: a quantitative review of 25 years of research. *Psychological Bulletin*, 132(6), 959–992.

Tversky, A. & Kahneman, D. (1973). Availability: a heuristic for judging frequency and probability. *Cognitive Psychology*, 4, 207–232.

Van Willigen, M. (2001). Do disasters affect individuals´ psychological well-being? An over-time analysis of the effect of Hurricane Floyd on men and women in Eastern North Carolina. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 19:1, 59–83.

Viklund, M. (2002). *Risk policy: trust, risk perception and attitudes*. Doctoral Dissertation. Stockholm: Handelshögskolan.

Vyner, H. M. (1988). *Invisible trauma: The psychosocial effects of the invisible environmental contaminants*. Lexington: DC Heath and Co.

Vogt, B. M. & Sorensen, J. H. (1987). *Evacuation in emergencies: an annotated guide to research*. ORNL/TM 10277. Oak Ridge National Laboratory, Tennessee.

Wachinger, G., Renn, O., Begg, C. & Kuhlicke, C. (2013). The risk perception paradox – implications for governance and communication of natural hazards. *Risk Analysis*, 33(6): 1049–1065.

Wallenius, C. (1996). Människor i akuta katastrofsituationer. I A. Enander & L. Jakobsen (Red.), *Risk och hot i den svenska vardagen: Allt från Tjernobyl till skuren sås*, s 29–37. Stockholm: Överstyrelsen för Civil Beredskap.

Wallenius, C. (2001a). *Human adaptation to danger*. Lund: Lund University, Department of Psychology.

Wallenius, C. (2001b). Why do people sometimes fail when adapting to danger? A theoretical discussion from a psychological perspective. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 19(2), 145–180.

Van der Pligt, J. (1992). *Nuclear energy and the public*. Oxford: Blackwell.

Warg, L-E. (2000). Tillit och trovärdighet i riskkkommunikation. I R. Lidskog, S-A. Nohrstedt & L-E Warg (Red.), *Risker, kommunikation och medier: en forskarantologi*. Lund: Studentlitteratur.

Watson, H. & Rodriguez, R. (2017). Bringing privacy into the fold: considerations for the use of social media in crisis management. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, DOI: 10.1111/1468-5973.12193

Wayne D. K. & Kruger, H. A. (2016).Theorising on risk homeostasis in the context of information security behaviour, *Information & Computer Security*, 24(5),496–513,

Weinstein, N. D. (1984). Why it won´t happen to me: perceptions of risk factors and susceptibility. *Health Psychology*, 3:5, 431–457.

Weinstein, N. D. (Red.) (1987). *Taking care: understanding and encouraging self-protective behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press.

Weinstein, N. D. (1988). The precaution adoption process. *Health Psychology,* 7, 355–386.

Weinstein, N. D. (1989). Effects of personal experience on self-protective behavior. *Psychological Bulletin*, 105, 31–50.

Weinstein, N. D., Lyon, J. E., Sandman, P. M. & Cuite, C. L. (1998). Experimental evidence for stages of health behavior change: The precaution adoption process model applied to home radon testing. *Health Psychology*, 17:5, 445–453.

Weinstein, N. D., Rothman, A. J., & Sutton, S. R. (1998). Stage theories of health behavior: conceptual and methodological issues. *Health Psychology*, 17:3, 290–299.

Weisaeth, L. & Tönnessen, A. (1995). Public reactions in Norway to radioactive fallout. *Radiation Protection Dosimetry*, 62:1/2, 101–106.

Weisaeth, L. (1989). A study of behavioral responses to an industrial disaster. *Acta Psychiatrica Scandinavia*, 80 (Suppl. 355), 13–24.

Weisaeth, L. (2005). Kollektiv traumatisk stress: kriser, katastrofer, krig. I R. Ekman & B. Arnetz (Red.), *Stress. Individen – organisationen – samhället – molekylerna* (andra upplagan), 318–341. Stockholm: Liber.

Wester, M. (2011). Fight, flight or freeze: Assumed reactions of the public during a crisis. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 19(4), 207–214.

Wester, M. (2016). Mänskligt beteende i katastrofer. I S. Baez Ullberg & P. Becker, (Red.) *Katastrofriskreducering på svenska*, 105–122. Lund: Studentlitteratur.

Wester-Herber, M. (2004). *Talking to me? Risk communication to a diverse public*. Doctoral dissertation, Örebro Studies in Psychology 4.

Wilde, G. J. S. (1982). The theory of risk homeostasis: Implications for safety and health. *Risk Analysis*, 2, 209–225.

Wilde, G. J. S. (1994). *Target risk: Dealing with the danger of death, disease and damage in everyday decisions*. Toronto: PDE Publications. (Tillgänglig på internet via www.psyc.queensu.ca/target).

Wilkinson, I. (2001). *Anxiety in a risk society*. New York: Routledge.

Wortman, C. B. (1983). Coping with victimization: conclusions and implications for future research. *Journal of Social Issues*, 39, 195–221.

Wukich, C. (2016). Government social media messages across disaster phases. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 24(4), 230–243.

Yates, S. (1992). Lay attributions about distress after a natural disaster. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 217–222.

Ågren, G., Drottz-Sjöberg. B-M., Enander, A., Bergman, R. & Johanson, KJ. (1995). *Radioactive caesium in hunters and their families*. FOA-R-95-00196-4.3 – SE. Försvarets forskningsanstalt, Umeå.

Öhman, A. (1994). *Rädsla, ångest, fobi*. Lund: Scandinavian University Press.

Öhman, A. (2009). Of snakes and faces: an evolutionary perspective on the psychology of fear. *Scandinavian Journal of Psychology*, 50, 543–552.

Öhman, s. (2017). Previous experiences and risk perception: the role of transference. *Journal of Education, Society and Behavioural Science*, 23(1), 1–10.

Österberg, J. & Börjesson, M. (2017). Motivation och identitet. I A. Enander och M. Börjesson, (Red.), *Rustad för risk: riskpsykologi för militärer och insatsorganisationer*, s. 69–89. Lund: Studentlitteratur.

Risk- och krisfrågor har betydelse för alla i samhället. Människor möter risker i sin vardag och berörs när olyckor och kriser inträffar. Kunskap om hur människor reagerar i sådana sammanhang behövs för att vi ska kunna kommunicera om risker, förebygga olyckor, förbereda för nödsituationer och ge stöd till drabbade.

Människors förhållningssätt till risker, olyckor och kriser beskriver och diskuterar forskning som belyser hur individer och grupper reagerar inför osäkerhet och fara. Boken presenterar en överblick över kunskapsområdet och ger även exempel på hur dessa kunskaper kan tillämpas i praktiska sammanhang. Boken riktar sig till dem som på ett eller annat sätt arbetar för individers och gruppers säkerhet i samhället och övriga som intresserar sig för dessa frågor.

Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB)
651 81 Karlstad Tel 0771-240 240 www.msb.se
Publ.nr MSB1316 - december 2018 ISBN 978-91-7383-894-8